

V. A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK
A 20. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉBEN

1. A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK TERÜLETI EGYSÉGEI	262
A nyelvjárási régiók	262
A nyugat-dunántúli nyelvjárási régió	267
1. Főbb hangtani sajátosságai 267 ■ 2. A főbb alaktani jelenségek 268 ■	
3. Megjegyzések 269 ■ 4. Szöveg minta 269	
A közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió	271
1. Főbb hangtani sajátosságai 271 ■ 2. A főbb alaktani jelenségek 272 ■	
3. Megjegyzések 272 ■ 4. Szöveg minta 272	
A dél-dunántúli nyelvjárási régió	275
1. Főbb hangtani sajátosságai 275 ■ 2. A főbb alaktani jelenségek 276 ■	
3. Megjegyzések 276 ■ 4. Szöveg minta 277	
A dél-alföldi nyelvjárási régió	278
1. Főbb hangtani sajátosságai 278 ■ 2. A főbb alaktani jelenségek 279 ■	
3. Megjegyzések 279 ■ 4. Szöveg minta 280	
A palóc nyelvjárási régió	282
A) Középső tömb	282
1. Főbb hangtani sajátosságai 282 ■ 2. A főbb alaktani jelenségek 283 ■	
3. Megjegyzések 284	
B) Nyugati tömb	284
1. Hangtani megjegyzések 284 ■ 2. Alaktani megjegyzések 284	
C) Déli tömb	284
1. Hangtani megjegyzések 284 ■ 2. Alaktani megjegyzések 285	
D) Keleti tömb	285
1. Hangtani megjegyzések 285 ■ 2. Alaktani megjegyzések 286 ■	
Szöveg minta 286	
A Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régió	288
1. Főbb hangtani sajátosságai 288 ■ 2. A főbb alaktani jelenségek 289 ■	
3. Megjegyzések 289 ■ 4. Szöveg minta 290	
Az északkeleti nyelvjárási régió	292
1. Főbb hangtani sajátosságai 292 ■ 2. A főbb alaktani jelenségek 293 ■	
3. Megjegyzések 294 ■ 4. Szöveg minta 294	
A mezőségi nyelvjárási régió	296
1. Főbb hangtani sajátosságai 296 ■ 2. A főbb alaktani jelenségek 298 ■	
3. Megjegyzések 299 ■ 4. Szöveg minta 299	
A székely nyelvjárási régió	302
1. Főbb hangtani sajátosságai 302 ■ 2. A főbb alaktani jelenségek 304 ■	
3. Megjegyzések 305 ■ 4. Szöveg minta 306	
A moldvai nyelvjárási régió	307
1. Főbb hangtani sajátosságai 308 ■ 2. A főbb alaktani jelenségek 310 ■	
3. Megjegyzések 311 ■ 4. Szöveg minta 313	

A nyelvjárásszigetek	316
ALAPFOGALMAK	323
FELADATOK	323
TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM	324
 2. A NYELVJÁRÁSI HANGTANI JELENSÉGEK	325
A magyar nyelvjárások hangrendszere	325
Bevezetés	325
A nyelvjárési fonémaállomány	327
A magánhangzók	327
<i>A magánhangzórendszer-típusok</i>	329
A mássalhangzók	330
<i>A mássalhangzórendszer-típusok</i>	331
A nyelvjárési fonémagyakorítás	332
A nyelvjárési hangtani jelenségek	334
<i>Magánhangzós jelenségek 336 ■ Mássalhangzós jelenségek 338</i>	
A nyelvjárési hangváltozatok	342
A főbb típusok	343
<i>A magánhangzók 344 ■ A kettőshangzók 344 ■ A mássalhangzók 345</i>	
Összesítő bemutatás	345
A magyar nyelvjárások szupraszegmentális sajátosságairól	346
ALAPFOGALMAK	349
FELADATOK	349
TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM	350
 3. A NYELVJÁRÁSI ALAKTANI JELENSÉGEK	351
A szótövek	351
A névszótövek	351
Az igetövek	353
A szóképzés	354
A jelezés	355
A névszói jelezés	355
A fokozás	356
Az igei jelezés	356
A ragozás	357
A névszóragozás	357
Az igeragozás	358
Az íkes ragozás	359
ALAPFOGALMAK	360
FELADATOK	360
TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM	361

4. A NYELVJÁRÁSI MONDATTANI JELENSÉGEK	362
Általános mondattani jelenségek	364
Az aspektualitás	364
A modalitás	365
A kongruencia és inkongruencia	366
A hiány és a redundancia	366
A szórend	367
A fatikus elemek	368
Az egyszerű mondat	368
Az alany	368
A tárgy	368
A határozó	369
Az összetett mondat	370
A mondattani változások	371
ALAPFOGALMAK	373
FELADATOK	373
TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM	374
5. A NYELVJÁRÁSI SZÓKÉSZLET ÉS VIZSGÁLATA	375
A nyelvjárási lexikológia	375
A nyelvjárási szókincs	375
A tájszó	376
A tájszavak osztályozása	377
A fogalmi kódolás és a tájszavak	380
A fogalomkörök táji lexikai tagolódása	380
Tájszóismeret és -használat	381
A tájszókészlet változása	384
A tájszavak eredet szerinti rétegződése	385
Grammatikai és lexikológiai és nyelvjárások?	387
A nyelvjárások és a homonimák	389
A nyelvjárási szakszókincsek	390
A nyelvjárási frazeológia	391
ALAPFOGALMAK	395
FELADATOK	395
TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM	396
A nyelvjárási lexikográfia	397
Bevezetés történeti visszapillantással	397
A nyelvjárási szótárak típusai: tájszó-tárak és táj-szótárak	398
A magyar nyelvjárási szótárak típusok szerinti listája	399

Lexikográfiai kérdések	400
A tájszói besorolás mint probléma (az ún. „mozgó szócsoporthat")	400
A tájszavak értelmezése	401
Az alaki tájszavak problémaköre	402
A gyűjtőterület nagysága	403
Az anyaggyűjtés és -válogatás	404
A szótári minősítések	405
A történetiség kérdései	406
ALAPFOGALMAK	407
FELADATOK	407
TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM	408

1. A magyar nyelvjárások területi egységei

JUHÁSZ DEZSŐ

A NYELVJÁRÁSI RÉGIÓK

1. Elvi kiindulásunk: a magyar nyelvjárások is tipizálhatók, osztályozhatók. Osztályozhatóságuk – ahogy általában a nyelvjárásoké – bizonyos megszorításokkal értendő. A nyelvjárások osztályozásának általános problematikáját a III/3. fejezetben tárgyaljuk, most tehát csak néhány alaptétel megerősítésére és a magyar viszonyokból eredő kiegészítésére kerítünk sort.

A magyar nyelvjárások is túlnyomó többségben olyan nyelvi sajátságokkal jellemezhetők, amelyek rendszerbe foglalhatók, és ez a rendszerszerűség a földrajzi tagoltságban is megjelenik. Más szóval: bizonyos szűkebb területeken jelenségnyalábok, jelenséggócok állapíthatók meg, ezért nemcsak a köznyelviségtől való eltérés pusztá léte, hanem a jelenségek együttes előfordulása, ezek helyhez köthetősége (lokalizálhatósága, illetve lokalizálása) is lehet a dialektológiai vizsgálatok tárgya vagy kiindulópontja.

2. Az ilyen típusú leírásokhoz ma már elengedhetetlen nagy mennyiségű, megbízható, szinkrón nyelvjárási anyag feltárása és térbeli, kartografikus megjelenítése, azaz a modern nyelvöldrajz eszköztárának a felvonultatása. A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) csak a 20. század második felében jött létre, így részben érthető Horger Antalnak az az álláspontja (1934), mely szerint saját korának (vagyis századunk első felének) monográfusa számára nem a táji nyelvtípusok elhatárolása az elsőrendű feladat, hanem a jelenségek minél alaposabb szinkrón és diakrón leírása.

Horger véleményének lényege a következő idézetekkel jellemezhető: „Egy-egy nyelvjárás földrajzi határa [...] rendes körülmények között nem állapítható meg pontosan. De rendszerint eléggé pontosan állapíthatók meg a nyelvjárásokat jellemző egyes nyelvi sajátságok földrajzi határai. [...] De minden esetben ez sem lehetséges, mert [...] a nyelvi változások nem egyszerre mennek végbe valamennyi szóban vagy szerkezetben, amelyekben a változásoknak hangtani vagy egyéb feltételei máskülönben adva volnának, hanem mindegyikben külön-külön, egyenként. [...] Ha pl. megvizsgáljuk Sopron vármegye nyelvjárását, megállapíthatjuk egyebek között, hogy ott kivétel nélkül minden XVI. sz. előtti hosszú *é* egy fokkal zártabb *i*-vé vált (...), s hogy ott ilyen *i* hangú szó és járulék körülbelül 100 van. Ha már most az *i*-zés határát akarnók megállapítani, akkor Soprontól délkeleti irányban haladva egyszerre csak olyan községre akadnánk, ahol nem mind a 100 szóban és járulékban történt meg a XVI. sz. előtti *é* > *i* változás, hanem talán csak 90-ben, néhány községgel tovább talán már csak 83-ban, s így egyre tovább délkelet

felé haladva fokozatosan mind kevesebb esetben, míg végre, az alsó Dráva vidékén, már csak az egy *néz* (> *níz*) igében. [...] Hol jelölhetnők meg tehát ilyen körülmények között az *í-zés* és *é-zés* határvonalát? Külön külön meg lehetne ugyan állapítani, hogy a *néz*, a *kék*, a *félni*, a *legény* stb. szóban vagy a *-né* (...), a *-ség* (...), az *-ész* (...), a *-vény* (...) stb. járulékokban hol, mekkora területen történt *é* > *í* változás, de magának az *í-zés*nek a pontos földrajzi határát lehetetlenség volna megállapítani. – Elég sok más ilyen eset is észlelhető az egyes nyelvjárási sajátságok sorában, és még sokkal nehezebb természetesen egy sok sajáttság által jellemzett *n y e l v j á r á s* pontos határának megjelölése.” (Horger 1934, 6–7.)

Imre Samu 1971-ben megjelent hézagpótló, *A mai magyar nyelvjárások rendszere* című művében a fölvetett problémákra elméleti fejtegetéseiben és gyakorlati megoldásaiban is választ ad.

Klasszikus „kutyahasonlata” jól rávilágít az egyedi és tipikus viszonyának helyes értelmezésére: „Nyilvánvaló, hogy nincs két, a szó szoros értelmében vett azonos kutya. Ebből azonban aligha volna helyes levonni azt a következtetést, hogy ne lehessen teljes joggal és a valóságnak megfelelően a kutyaféléken belül megkülönböztetni a házikutyát, a farkast stb., sőt tovább részletezve: a házikutyák között a pulit, komondort, kuvaszt, vizslát stb. (S ezen a tényen a lényegyet illetően nem sokat változtat az sem, hogy a »konkrét kutyák« tekintélyes része keverék, kócs, s így nem lehet besorolni őket egyik csoportba sem.) Mindez a természettudományokban is csak úgy lehetséges, hogy az – esetleg nem is kisszámú – kevésbé lényeges jegyeiktől a »típusok« megalkotásakor el kell tekinteni. Természetesnek tartom, hogy valami hasonló módon s nem a lehető legszűkebben kell értelmezni az egység fogalmát a nyelvjárásokra vonatkozóan is.” (Imre 1971, 37–8.)

Imre persze nem elégszik meg a frappáns hasonlattal, hanem tétélesen értékeli a kategorizálással összefüggő elméleti-módszertani kérdéseket. Állásfoglalásának sarkköve az, hogy a magyar nyelvjárástípusok történelmileg kialakult társadalmi-nyelvi realitások, s bár nem zárt rendszerek, és területi határaik is gyakran elmosódottak, tudományos leírásuk lehetséges, sőt szükséges. Ugyanakkor a nyelvésznek komoly felelőssége van abban, hogy kijelölje és tudatosítsa a leírhatóság korlátait is, és a leírás során elkerülhetetlen elvonatoztatással ne távolodjon el a nyelvi valóságtól.

Imre Samu könyve már a MNyA. hatalmas anyagára, valamint több évtizedes gyűjtési és feldolgozási, tehát kutatói tapasztalatokra épült. (Szerzője nemcsak munkatársa, hanem egyik szerkesztője is volt a hatkötetes műnek.) A gondos mérlegelés nyomán – a nyelvjárásszigeteket, valamint a romániai és az úgynevezett nagyobb nyelvjárási egységeket leszámítva – 35 névvel megjelölt típust és 2 körülrással jelzett átmeneti csoportot állapított meg (vö. az i. m. tartalomjegyzékét: 393–394). Az osztályozás kiválósága abban is megmutatkozik, hogy összhangba hozható a magyar dialektológia klasszikus hagyományaival, közelebbről pedig azokkal a nagyobb leírási egységekkel, amelyek Balassa József első szintézisétől (1891) kezdve Kálmán Béla egyetemi tankönyvéig (1961), illetve Szabó Géza főiskolai jegyzetéig (1980) bezárólag – kisebb-nagyobb területi és terminológiai különbségekkel – közhismertté váltak és a köztudatba ivódtak.

3. A magyar nyelvjárások tankönyvi bemutatása során az látszik célszerűnek, hogy a nagyobb területi egységek egyszerűsített leírását adjuk. A szóban forgó egységek földrajzi kijelölésében, belső tagolódásuk (ésszerű mértékű) bemutatásában messze-menően támaszkodunk Imre monográfiájára, mert a nagyatlasz megjelenése óta hozzáférhető újabb nyelvjárási közlések bizonyos módosításokat megkövetelnek ugyan, lényeges változtatásokat azonban nem. Ebből az alábbiak következnek:

1. Felosztásunk 10 nyelvjárás-területet – másképp: nyelvjárási régiót – tartalmaz, név szerint a következőket:

- I. nyugat-dunántúli,
- II. közép-dunántúli–kisalföldi,
- III. dél-dunántúli,
- IV. dél-alföldi,
- V. palóc,
- VI. Tisza–Körös-vidéki,
- VII. északkeleti,
- VIII. mezőségi,
- IX. székely,
- X. moldvai.

Térképes megjelenítésükre lásd a Függelék 5. számú mellékletét!

A Kálmán Béla-féle egyetemi tankönyv hagyományos 8 egységével szemben tehát kettővel emelkedett a régiók száma. A bővülés azért jött létre, hogy kettéválasztottuk a korábban *délinek* nevezett területet *dél-dunántúli* és *dél-alföldi* régióra (az összekötő kapocs eddig a labiális *ö*-zés volt, de ezen túl inkább az elválasztó jegyek dominálnak), továbbá helyesebbnek láttuk külön tárgyalni a *székely* és *moldvai* (korábban: *csángó*) nyelvjárásokat is. (A részleteket lásd az egyes régiók fejezetében.) A nyelvjárás-területek elnevezéseiben – a hagyományok védelme érdekében – csak kisebb mértékben változtattunk. Változatlan maradt a *palóc*, *északkeleti*, *mezőségi*, *székely* terminus, de az újabb *nyugat-dunántúli*, *dél-dunántúli*, *dél-alföldi*, *Tisza–Körös-vidéki* nevek egy-egy eleme is utal a korábbi *nyugati*, *déli*, *tiszai* formákra. A *közép-dunántúli–kisalföldi* név hátránya a nehézkesség, de a lehetőségként felmerült egyszerűbb *közép-dunántúli* megoldást félretettük, mivel a Dunától északra eső szlovákiai magyarság tipológiailag ide vonható nyelvjárásait nem tárgyalhattuk a Dunántúl fogalma alatt.

2. A felsorolt nyelvjárási régiók és az egy-egy településre jellemző helyi nyelvjárások között elhelyezkedő köztes kategória a *nyelvjárás-csoport*. (A terminológiára lásd a III/3. fejezetet.) Ez nagyrészt fedi az Imre Samutól *nyelvjárás-típus*nak, másoktól meg *tájszó-lás*nak nevezett kisebb egységeket, tehát a régiók belső tagolódását.

3. Nem vontuk a nyelvjárási régiók alá az Imrétől „átmeneti”-nek nevezett (a térképen x jelű), valamint „nyelvjárás-sziget, nyelv-sziget” (S) jelzéssel minősített kutatópontokat, és többnyire hasonlóképpen jártunk el az „újabb település”-ekkel (+) is. Ennek elvi és gyakorlati okai egyaránt voltak: bár sok átmeneti típusú kutatópont nyelvi

mérlegelése során megjelölhető lett volna olyan régió, amelyhez a helyi nyelvjárás közelít, de az ilyen eljárással esetleg Imre szempontrendszerét is megbontottuk volna. Nem beszélve arról, hogy a régiók közti átmeneti sávok ugyanúgy a valósághoz tartoznak, mint maguk a kisebb-nagyobb csoportok.

Kisebb korrekciónk például az, hogy az E-7 [Páty] kutatópontot már sziget helyzetűnek tüntettük fel, így a dél-alföldi régió tömbjét nem vittük följebb a Csepel-sziget déli sarkánál (E-17 [Makád]). Nem vontuk az abaúji és Szenc környéki ő-ző nyelvjárást sem a földrajzilag szomszédos régiók alá, hanem – a hagyományt is követve – nyelvjárásszigetté minősítettük. Ugyancsak kizártuk a palóc területéről a térképen egy kutatóponttal képviselt Szikszó környéki típust (L-13 [Alsóvadász]), mivel a legfontosabb palóc hangtani sajátosságok, a köznyelvi *a* helyetti illabiális *ā*, és az *ā* helyetti labiális *ā* lényegében kihaltak a hangkészletéből.

Itt jegyezzük meg, hogy határainkon kívül számos olyan település, nyelvföldrajzi kutatópont található, amely nyelvszigetnek (külső nyelvjárásszigetnek) értékelhető, azaz idegen nyelvű falvak vagy városok veszik körül. Különösképpen jellemző ez a romániai és jugoszláviai magyar nyelvterület régióira. Ezeken a területeken azt is nehéz eldönteni, hogy a régiók peremén elhelyezkedő egyes helyi nyelvjárások a régió tömbjéhez sorolhatók-e, vagy külső nyelvjárásszigetként kezeljük őket.

Vita tárgya lehet például az, hogy az északi csángó nyelvjárás közvetlenül a moldvai régióhoz csatolható-e, vagy tőle elkülönült szigetként fogjuk fel; illetve hasonlóképpen: a Brassó környéki hétfalusi nyelvjárás beépül-e a székely régió tömbjébe. Az első esetben az északi csángókat – vékony sávval (amelybe összekötő kapocsként Belusest és Kalugarény sorolható) – a régió tömbjéhez illesztettük. Ennek nyelvjárási alapja az, hogy az északi és a szomszédos déli csángó típus egymás szerves folytatásának tekinthető, ellentétben a dél-erdélyi hétfalusi dialektussal, amely a földrajzi elkülönülésen túl lényeges nyelvjárási különbségeket is mutat a vele közvetlenül szomszédos háromszéki típustól. Indokolt tehát, hogy a hétfalusit tömbön kívüli nyelvjárásszigetként tüntessük fel. (Lásd tankönyvünknek a magyar nyelvjárási tagolódást ábrázoló térképét.) Ugyanakkor az is megjegyzendő, hogy maguknak a régióknak a tömbje sem azonos megítélés alá esik. A moldvai terület, azon kívül, hogy önmagában is szigethelyzetű, belső szerkezete is szigetek halmazaként jellemezhető. Ez utóbbi tekintetben hasonlít a Mezőségre, amely szintén számos szigetre töredezett szét, de elkülönültsége nem olyan erős, hiszen keletről a Székelyföld, nyugatról az északkeleti és a Tisza–Körös-vidéki régió fogja közre. A dél-alföldi terület sajátága pedig az, hogy északi felének (Szeged környékének) magyarságát csak néhány idegen nyelvű és belső magyar sziget tarkítja, ő-zésével jól elkülönül a magyar környezetétől, a régió déli fele azonban (a Bácska, Bánság) nyelvileg is fokozatosan olvad bele a környezetébe, nyelvjárásilag pedig nagyfokú kevertsége miatt veszíti el a régióra jellemző karakterisztikus vonásokat.

4. Imrénél a Budapest környéki nyelvjárástípust két kutatópont képviseli. Tankönyvünkben az egyik (E-11 [Mány]) a közép-dunántúli–kisalföldi, a másik (E-18 [Bugyi]) a dél-alföldi régió tőszomszédságában található, de mint egység egyikhez sem kapcsol-

hatók megnyugtatóan (sem nyelvileg, sem földrajzilag). Célszerűbbnek tűnt ezt a kis nyelvjárás csoportot megszüntetni, néhány települését pedig a központi nyelvterület átmeneti zónájába sorolni. A színesebb nyelvjárástípusok visszaszorulásának nemcsak az átmeneti sávok szélesedése a következménye, hanem az is, hogy körülbelül a Budapest–Szolnok tengely mentén új közép-magyarországi regionális köznyelvi zóna van kialakulóban, amelyben a szóban forgó Budapest környéki nyelvjárás is lassan feloldódik.

5. A romániai magyar nyelvjárásokat a MNyA. csak 22 kutatóponttal képviseli, s ez a hálózat olyan ritka, hogy bázisukon Imre nem építhetett fel megnyugtató rendszerezést. Jóllehet a közelmúltban (1995-től) megindult *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá*nak (RMNyA.) publikálása, egyelőre még nem készült olyan korszerű összefoglalás, amely Imre monográfiájának ezen tipológiai hiányát pótolta volna. Tankönyvünk ide csatlakozó fejezetei tehát a majdani részlettanulmányok nyomán finomításra szorulhatnak, sőt bizonyára szorulnak is.

6. A MNyA. és Imre monográfiája lényegében az ötvenes évek második felének nyelvjárás alaprétegét rögzítette. Az ötvenes-hatvanas években gyűjtötték a RMNyA.-t és több regionális atlaszunk anyagát is. A nyelvjárás csoportok és régiók fő nyelvi jellemzői, területi göcai azóta nem változtak meg gyökeresen, de feltehető, hogy egy mai leírás még szélesebb átmeneti sávokat jelölne ki, és egy-egy típuson belül is módosítanunk kellene a korábban rögzített jellemzőket. (A nyelvjárásosság visszaszorulásáról, a nyelvjárás kettősnyelvűségről, a regionális köznyelvviségről stb. tankönyvünk más fejezetei szólnak.)

7. Nyelvjárás osztályozásunkban igen szerény tér jutott a mondattannak, a szemantikának és a szókincsnek. Ennek közismert okai vannak. Egyrészt: a nyelvjárások igen kevés mondattani sajáttságban különböznek egymástól és a köznyelvtől. Másrészt a nyelvátlaszgyűjtések során alkalmazott aktív indirekt módszerrel nem lehetett mondattani sajátságokat megbízhatóan előhívni, tesztelni. A szókincs bőséges példatárat ad a nyelvföldrajzi tagoltságra, de megoszlása egyedi, földrajzilag nehezen tipizálható. Hasonló a helyzet a szemantika terén is. – A nyelvjárás régiók jellemzésének súlyponti részei tehát a következők: 1. a fonémarendszerek (fonémaállomány), 2. a fonémák tipikus hangszín-realizációi, 3. a fonémák gyakoriságbeli eltérései (a köznyelvhez képest), 4. morfológia. (A nyelvjárásleírás szintjeit az V/2–5. fejezetek tartalmazzák.)

8. A magyar nyelvjárás régiók és csoportok elhelyezkedését tankönyvünkben külön térképvázlat szemlélteti, ezért a megfelelő alfejezetekben a szöveges lokalizációtól általában eltekintünk. Szükség esetén azonban kisebb pontosításokat teszünk, továbbá utalhatunk a földrajzi elhelyezkedést és belső tagolódást meghatározó nyelven kívüli tényezőkre.

FELADATOK

- 1. Hasonlítsa össze Balassa (1891), Horger (1934) és Imre (1971) monográfiájának térképmellékletein a különböző nyelvjárási típusok elhatárolását, illetve tankönyvünk térképi felosztását! Gyűjtsön egyező és eltérő részleteket!
- 2. A nyelvjárási felosztások elnevezési rendszereiben közismert földrajzi és történelmi-néprajzi tájnévi elemek is felbukkannak. Mi ennek az oka? Mi az előnye és veszélye a hagyományos tájnévi elemek felhasználásának?
- 3. A nyelvjárásszigetek dialektológiai nyelvállapota lehet kevert jellegű is, többnyire azonban valamely régió fő vonásaival jellemezhető. Lapozza fel tankönyvünknek a mezősi, székely és csángó régióról szóló alfejezeteit, és keressen arra példákat, hogyan, milyen vonásokkal kapcsolódnak egyes nyelvjárásszigetek az adott régióhoz!

A NYUGAT-DUNÁNTÚLI NYELVJÁRÁSI RÉGIÓ

A következő nyelvjárás csoportok alkotják: északnyugat-dunántúli, őrségi, zalai, hetési. (Egyes vélemények szerint önálló csoportnak tartható a göcseji is.)

1. Főbb hangtani sajátosságai

a) Magánhangzók. Fonéma-rendszere a legnagyobb területen 8 : 7-es, azaz 8 rövid és 7 hosszú magánhangzót tartalmaz, ismeri és széles körben használja a zárt *ë*-t: *mëgvár*, *lëszék*, *hëgyës* 'csúcsban végződő', de *hëgyes* 'hegyekkel övezett' stb. A zalai nyelvjárás-csoportban a hosszú magánhangzók rendszeréből a közelmúltban még hiányzott a felső nyelvállású sor, az *ú*, *ü*, *í*-k helyén a megfelelő röviddek álltak: *husz*, *ut*, *tüz*, *hüvös*, *tíz*, *víz*, azaz a 7 helyett csak 4 hosszú fonéma volt. Az Őrségben és Hetésben az *ó*, *ő*, *é* kötött fonéma: szóvégen és relatív tövek végén nem állhat, helyén *u*, *ü*, *i* jelentkezik: *biru*, *biruhoz*, *kettü*, *kettüvel*, *melli*. – Hangszín tekintetében a régió legjellegzetesebb sajátossága az *ó*, *ő*, *é*-k nyitódó diftongusos ejtése: *hou* ~ *h^uó*, *juo*, *füöd* ~ *f^üöd*, *jiëg* ~ *jⁱég*. A nyílt *e* hangszíne a köznyelvinél nyíltabb, az alsó és a legalsó nyelvállásfok között mozog: *vizeş*, *kämëncä*, *ästä*. Az *á* fonéma gyakran zártabb realizációjú: *három*, *ház*.

A magánhangzók gyakoriságát a következő jelenségek befolyásolják: ahol megvan az *ú*, *ü*, *i* fonéma (például az északnyugat-dunántúli csoportban), ott is eléggé általános a felső nyelvállású hosszúak megrövidülése. A rövidülés a zárt *í*-zók alakok jelentős részét is érinti: *kötün*, *idës*. A régió nagyobb, északi felén erős *í*-zés tapasztalható: *szíp* ~ *szíp*, *nügy* ~ *nügy*, de délre haladva a jelenség hatóereje gyengül, Zalában pedig lényegében megszűnik, sőt ott bizonyos köznyelvi *í*-k helyén is *é*-nek megfelelő diftongus áll: *kiësiër*, *taniëtuo*. Enyhe fokú hangsúlyos labiális *ö*-zés az egész régióra jellemző: *föst*, *böttü*, *lölköm*, a köznyelvi *ö* ~ *e* váltakozást mutató morfémák (*föl* ~ *fel*, *söpör* ~ *seper*, *vödör* ~ *veder* stb.) közül is csak a labiális megoldású használatos. Viszonylag erős hangsúlytalan *ö*-zés csupán egy szűk területen, a hetési nyelvjárás csoportban található: *vësözök*, *mëgyök*, *szëginyök*. Az *ö*-k gyakoriságát növeli még az illeszkedésszerű *ö*-zés: *füilö*

'füle', *lőnö* 'lőne', *ütöttö* 'ütötte' stb., illetőleg az *l* előtti asszociatív *ö*-zés is: *ebiödöl*. Az *-l* ige képző előtt egyébként a régió nagyobb részén záródik is a magánhangzó: *vermül*, *parancsul*, *pörül*. *Á* utáni szótagban az *a* gyakran vált *o*-ra, illetve a két hang közötti átmeneti realizációra: *házo*, *szározo*, *csináll*, (*á* utáni *o*-zás).

b) Mássalhangzók. Mássalhangzórendszere a köznyelvvel egyező, de a *j* kötött fonéma: mássalhangzó után nem fordul elő, csak összetétel határán (explozív *gy*-zés, *ty*-zés): *aptya*, *borgyu*, *kaptyon*, de *mëgjavul*. – A fonémák gyakoriságát a következő jelenségek módosítják: Erős *l*-ezés, azaz a palóc *ly* helyén *l* (*ll*) található: *hel*, *foluo*, *háló*, *illen*, *ollan*, *bagla* 'boglya' stb., sőt az *l* + *j* kapcsolat is *ll*-ben realizálódik: *bellegbb*, *halla* 'hallja', *szuollon*. A szótagzáró *l* kiesése: *vuot*, *füöd*, *kuobász* (pótlónyúlással kísérvé), *emënt*, *rëgge*, *röpihet*, *abbu* (pótlónyúlás nélkül). A *v* zöngésíti az előtte álló zöngétlen mássalhangzót: *vazsvilla*, *id van* 'itt van', *ragva*, vagy pedig maga zöngétlenedik: *öfën*, *haffan*, *ütfö* 'ütve'. A szó végi zöngés mássalhangzók gyakran zöngétlen mediában realizálódnak: *addiG*, *viZ*, *vaGY*, illetve teljesen zöngétlenülnek: *hasáp*, *küszöp*. A szóvégi *ny*-ek helyett *n* állhat: *patkán*, *asszon*, *legin*. A *v* kiesése hiátusos formákat teremthet: *üög* ~ *üög* 'üveg', *hüök* ~ *hüök* 'hüvelyk', *fuor* ~ *fuor* 'fuvar'. Nem ritka a magángangzóközi nyúlás: *mezzüö* ~ *mezzüi*, *tanittuo* ~ *tanittu*, *hangossan*, *okossabb*.

2. A főbb alaktani jelenségek

Néhány *v* tövű névszóban a *v* helyett *j* állhat: *fijet*, *kijes*, a *v* tövű ige *E/3.* alakjában *-n*, *-l* morféma zárhatja le a szóvéget: *lűön* (~ *lű*), *szűön* (~ *szű*), *hín* (~ *hí*), *nyűöl* (~ *nyűön*). Az *í*, *ú*, *ü*-k rövidülése miatt lényegében hiányzik a *tíz*: *tized*, *út*: *utak* stb. tőtípus, viszont ilyen érdekes tőtani oppozíciókat is találhatunk, mint *füöl* – *fülit*, *kezë* – *kezibe* stb. A morfémahatáron fellépő hármas mássalhangzó-torlódást a göcseji nyelvjárás egy kötőhang beiktatásával oldja föl: *partora*, *mondova*, *sáncoba*. – Az *E/3.* birtokos személyjel háromalakú: *ablaka* – *kezë* – *füöl*, de az ismertetett hangmódosulások további alternánsokat is eredményezhetnek, pl. *aptya*, *házo*. Hasonlóképpen viselkedik néhány *E/3.* igerag (*monta* – *ëttë* – *ütöttö*), a feltételes mód jele (*mondana* – *ënnë* – *ütnö*) és a *-va/-ve* igenévképző is (*szórva* – *vervë* – *törvö*). A *T/3.* birtokos személyjel szintén háromalakú: *ablaktyok* – *kertyëk* – *füsüjök*, délen azonban *fájik*, *kertyik*-féle egyalakú megoldások is előfordulnak. Zalaiban és a régió déli peremén a paradigma *T/1.* tagja *-ank/-enk* végződésű lehet: *madarank*, *füödenk*. A *-ból/-ből* rag *-bu/-bü* vagy *-bul/-büil* formában realizálódik (hasonlóképp a *-ru/-rü*, *-tu/-tü*). A *-hoz/-hez/-höz* rag tipikus alakja *-ho/-hë/-hö*: *hászho* – *embërthë* – *tüszhö*, a délnyugati peremterületeken azonban még fellelhető az archaikus egyalakú, illeszkedés nélküli *-ho* megoldás is: *tüszho*, *Feriho*. E vidéken egyéb nem illeszkedő ragok is előfordulnak: *hamuve* (~ *hamujje*) 'hamuval', *lábbe* 'lábbal', *Feriná*, *kernná*; *háromszë* 'háromszor', *öcë* 'ötször'. Ugyanitt (tehát az Őrségben, Hetésben, Mura-vidéken) gyakori a birtoktöbbségitő morféma szokatlan kombinációja: *lovankak*, *lovajinkak*, *tehenimek*, *tikomak* stb. – Az *ikes* igeragozás erős. Az *-ít* képzős ige felszólító alakjában *acs* helyett *ss* állhat: *javissa*, *tanissa*, *segissën*. A feltételes mód *E/3.* és *T/3.* jelen idejű formái délen kiegészüléssel megoldást mutathatnak: *várnájo* 'várná', *kérnije* 'kérné', *várnájik* 'várnák', *kérnijik* 'kérnék'. A főnévi igenév képzője *-nyi*, illetőleg az egykor veláris *i*-t tartalmazó egyszótagú tövek után *-nya*: *kötnyi*, *várnyi*, *innya*, *hínnya*, *rínnya*.

3. Megjegyzések

Az ausztriai szórványmagyarság települései közül Középpulya nyelvjárása az északnyugat-dunántúli csoportba tartozik, s bár Felsőőr, Alsóőr és Órisziget nyelve is ehhez áll legközelebb, e csoportról számos egyedi vonása és az Árpád-kortól fennálló földrajzi elkülönültsége miatt a *Nyelvjárásszigetek* fejezetben szólnunk röviden. A szlovéniai, muravidéki magyarság helyi nyelvjárásai az őrségi, illetve hetési csoporthoz sorolhatók. A hetési csoportot labiális ö-zése a dél-dunántúli régió nyelvjárásaival is rokonítja, sőt e vonása – bizonyos archaikus jegyekkel kiegészülve – a nyugat-dunántúli régióon belül szigetszerűvé teszi. A sajátos nyelvjárási arculat kialakulásában településtörténeti tényezők is közrejátszottak: az itteni lakosok ősei (az Őrséghez, Órvidékhez hasonlóan) a korai gyepűvédelem egyik, céltudatos telepítéssel létrehozott csoportját alkották. A régió nyugati sávjában (esetenként egészében) a német, a déli, különösen határon túli településein a szláv jövevényszók erőteljesebb jelenléte figyelhető meg. A szlovéniai magyarság a kétnyelvűség állapotába jutott, s ez a nyelvjárási beszéd több szintjén érezteti hatását.

4. Szövegminta

Bő (Vas megye)

A felvétel 1996-ban készült. Gyűjtötték a Pázmány Péter Katolikus Egyetem hallgatói. Az adatközlő 75 éves nyugdíjas nő, vallása római katolikus. Nevét a felvétel nem rögzítette. A téma a párvalasztás.

Lejegyezte: Fodor Katalin, Juhász Dezső és Mártonfi Attila.

Hát kébzéjje el, [kissé nevetve] | lëgytívök a templombù, | kigyüvök, | äm mà ot kiñ vart engëm. | Mëkszòlitt engëmet, hoGY | hát aszonygya | ha el van färadva, jöjöm be ide a | mühäjëmbe, | ugyë uçàra néző üzlëd vót, nëm is mühäj, | mer | szép kis hej vot. | ə Montam neki, ën nëm mëgyëk sëñkihë së bã, | në haragugyjön, | nekëm dolgoj van, | fogorvosho köl mënnëm, mëg mëg vannak borátnöim ic Szombathejën, | mëglätogatom üöket. | Hät od vagyok a fogorvosná, od vart | mëgin, | kébzéjje. | Akkor a barátnömnä voltam, akkø kijövök, mà az uccán od vart. | Akkor älmëntem fodrászho is mã akor, ha mã od vágyok, älintézëk mindënt, hoty | rëndbe lëgyëk. | Asztán | akkor is | ott is od vart, | kébzéjje, kigyüvök az älomásra, ki is kísërt. | Hät ënëm montam neki së jócsë rosszat, hogy | [nevetve] elfogadoj vagy gyühët hozzám vagy nëm, | hát asztán irt a szüleimnek levelet. | Aszonta ëdësanyam, ha most esz kidobod, | mëg ojan világot nëm irtël, | mer eszonygya em mëgirta az iyasságot, rëndës ämbër lëhät, | ën nëm lättam, de rëndës ämbër. | Asz monygya, ird mëg neki. Ogy iëm mondom, sëmicsë irok, | igräy mëg maga, | monfam az anyámnok, | ën sëmit nem iroG. | Hät kébzéjje el, mëgirták, äl is jött. | Hät osztä mëgmondot mindënt, hogy ugyë ät ['hät'] a szülej parasztämbërek ugyë. | Hà nëm hazudo^{CS} csëmmi^{CS} csë, akär | a^hogyan | othon sz... | törtënt náluk, | mindënt älmondot | ugy igasságosa. | Na mondom, | akárki vagy, iëm mëkfoglák, | mer | aki hazudik

*i*ënnegëm, ollan *l*egⁱn nēm kōl. | Hā mēgmonta az igazat, hoty hogyam
 mint van, | nēm dicsekédēt, hogy ü...ō jōl vam, mēk sok pénzē vam, mēg
 mit tudom *i*ën. | Hāt én tuttam *i*ën is parasztlán vuotam, | a | parasztog
 vō^lta^k a szüleⁱm, hāt | hāt annyi pénzē v^uot, amēnyī v^uot, ugyē | amēnyi
 köllöt, | csak adóság nē lēgyē^m, mēr o^j abba az idīöbā adóságot kifizetni
 | nāhéz di^jō vōt. | Hāt asztān | mēktörtént, | asztā nāgyvānkilenc | mājus
 nyōcadikān hozzāmēntem | feleségü. | Őt huonapig jāt hozzánk, asztā |
 mēglet az esküvő, | ēs a^kor tugya mi vuot | a^kor? | A Simom pap | òh |
 uj mīse^t tartott | ugyē, mīnk āsküttünk, | egy guori kislām, mēr ə | idē
 tāttozig Gōr is ugyē ā | a | plēbānīához. | Anna... asztat keresztūtī^k, |
 akkor o^t a Boda, | a^kilə m^uolnār vō^t, | asz tāmāttīk, | a^ko^a Szōnye
 bācsit | akkornap tēmettēg, | gondujja el, | ābbā a nabba ō | mindēfiēlē
 vōt, | tēmetēs, | keresztūtī^o, | esküvő, | uj mīse | na | egy nap alatt. | Hāt
 ēpēm montam, hon... | hoty | in nēm bāntom ['bāntam'] mēg, mēr ojan
 rēndēs az urōm, | ēngēmet mēk soha mēg nēm szido^t | sē a zanyāmecs,
 sē az apāmē. Soknā mēg oja hārsog a vilāg, ollan vilāg van. |
 Összövēsznēk, | ō jaj! | Hallottam már sok hejēn | ē vūttem haza mun^kāt
 ugyē, | mīkor az uram dolg... | māt izz dolgozik ām az ə zuram, azér |
 hē nēm számit, hoGY^ē | hol dolgozot, mēgvam mā a nyugdija, | kēs, |
 dolgozik tovāB. | Azālōtt izz dolgozot, amikor a szövātkezetnā^l vōt, |
 āst^lēnkēn tuggya | mindig elfogadot mindig a mun^kāt, mēr muszāj v^uot
 ögy gyerēkēt fōlnāvā^lnyi, | mēr ōcs családōm van. | Fōlnāvā^lnyi,
 kitanittatynyi ūket, | kolégiumba, mēr ēm mindig asz montā, | ho
 kolégiumba mēnyetēk, mēr | nē jārgyatog bā | vonaton, | mā ot igē juokat
 tanultok a vonaton | mindēnnap, | mā ēn ismērtē a hā^lzātēt, | utasztam
 ēn is ēp pārszor ugyē | Sopromba, | hāt tuttam, hom mīlēn vilāg vōⁿ | a
 vonatoⁿ, | nēm kālāmes | egy | fījatal nūōnē^G, | sē most, | sē a régēn. |
 A^kor is lāstēk ām a lānyokat, nēmcsak most! [nevet] | Haki mēg | fālālūō
 mēk szēmre vai^uo vuot, | aszt hājcultāk ēp pārszor az bisztos. | Hāt igy
 vuot az élātünk, mos mēg mā nyugdijasog vagyunk. Hātānōtōdik ^lēvāmbā
 vagyok | sajnos.

FELADATOK

- 1. Olvassa el a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú – Kázmér 1974) 2. számú szövegmutatványát a Vas megyei Velemből! Milyen tipikus nyelvjárási sajátosságokat tartalmaz?
- 2. Olvassa el a 3. számú szöveget is a Velemhez közeli Felsőörről (Oberwart, Ausztria)! Hasonlítsa össze a két mintát, és keressen egyező, illetve eltérő jelenségeket! Megfigyeléseit ellenőrizze Imre Samu kismonográfiájának fellapozásával (*A felsőöri nyelvjárás*. NytudÉrt. 72. sz. 1971b)! A nyelvi elkülönülésnek milyen történelmi háttere van? (Rövid tájékoztatásul lásd a NéprLex. *Felsőörség* szócikkét is.)
- 3. Keressen *A magyar nyelvjárások atlaszában* ó, ő, é fonémákat tartalmazó szavakat, és készítsen térképvázlatot a nyitódó diftongusok területéről! A kereséshez jó segítség a Balogh – Imre – Deme (1980) által szerkesztett mutatókötet. A kapott izoglosszákat hasonlítsa össze az Imre összefoglalásában (MMNyJR.) található jelenségtérképpel (273) és a tankönyvünk áttekintő térképén látható régióhatárral!

A KÖZÉP-DUNÁNTÚLI-KISALFÖLDI
NYELVJÁRÁSI RÉGIÓ

A következő nyelvjárás csoportok alkotják: Balaton vidéki, észak-dunántúli, észak-dunai, csallóközi-szigetközi.

1. Főbb hangtani sajátosságai

a) Magánhangzók. Fonémarendszere 8 : 7-es, zárt ě-ző, de megvannak a polifonémikus értékű *ā*, *ē* hosszú magánhangzók is: *āsó* 'alsó' (de: *ásó* 'kerti szerszám'), *āra* 'arra' (de: *ára* vminek), *ēső* 'első' (de: *eső* 'lehulló') stb. – Hangszín tekintetében az ó, ő, é-k monoftongusok, szemben a nyugat-dunántúlival, de a köznyelvi *e* helyén itt is gyakoriak a nyíltabb realizációk: a Balaton vidéki csoportban az *ā* ~ *ǣ* megoldás sem ritka (pl. *Vászprém mēgyǣ*), de tőle északra, a Duna környéki nyelvjárásokban inkább az *e* ~ *e* jellemző (*kedves*, *embēr*). Az *á* hangszíne a dunántúli részekben leginkább *ǣ* (*három*, *után*), de a Duna vidékén és tőle északra ez az enyhe zártság már megszűnőben van. A csallóközi-szigetközi csoportban az *á* előtti *a* gyakran illabiális (*mǎdár*, *kǎpál*, de *kapa*), illetve nyíltabb ejtésű lesz (*ǣpját*, de *apja*). A zárt *í*-zés határsávjában (például a Kisalföld déli peremén) *í*-ző helyzetekben *í* ~ *ē* átmeneti hangok is jellemzők.

A magánhangzók gyakoriságát a következő jelenségek befolyásolják: A Balaton vidéki nyelvjárás csoport kivételével a terület erősen *í*-ző: *vír*, *egíssíg*, *kísír*, *elíg*. Gyakorik a rövidült felső nyelvallású magánhangzók: *tíz*, *husz*, *tiiz* (másodlagosan is: *idēs*, *ippen*), de nem olyan nagy arányban, mint a nyugat-dunántúli régióban. Az észak-dunántúli csoportban *ú*, *ű* csak a köznyelvi *ó*, *ő* helyén (*íta*, *kű*), vagy pótlónyúlás eredményeképpen (*gondúkodik*, *pörűt*) jelentkezik. A szótagzáró *l* előtti magánhangzók rendszerint

módosulnak: a fent említett *āra*, *ēső* stb. (*al*, *ar* → *ā*, *el*, *er* → *ē*), *gondúikodik*, *pörűt* 'perelt', (*ol* → *ū*, *öl* → *ű*) megoldáson túl az *óma*, *szóma* (*al* → *ó*), illetőleg *parancsul*, *inekül* (*ol* → *ul*, *өл* → *öl* → *ül*) megfelelések is jelen vannak. Kimutatható a szórványos hangsúlyos *ö*-zés (*köröszt*, *böcsületés*); a köznyelvi *ö* ~ *e* váltakozást mutató alakok (*föl* ~ *fel*, *söpör* ~ *seper*, *vödör* ~ *veder*) közül a labiális pár használatos. Viszonylag erős az *á* utáni *o*-zás (*lábo*, *támód*), de mértéke nem éri el a nyugat-dunántúli régióbeliét. Az *ú*, *ű* terhére szórványosan *ó*, *ő*-k is megjelenhetnek: *gyűrő* 'gyűrű', *gyűsző* 'gyűszű', *odó* 'odú', *ocsó* 'ocsú'.

b) Mássalhangzók. Mássalhangzórendszere a köznyelvivel egyező, a *j* az észak-dunántúli és a Balaton vidéki nyelvjáráscsoportban kötött fonéma: ott mássalhangzó után nem állhat, csak összetétel határán, helyén *ty*, *gy* jelentkezik: *borgyu*, *vergye*, *gyaptyu*, *irgyon*. Az expozív *gy*-zés *r* + *j* kapcsolatban szélesebb körű, az egész Közép-Dunántúlon kimutatható. A fonémák gyakoriságát, illetve realizációját a következő jelenségek módosítják: közepes vagy gyenge erősségű *l*-ezés, amely a régió keleti határán fokozatosan feloldódik a *j*-zésben: *hel* ~ *hej*, *góla* ~ *gója*, *mellik* ~ *mejik*. (Az utóbbi évtizedekben felerősödött köznyelvi hatás miatt az arányok már mindenütt a *j*-zés fölényt mutatják.) A szóvégi *-l* képző el is tűnhet, de meg is nyúlhat: *kapá* ~ *kapáll*. Az abszolút szóvégi zöngés mássalhangzók zöngétlen mediára válhatnak: *kiűszöb*, *bőg*, *viZ*, de a tendencia gyengébb, mint nyugaton. Az intervokális mássalhangzók bizonyos szavakban megnyúlhatnak: *esső*, *teritő*, *belülle*. A *v* csak a Balaton vidéki csoportban zöngésít, illetve zöngétlenedik: *huzsvét*, *borotfa*, de a jelenség itt is visszaszorulóban van.

2. A főbb alaktani jelenségek

Mivel az *ú*, *ű*, *í* hangok elsősorban polifonémikus (hangkapcsolat értékű) szerepben jelennek meg, és az eredeti *ú*, *ű*, *í*-k helyén gyakran rövid magánhangzók állnak, nem jellemző az *út* – *utat*, *víz* – *vizet* tótani oppozíció, viszont ilyen tótípusokat találunk, mint *lú* – *lova*, *kű* – *kiüves*, *asztá* – *asztalon*, *rëggē* – *rëggeli*, *emē* – *emeli*. (A zártabb *lú*, *kű* formák a Balaton környékén nem élnek.)

A palóc nyelvjárással szomszédos területeken a *-t* tárgyrag előtt a *-k* többesjeles és a birtokos személyjeles tövekben zártabb a kötőhangzó: *házakot*, *házadot*, *kezedēt* stb. A birtokos személyjelezés a köznyelvihez hasonló, de E/3.-ban a *keze* – *kezibe* megoldás jellemző. (Nincs *fiülē* ~ *fiülō* típus, de a *háza*-félék ejtése az *á* utáni *o*-zás miatt lehet *házo*, illetve a *karja* stb. az expozív *gy*-zés miatt *kargya*.) A *v* tövű igék E/3. alakja leginkább *lű*, *sziű*, *hí* típusú, de *l*-re is végződhet (pl. *hűl*), a Balaton vidékén pedig *n*-re: *liin*, *hin* ('hív'). A határozóragok tipikus megoldásai a következők: *-bu/-bü* ~ *-bú/-bű*, *-ru/-rü* ~ *-rú/-rű*, *-tu/-tü* ~ *-tú/-tű*; *-ho/-hē/-hō* ~ *-hó/-hő*, *-vā/-vē* (*ásóvā*, *kézzē*, sőt *lábbü* 'lábbal' is a csallóközi-szigetközi csoportban).

Az íkes igeragozás következetesebben jelentkezik, mint a nyelvterület nagy részén (*iszom*, *innám* stb.). A főnévi igenév képzője *-nyi/-nya*: *kőnyi*, *várnyi*; *innya*, *húnnya*, de erőteljesen terjed a *-ni* változat is.

3. Megjegyzések

A régió nyelvjárási jellegzetességei sok tekintetben emlékeztetnek a nyugat-dunántúliéra, de a köznyelvtől való távolsága kisebb. Több sajátosság hatóköre, intenzitása nyu-

gatról keletre haladva csökken. – A csallóközi–szigetközi csoport tőszomszédságában levő Szenc környéki ő-ző nyelvjárást a nyelvjárászigetek közé soroltuk.

4. Szöveg minta

Szentgál (Veszprém megye)

A felvétel 1996-ban készült. Gyűjtötték az ELTE hallgatói. Az adatközlő 60 év körüli nyugdíjas nő, vallása református. Nevét a felvétel nem rögzítette. A téma a sütés-főzés.

Lejegyezte Fodor Katalin, Juhász Dezső, Mártonfi Attila.

Sütemyínyek¹ät nagyon sokat szokok én csinányi, | mondom | ojan | hogy zsirostés²zta | van, | és akkor | aszt ijen én asztám mindembü ucs csinálom, èn nem | rëndës tepszibe sütöm, hanëm gásztepszibe szá³rátëm sütinyi. Oszt ugyë abbü töb van. | És...

Ez mennyi ideig tart egy ilyen...?

Hät hogy monygyam, rëgel nitykor kälëk akkor, | mer még asztán főznöm is kő közbä, mer van uty hogy a lányomë⁴knak is másodika⁵ | valami⁶ | mer ô főzälékë⁷t mëg mëkcsinäl csak ugyë a kälés⁸zta vagy vaty ha ijen csinäl⁹ok rétëst vagy | mi¹⁰t tudom én ugyë ô. | Nahät ijenkor nëm csinäl¹¹ok rétäst, mikor ävväl väszödök¹², mer az nagy nagy munka. | Utyhogy | uty széjjel van ám, az ämbë¹³rnæk ot a konyha mindën. | Szoval äz | äz ijen koronaszerü. | Dë | asztán van akor zsërbo egy, zsërbo käf ü, nëm tudom, zsërbo eggyet asz talä biszto ismärik. Asz háromm | három | fälä köl vënnyi, három cipöba aszt a | masszát, | s akkor lëkvárra eggyikät mëkkänyi. Mikor kisodörtam, | zsirozot tepszibe tesszük, | és akkor rá dijót szörn¹⁴yi. Akor még egy lop rá, | aszt ugyanugy lëkvárral, mëgin dijó. | Akkor még a harmadik lap rá | ää má nëm mëgy más mi csoki, mikor mëksüt, | akkor tészëm aszt rá. | Na most a zsë¹⁵bò kättö az mëg az, | hogy van zsiros tészta. | Èn harminz dëka lisztët vëszëk, | mer huz dëkät ír, të ['de'] | a rëndës tepszihöz ëm mëg a gásztepszibe harminz dëkät tészëk. | S akkor aszt is | mëg¹⁶ | az is ljen | uty tudom, tojással gyurom mëg, | kis cukor | mëg | zsír vagy | Ráma be¹⁷le akarmi. | Ès akkor | bälätészëm a tepszibe, | mëkenyëm lëkvárra, | akor | nity tojás fëhërit fölvärek habnak cukoral. | Älëször fölvärem habnak, és akor be¹⁸letészëm cukro¹⁹t, töváb | värem väle. | Akor ijen szer²⁰vijot ['szerb diót?'], mind amit ot a zacsköba most elëp hosztam, | äval a tëtëj²¹it mëkhintëm neki, | szerdijöval. Akkor ez mëk sü²²l, | akor van ijen nagy dëszkäm is hozzá, ijen | nagyok. | Akkor arra öntöm ki, Jamirë ráfër a ki... a gásztepsziböl ahoty kilöntöm | akkor ugyanäba a tepszibä | nety tojással piskótát sütög, de äba nëm kël töb, mint ëty pupos kanäl cukor, | és äval kël fölvëni. | Dë èn tészëk eggy | kanäl vizät hozzá azér, | mer gyëngëb ëty picit. | Nëm kël nagyony gyëngënek lëni, mer | enëk nëm is szábad vastagnak lëni, mind | igy az ujom vastaksága. | Ès nety kanäl kis lisztët, | ëty fél sütöpor tészëk hozzá. Miko²³k kikävärtäm | az be²⁴letészëm az mëksül | ahogy | az a tészta lë vam bõritv²⁵a, ami mëksüt mä, | aszt mëkkenyëm mëgin lëkvára²⁶ aszt az

alsò feljít. | Akor arra mikor ez ə piskòta mēksüt, àra tēsžēm rā. | Ojan kis mutatós tēsžta külömben, hogy asztāⁿ | el van szāvə ['szelve'] az a szārdijo tētejīn, alul ugyē asz habozs dijó van, | mer aba habba mē dijo is fan, | huszonöd dēka, igēn, | aba még van az is. | Még majdnēm kifälājtēm [nevetés]. | És akkor ez asztā hogy el van szēlvē alul a sārğa, akor az a zsiros tēsžta, akor az a habos | dijó | és ez a szerdijò ə tētejīn nēki. | Hát eszt is mēg akarom majd most csinányi, | mire lēssz ez a nagy nap, majd | asztān. |

És az mikor lesz?

Huszonötödikén | lēssz... | Ezēn van rajta ^asziszēm, huszonötödike | jövö péntēkēn lēssz. | Utyhogy | az embēr tinleš | amit tudok hát asztān | sok mindēnt | nagyō sok tēsžtāt ijēn lapokat | nagyō sokat tudok. | Èn | nēm tudom, hāny lakodalomra sūtöttem mà ki így a tēsžtákat. | Csak | csak nēm kifizētődü, monygyuk a rokonságba mēkcsinálom szivāssān, dā | ugy | pénzēr nēm | szerētēk sērkinek sē, mert szoal mēkfizēthetlēn | amēnyit kēl mosogatni mēg amēnyit amēnyit kēl dōlgozni rajt. | Utyhogy ə | nēm szoal ugy nēm szerētēm, pēdig othol nēm tanultam ām, mer aba az idōbē, mikor minēk othol vótunk, | a fānk | ā | kalács | mēg mēg āžēk vótak a | a sūtēmēnyēk. | De én āsžt | csakugy magamtū mindēn^t, pēdig ēn izs dōgosztam ām ^asžt huszonkét évig, mà mikor a gyērēkēk akkorāk lēttek, | ^akor ālmētām dōlgozni ēn is, nyóc ēvig jātām a Bakony Művägbā | utyhogy^ə | tizēnōt ig mēg ā herēndi gyārba. | Nēm | egisz | huszokét évām vot, akkor hētig jātām a Bakony Művägbā, tizēnōtig ide a herēndi gyārba. | Innēm mēntēm asztāny nyugdij[ba].

FELADATOK

■ 1. Olvassa el a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú – Kázmér 1974) 23/2. számú szövegmutatványát a Veszprém megyei Badacsonytördemicről! Milyen tipikus nyelvjárási sajátosságokat tartalmaz? Vannak-e egyező sajátosságok a nyugat-dunántúli régióval, s ha igen, melyek azok?

■ 2. Olvassa el a 13. számú szöveget is a szlovákiai (csallóközi) Hodosról! Melyik az a nagy hatású magánhangzó-sajátság, amelyik itt jelen van, de hiányzik a Balaton vidéki Badacsonytördemic mutatványából? Gyűjtsön arra is példákat, hogy a helyi regionális köznyelv milyen szlovák jövevényszavakat adott át a hodosi nyelvjárásnak!

■ 3. Lapozza fel Imre Samu monográfiájában (MMNyjR. 120) az í-zés áttekintő térképét! Délről északra haladva állapítsa meg, hogy a régiókba tartozó nyelvjáráscsoportok milyen erősségű í-zést mutatnak!

A DÉL-DUNÁNTÚLI NYELVJÁRÁSI RÉGIÓ

A következő nyelvjárascsoportok alkotják: közép-somogyi, dél-somogyi, észak-baranyai, dél-baranyai.

1. Főbb hangtani sajátosságai

a) Magánhangzók. Fonémarendszere 8 : 7-es, tehát ismeri a zárt *ē* fonémát, de annak használata csak néhány egyszótagú szóra és a vegyes hangrendűekre, továbbá bizonyos idegen szavakra korlátozódik, pl. *nē*, *lē*, *sē*, *-ē*; *bērē*tva, *dēs*zka, *rē*formátus, egyébként helyét az *ö* foglalja el (lásd alább). A köznyelvi *al*, *el*, *ar(r)*, *er(r)* hangkapcsolat helyén Somogyban gyakrabban, Baranyában ritkábban polifonémikus *ā*, *ē* állhat: *asz*tā, *bēs*ő, *ā*ra stb. A közép-somogyi nyelvjárásban néhány emberöltővel ezelőtt még hiányzott a felső nyelvvállású hosszú magánhangzó-fonémák sora, helyettük a megfelelő röviddek álltak, de napjainkban már – főleg köznyelvi hatásra – ritka variánsként az *ú*, *ű*, *í*-k is megtalálhatók. A dél-dunántúli nyelvjárások között tehát már nincs 8 : 4-es rendszer, annál jellemzőbbek viszont a rövid $\Leftrightarrow$ hosszú megoszlás vidékenként eltérő arányai, azaz a gyakoriság. Míg Közép-Somogyban az *ú*, *ű*, *í* szabad fonémaként ritka, Dél-Somogyban valamivel gyakoribb, Észak-Baranyában kiegyenlítettnek tekinthető a rövid $\Leftrightarrow$ hosszú viszony. (A variánsok között természetesen a félhosszúak is jelen vannak.) Dél-Baranyában és a Duna mellett megközelítőleg a köznyelvi állapot a jellemző. A hosszú *ú*, *ű*, *í*-k megerősödését a polifonémikus használat is segíti: *parancs*útak, *pör*űnek stb. Az *l* kiesését követő záródás Észak-Baranyában *ó*ma, *szó*ma, *tóp* 'talp', *asz*tó, *ém*önt, *bēs*ő, *röggé*-féle alakokat is kitermel (az *ā*, *ē*-seken kívül).

Hangszín tekintetében jellemző, hogy Közép-Somogyban erősebb, Dél-Baranyában valamivel gyengébb mértékben az *ó*, *ő*, *é*-k záródó kettőshangzóban realizálódnak: *hó*u, *ő*űsz, *té*il, *hou*, *ö*űsz, *tē*il, *hó*u, *ő*űsz, *té*il stb. A régió egyéb vidékein már a monoftongusok realizációja lehet félhosszú vagy kissé zártabb hosszú is (*ò*, *ó*). Somogyban az *e* fonéma ejtése kissé nyíltabb *e*, az *á*-é pedig zártabb *ā* vagy a köznyelvinek megfelelő. Baranyában ezek a módosulások már csak szórványosan észlelhetők. Átmeneti hangokat eredményezhet még az *á* utáni *o*-zás változó erősségű érvényesülése is: *há*o, *lá*bā. Ez a jelenség Baranyában már fokozatosan elhal, az *ā*-nál zártabb forma alig jelentkezik.

A magánhangzók gyakoriságát befolyásolják még – a fonémarendszer kapcsán elmondottakon túl – a következők: A régió nagy hatóerejű jelensége az *ö*-zés, amely Baranyában főleg hangsúlytalan helyzetben érvényesül (*kend*ör, *vēs*zők), de kisebb mértékben a hangsúlyos és a hasonulásos *ö*-zés is színezi (*lō*het, *bō*csiul, *mō*niunk), Somogyban pedig a független *ö*-zés a jellemző (*vō*szők, *kō*röszt). Baranyában a Mecsek környékének a kivételével a köznyelvi *ő* helyén nem ritka az *ű*, pl. *ű*ket, *kű*, *tű* 'tő' *bű*r, *vēsű*, *meddű*; az *ó* helyén az *ú* már ritkább: *ú*ta, *fű*rű, *tű*rű stb. Somogyban a szomszédos zalai és Balaton vidéki csoporthoz hasonlóan megtalálhatók a nyílt *é*-zés egyes esetei: *kēsér*, *kégy*ő (illetve az *-ít* képző *-ét* változatában), valamint ugyancsak szórványosan az *ü* : *i*, *i* : *ü* megfelelő példái: *fír*ész, *bid*ő, *fity*öl $\Leftrightarrow$ *fűgyel*, *fűzetés*, *ü*dő.

b) Mássalhangzók. Mássalhangzórendszere a köznyelvvivel egyező, de Somogyban a *j* többnyire kötött fonéma, mássalhangzó után nem állhat, csak összetétel határán, helyén *gy*, *ty* jelenik meg: *dobgy*a, *gyapty*u. Dél-Baranyában a *j* már szabad morféma, de

az észak-baranyai csoportban *r* után még *gy* áll: *irgyon*, *pörgye* 'perje', de *gyapju*, *apja*. Itt tehát a *j* fonéma kötött volta szűkebb körű. – Fonémagyakorlás: Az *l*-ezés tekintetében nyugatról keletre haladva hasonló erősségi skála állítható fel; Somogyban a jelenség erős (*gól^ula*, *hel^ltt*, *illen*), még az *l* + *j* kapcsolatokban is jelentkezik (*halla*, *bellebb*), különösen a megye nyugati felében. Az észak-baranyai csoportban a tendencia hatóköre szűkül, nincs *halla*, *bellebb* típus, és a *j*-ző formák a *foló*, *góla*-félékbe is behatolnak. Dél-Baranyában a *j*-zés aránya már meghaladja az *l*-ezését. A *v* Somogyban zöngésít, illetve zöngétlenülhet (*huzsvét*, *öffen* típus); Baranyában a jelenség már visszaszorulóban van, leginkább a megye középső részein tartja még magát.

2. A főbb alaktani jelenségek

A *parancsul*, *ebédül* típusú igealak (azaz az *-l* igeképző zártabb előhangzóval) igen gyakori a közép-somogyi nyelvújrásban, ugyanez Dél-Somogyban már szórványos jelenség, Baranyában pedig már nem is jelentkezik. (Lásd viszont a labializált *ebédöl* stb. formákat.) Tárgyas igeragozásban Baranyában és Somogy megye déli felén általánosak a *mondi*, *mondítok*, *mondik*-féle igealakok, míg T/1. személyben Észak-Baranyában a *nyomunk*, *athatunk*, *mögnéziünk* ('nyomjuk', 'megnézzük', 'adhatjuk') formák az alanyi ragozáson kívül a tárgyasban is használatosak. E régi magyar nyelvújrási jelenség feltűnését (így például a dél-somogyi és dél-baranyai csoportban is) jellegzetes átmeneti formák veszik körül, amelyek az *-unk/-ünk* és a *-juk/-jük* kontaminációjából jöttek létre: *nyomjunk*, *mögnézziünk*, *athassunk* (→ *-junk/-jük* – nem felszólító mód!). Az ikés ragozás érvényesülése a régióban már eléggé gyenge.

A főnévi igenév képzője általában *-ni*, de Közép-Somogyban felbukkannak még a *szántanyi*, *várnyi*, *innya*, *rínya* formák is. Somogyban a határozói igenév képzőjének *-vā* (~ *-vāl*)/*-vē* (~ *-vel*) alakja is él (*vágvā*, *ködvē*). Birtokos személyjelezés tekintetében Baranyában eléggé általános a T/3. *lovik*, *kertyik* típus. E/3.-ban a köznyelvi *-a/-e*, *-ja/-je* a jellemző, de néhány településen a palatális hangrendű névszókon még az *-i* változattal is találkozhatunk: *bőri*, *szája széli*. A *-ból/-ből* stb. határozóragok megoldása ingadozó: *-bū* ~ *-bu* ~ *-bul* : *-bū* ~ *bū* ~ *biil*, *-rū* ~ *-ru* ~ *-rūl* : *-rū* ~ *rū* ~ *-rūl* stb.

3. Megjegyzések

A dél-dunántúli és dél-alföldi régió nyelvújrásait egy igen jellemző sajátosság fogja egybe: az *ő*-zés. Nyelvújráscsoportokkal, nyelvújrási tagolódással természetesen ezeken a területeken is számolni kell, részben az *ő*-zés különböző formái és mértéke, részben az egyéb sajátosságok változó megjelentése miatt. Ennek ellenére az egyes típusok és a két déli régió közötti különbségek nem mindig olyan élesek, mint az eddig vizsgált táji részrendszerek tekintetében, általában kevesebb a megkülönböztetés alapjául szolgáló jegyek száma is. Több jellegzetes dunántúli sajátosság tűnik el fokozatosan nyugatról keletre haladva, a Duna kisebb kivételektől eltekintve régióhatárnak tekinthető. – Az archaikus sajátosságok megőrzése szempontjából kiemelésre kíváncsnak az Ormánság és Zselic helyi nyelvújrásai.

4. Szövegminta

Patca (Somogy megye)

A felvétel 1999-ben készült. Gyűjtötték az ELTE hallgatói. Az adatközlő 65 év körüli nő, nevét a felvétel nem rögzítette. A téma az életmód, földművelés, szokások.

Lejegyezte Juhász Dezső.

Itten | valamikor az embörök | gatyába jártak. | Úgy möntek aratni vászq gatyába. | Masina mellé is ugy jártak. | Az asszonyoknak mök péntőjük vót. | Péntőnek monták. | Bő ruhát | hordosztak. | Vászom péntő vót. | Akkor | gabonát hortak, | másztak föl a | kocsira. | Az én apámnak ojam melles köténye vó^{ut}, | asztat föl szokta | kötni jó^ukor, | mikor cserösnyét szödött, | abba szokot szönni, | akkor még a dijó^ufára is főmönt. | Hát akkor onnan leesöt, | töpször. | Jāj, monygyuk, kitörík a keze vagy a lába! | Nēm törík ki, mer én a szé^lp asszonyok | ölébe | esők! | Nēm törött el sēmmitje sē nekiye. | Akkor azután | szötte tovább, mikor leesött. | A kötényt asztat mindik hordosztá. | Hā akarmi vó^{ut}, kötén nekü nēm vó^{ut}. | A kötényt száráttá. | Papudzsba járt, | nēm vó^uc cipő^ü, | papucs! | Amikor nagyq sietöt, | akkor mög lēhúsztá mezé^ltláb. | Mikor arattun^k is, | papudzsba, | arattun^k. | Mi mög, | asszonyok, | lányok | mezé^ltláp, sokszor tótuk, nēm vóc cipő^ün^k, | tutyi vó^{ut}, asztat fótosztuk | vászonnyā, de m^haszna! | Mökfótosztuk | déjbe, esté^llig, mire hazamöntün^k, kiszakatt. | Maj mezé^ltláb uty tótuk a lábun^kkat a tāró^uba, hogy | nē bökte^y, | de hād biza^m bökte | a lábun^kkat. | Szégény apámnak papuccsa vó^{ut}, | az asztat nagyq szerette. | Hāt | mikor | vége lött az aratásnak | mindön, akkor tārót husztun^k nagy grāblával. | Mök köllöt hūznun^k. | Akkor gyött a gabonahordás. | Gabonahordáskor össze szoktak āni, kettő-három fogat. | Horták a gabonát kazálba. | Pajtába raktág be. | Akkor | mikor gyött az | a masinas...lás, [!] vót ojanok, ākik összejártak, | ot keresték mög a kőnyerüket, a nyári kőnyerüket, a té^lre való. | Masināni Szērdahejrū szoktak járni. | Hāt akkor vót mālom is itten. | Az éⁿ anyósomnak a testvérjé^l vó^{ut}, Patkó^u Viktoré^l. | Ide nagyq sokā jārtak | ő^ürlētni. | Vót géipé^lszlakás. | Vót | lakás, másik, három ház vót ottan. | Asztām még nagyq sokā jārtak ide. | Ezé^l vót, akkor utóbb elállamosították aszt a malmot. | El is átták. Lē vót puszté^ldva, nincs ot már sēmmit, | mind a lakása van o^t, | mög a | tulajdonosnak. | Abba most is lakik egy ārdészmernök. | Vót itten | ārdész | lakás Paccán. | Annag vót né^lgy gyerökē. | Vót it kovācs, | kanāsz, | susztēr. | Mindönfēle vó^{ut} itten. | Vó^{ut} lakásuk, | minnek vogy gyerökē. | Hāmincké^lgy gyerök járt ebbe a kis iskolába. | Itten vó^{ut} iskola, | tanító^u. | Harmincké^lgy gyerök járt ide. | Templomba is jártun^k. | Könyörgé^lsrā. | Akkor | aki | szū^lt | gyerököt, | oda el szokogy gyünni könyörgé^lsrē, mikor kigyün a gyerökāgybū. | Régön így monták. | Ré^lgö... akkor az éⁿ | apámnak a | mamāja, | nēm mamájának monták akkor, é^dös szüléjének. | Az is el szokott, ijen több öregasszony el szoktag gyünni oda | imātkozni, rögge, könyörgé^lsrā. | Vó^{ut} fősőszoknyā^lik, ālsőszoknyā^lik, | akko ugy a pé^lntő^ü. | A lāk^lfőső^ü szoknyāt fő^ü | huszták, | akkor ugy űltek lē a lé^lpcső^{re}, hoⁿ nēm érte^y be a templomba. | Akkor o^t | vótak, addig ott | imātkoszták, | amig | kigyüttün^k a templombū. | De bizaⁿ hāgy a | templombū | āvitték a | közepirtūl a | ka... szóuszé^liköt, oda hátū, | azuta nēm mögyök. | Mer a |

kər alad vó^ut a hājām. | Ot közəl vót, hallottam is mindő, | jó^u hēl vo^ut.
 | Älvitték, ém mögmontam a templomba, hogy éin ide el nem gyűjök | a
 templomba, mive ältötték | a szó^uszéköt. | Hət nēm is vó^utam a
 templombā. | Éⁱn vasāmapon^ukin^t, māmā is mökhāgattam a |
 zistentisztöletöd, Dēbreçembē beszétek māmā. | Mökhāgatom héjtköznap is
 mindig, | imátkozok azéi, | de templomba nem mögyök e^l, mé^r tötték el
 aszt a szó^uszéköt? | Eszt mé^r engették mög ā | lākföllebvaló^k?

FELADATOK

- 1. Olvassa el a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú – Kázmér 1974) 30. számú szövegmutatványát a Baranya megyei Okorágról! Milyen tipikus nyelvjárási sajátosságokat tartalmaz?
- 2. Lapozza fel Imre Samu monográfiájában (MMNyJR. 208) az ö-zés áttekintő térképét! Készítsen térképvázlatot a Dunántúl területéről, és húzza meg az 50%-ot meghaladó ö-zés izoglosszáját! A kapott vonal hol fut együtt a dél-dunántúli nyelvjárási régió határával?
- 3. Az ö-zésnek különböző fajtái és fokozatai lehetnek. Figyelje meg, hogyan árnyalható az előző feladatban felvázolt kép részletező vizsgálat és regionális atlasz segítségével! Ehhez keresse ki Király Lajos munkájából (*Jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon*. 1990. MNyTK. 186. sz. 66–70) az 5–9. sz. térképeket. A 4. sz. térkép a kutatóterület községeinek kapcsolathálózatát tartalmazza. Miért van jelentősége a nyelven kívüli kapcsolatok térbeli ábrázolásának is?

A DÉL-ALFÖLDI NYELVJÁRÁSI RÉGIÓ

A következő nyelvjárás csoportok tartoznak hozzá: kiskunsági, Baja környéki, Szeged környéki.

1. Főbb hangtani sajátosságai

a) **Magánhangzók.** Fonéma-rendszere 8 : 7-es, ismeri az *e* – *ē* fonémaellentétet, de az *ō*-zés miatt a zárt *ē* megterhelése kicsi (lásd alább). Megvan a polifonémikus értékű *ā*, *ē* is (különösen az *al*, *el* hangkapcsolat helyén: *āsō*, *ēsō*).

Hangszín tekintetében sok a hasonlóság a köznyelvvél: az *ó*, *ő*, *é* monoftongusban realizálódik, az *á* ejtése is köznyelvi, legfeljebb szórványosan jelentkezik a kissé előrébb képzett változata, Baja környékén pedig a zártabb *ā*. Az *e* tipikus megoldása *e*, de a dunántúli nyelvjárásokkal szemben variánsként nem a nyíltabb *e*, hanem a zártabb *ē* jellemző (kivétel ismét a Baja környéki nyelvjárás csoport). Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása zárt szótagban a Szeged környéki nyelvjárásban viszonylag erős (*ēl*, *kērt*, *tēj*, *mikō* ~ *mikó*),

de ez a tendencia nyugat felé haladva fokozatosan csökken. Ugyanitt a hangsúlyos helyzet is okozhat nyúlást: *mútat, útál, Tíbor*.

A magánhangzók gyakoriságát még a következő jelenségek befolyásolják: Az *ē* fonéma igen ritka, elsősorban néhány egy szótagú lexémában, vegyes hangrendű szavakban és újabb keletű idegen szavakban jelentkezik: *nē, lē, sē, -ē; bēřetva, dēsška, tēa*. A nyelvjárásban független *ō*-zés van, tehát a zárt *ē*-k helyén fonetikai helyzettől függetlenül *ō* áll: *embōr, lōhet, mōgvōtte, kōrōszt* stb. Köznyelvi *ó*, de különösen *ō* helyén viszonylag gyakori az *ú, ű* realizáció: *rúzza, úta, túrú, kű, lű, gyeplű*. Egy-két *í*-zō morféma van ugyan a nyelvjárásban (*penísz, kukoríkol* stb.), de a nyelvjárás nem *í*-zō, sőt a köznyelvi *í* helyén jelentkező *i* is ritka (a *kezibe*-féle megoldás azonban gyakori). A nyílt *ē*-zés is szórványos, jóval ritkább, mint például Somogyban (*késér, kénoz*).

b) Mássalhangzók. Mássalhangzórendszere a köznyelvivel egyező, a *j* is szabad fonéma, csupán a Baja környéki nyelvjárás csoportban vannak nyomai az explozív *gy*-zésnek az *r* mássalhangzó után: *írgyon ~ írjon, várgyák ~ várják ~ várík*. A dunántúli gyökerű *l*-ezés is csak Baja környékén van jelen kisebb mértékben, egyébként a régióra a *j*-zés a jellemző. A szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése *ol, öl* hangkapcsolat esetén eléggé gyakori (*tótam, tőtötte*), de az *-l* igeképző, illetve az *-l* igerag nem esik ki. Baja környékén főleg az *oly, öly* végű szavakban általános az *ó, ő*-s megoldás (*konkó, tengő, pöndő*), de az *al, el* kapcsolatoknak is vannak hasonló, *ó, é*-s reflexei (*asztó, tóp, nyéve*, de változatként felbukkan az *asztā, nyēve* is). A *v* nem hasonlít és nem hasonul.

2. A főbb alaktani jelenségek

Az E/3. birtokos személyjelek többnyire a köznyelvivel megegyezően *-(j)a/-(j)e* alakúak, de a palatális hangrendű változat relatív többen *-i*-re válthat (*szemít, szemire* stb.). A *-ból/-ből* stb. határozóragok tipikus realizációja *-bú/-bű, -rí/-rű, -tú/-tű*, az *l*-re végződő *-bul/-biil* megoldás ritka. A *-hoz/-hez/-höz* legelterjedtebb változata a *-hó/-hő*, de Szeged környékén a *-hon/-hön (~ -hun/-hün)*, is gyakori. A *-szor/-szer/-ször* rag *-szó/-sző, -kor/-kő* alakú.

A Kiskunság kivételével gyakoriak az *adi, aditok, adik* típusú határozott (tárgyas) ragozású igealakok, de a T/1. kijelentő mód, határozott ragozású *adunk 'adjuk', aggyunk 'adjuk'* formák nem használatosak, helyettük a köznyelvi *adjuk* áll. A Kiskunságban a *taníjja*-féle igék kijelentő és felszólító módban egyaránt felbukkannak. A főnévi igenév képzője a köznyelvivel egyező *-ni*.

3. Megjegyzések

A dél-alföldi régió népessége a hódoltság és az azt követő harcok következtében oly mértékben megritkult, hogy a 18–19. században nagy számban kellett behozni az ország más vidékeiről telepeseket. Ez a népmozgalom a térség nyelvjárási képét is igen tarkává tette, és a Szeged környéki nyelvjárás csoportot is újkori településekkel vegyítette. (A régió nyelvjárásszigeteiről részletes elemzés olvasható Szabó József könyvében: *Magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigetek*. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged, 1990.) A Bánságban és Bácskában pedig már nemcsak az esetleges nyelvjáráskeveredés, hanem a vegyes etnikai-nyelvi helyzet is befolyásolja a magyar dialektusok helyzetét:

gyakoriak a nyelvszigetek, általános jelenség a kétnyelvűség. A nagyfokú nyelvi, nyelvjárási heterogenitás miatt a Bácska és Bánság nyelvjárásai tipológiai szempontból nem tekinthetők önálló csoportnak. Ez a magyarázata annak, hogy áttekinthető térképünkön a Duna–Tisza közének déli fele nem kapott (arab) számot. A térkép régióhatárának szaggatott déli, keleti vonala a sporadikus települési szerkezetből eredő elhatárolási nehézségekre utal.

4. Szöveg minta

Makó (Csongrád megye)

A felvétel 1999. február 26-án készült. Gyűjtötte Mészáros Ildikó. Az adatközlő Lévai Péter 79 éves nyugdíjas, korábban földműves. Vallása római katolikus. A téma az aratás, a mezei munkák.

Lejegyezte Juhász Dezső és Nagy Anita.

Hát ugyë^ə vót munkán^g, mer azér hoty^had^ə [sóhajtás] | elsőb gyütt a | izéⁿ ha hagymarakás, utánna a kaparás, utánna gyütt a kukoricavetés, ekézés, | utánna mög | gyütt az aratás, cséplés.

Hogy zajlott az aratás?

Á zaratás asz kaszával történt akkoriba mélg, mikor én gyerök vótam, majd asztán később lött arató^ugép. | Mám mos, mikor embör vótam, akkor mög mán gyüttek a kombányok. | Útyhoty hát | midélg az embörisélgre | keveseb dolog vót. | Mer azér, hoty hát ugyë | akkor mék kaszátnk, markot vértünk, asztán lovaskocsival mök hörtuk össze. | Akkor gyütt a^h | gép. | az mélg akkor ijen | szálmával fütötték a kazánt. | Asztán | akkor ugyë az^h | cséplölte a búzát, akkor izéⁿ von... mög árpát, mög zabot, me egy^m | mit ... | Mer mind úgy elsőbb az [!] búzács cséplötek, asztán ahoty később ért a | zárpa, mög a zab, asz^t mög asztán cséplötek. | Osztt akkor egy é...i vótak izéⁿ | két embör összefogva, | vót kétt rúd, | avval hörtuk a szálmát. | Akkor izén vót | ijen | nétyszögletes | tragacsnak hiták, | azon mök hortuk a pójvát. | Asztán vó^t szálmakazalrakò, | pojvakazalrakò. | Útyhogy mög vót ugyë, a | gébbül ahogy jött a gabona, | ottan izé | zsákgba. | Akkòr | az ... [?] | az akkor | vót ottam mázsás, az mögmérte. Mikor mán vót tíz mázsa, | akko^r szólt a gazdának, hoty fogjom be, | oz gyűjjon ki, osz vigye be a gabonát. | Mikor elcséplölte, | akko^m mök kirészelték, ami nekik járt. | Oszttán | akkor izé^lte | akkor asztat, | majd | ük elvitték az ü részüket, mink, a miyenk még bñ^u vó^t a hamvár..., hambárba hortuk. | Így osztán | ez is ételt. | Utána mög má | májt később | szeptemberbe kezdődött a kukoricaszödés, mer ez | abba július hónapba vót. | Útyhoty Szentisvánra | mán | elélg baj vót, ha nem vót elcséplöve. | Mer | ha sok eső vót, hát akkor nem halottak [‘haladtak’] azok sē | a csépléssel.

És a kukoricával milyen munkálatok vannak?

Hát a kukoricával | legelsőbb is | beleáll az embör ëty sörba | oszt

asztat fosztotta kifele, osztán hánta a rakáson. | Mikor ízé lē vót ěgy darap szōdve, | akkor mōg mōntūnk a lovaskocsival | oszt akkor ězé hāntuk a kocsira, mōk hōrtuk kaskával, amejik má messze vót. | Jó, asztán | utānna pe^lik kezdōdött a szár^lvágás. | Utānna bekōtés, | utānna fōlkūpoltuk, | kūbba | tizennyōc, hūsz ké^lvét ō | csináltūnk ěty kif..., kiskūbba. | Asztán annak, mikor mán késōp száratt, | akkor mōg megén a lovaskocsira foktūnk, osztán hortug befele. | Akkor othom mōk, ha ojan száraz vót a tanyavilágba, | akkor aszt mōg raktuk naty^lkūbba. | Szē^lp nagy, magos | kūpokat csináltūnk. | Utānna kezdōdött az ízén, | a szántás. | Mōg a szántásra közbe hortūnk trágyát is. | Á kukoricafōdre, a búza alá | terítōttük aszt el, oszt asztán mōg mōntūnk | mōgén a lovakkal, ekēv^l. | Akkor asztat ězēltük, | fōszántottuk. | Asztán vót ō ězén, vót, amikor elejibe még, | mikō mék kisebb gyerōk vótam, | akkor nyakūn^lgba vōttūnk ěggy ojan hūsz, hūsz kilō, | hūsz-huszonōt kilō búzát, | akkor asztán ězē^ltūnk, | szōrtuk ity ké^lzzel. | Osztán | utānna mōg ízē^ltū^lk, | ěborōnátuk, | mōg lēhen^lgōrōltuk, | asztām majd ěggy | ké^lt hét múlva mōk kikelt, | ōsz^lt asztām mōg nyōt fōlfele, oszt majd másik ěvbe | nyárom mōgē^ln az ō lē lōt vágva. | Ūtyhogy | így mōnt, | így mōnt | az aratás is, mōg a kukoricaszōdés is. | Ūtyhogy ērōl tudok ěm beszēlni, [nevetve] amin hogy | kōrōsz^ltūlestem, tudod. | Me benne vótam mindōmbe.

FELADATOK

1. Olvassa el a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú – Kázmér 1974) 54. számú szövegmutatványát a Csongrád megyei Algyőrről! Milyen tipikus nyelvjárási sajátosságokat tartalmaz?
2. Olvassa el a 32. számú szöveget is a Bács-Kiskun megyei Szeremléről! Gyűjtsön közös és eltérő jelenségeket az algyői mintával! (Figyeljen az alak-tani jegyekre is!)
3. Lapozza föl Penavin Olga *Bácskai magyar nyelvjárási atlaszát* (Újvidék, 1988) a következő térképeknél: *gereben* (55. lap), *péntek* (152. lap)! Mely kutatópontok mutatnak ō-zést? Mi az oka annak, hogy a régióra jellemző ō-ző települések a Bácskában feltűnő kisebbségben vannak? Segítségül olvassa el a könyv végén levő rövid összefoglalást Bácska nyelvéről (159–164).
4. Tájékozódjon egy a régiókhöz tartozó nyelvjárássziget történelméről, nyelvjárásáról! Penavin Olga atlaszain kívül jó támpontot adnak a következő művek: Bálint Sándor: *A szegedi nemzet*. I. Szeged, 1976; Szabó József: i. m. 1990; Sz. Bozóki Margit – Szabó József: *Nyelvjárási szövegek a szegedi kirajzású vajdasági Temesközéből*. In *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*, XXI. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1994, 275–310; XXIV. 1997, 275–305.

A PALÓC NYELVJÁRÁSI RÉGIÓ

A következő nyelvjárás csoportok alkotják: nyugati palóc, északnyugati palóc, Ipoly vidéki, középpalóc, déli palóc, Eger vidéki, keleti palóc, Hernád vidéki.

Az alcsoportok számából látható, hogy igen tagolt nyelvjárási régióról van szó, sok és változatos nyelvjárási jelenséggel. Ezek közül csupán a köznyelvi *a* – nyelvjárási *á*, illetve köznyelvi *á* – nyelvjárási *ā* megfelelések – mint legjellegzetesebb palóc sajátosságok – fedik le szinte hiánytalanul a régió területét. A hagyományt követve ezeket tekintjük mi is a régióhatárokat kijelölő elsődleges kritériumoknak. Ettől csupán egy ponton térünk el: a palóc régióhoz soroltuk az Eger vidéki nyelvjárás csoportot is, jóllehet az *á* – *ā* hangok lényegében már eltűntek ebből a táji változatból; az egyéb jegyeket tekintve azonban ez a részrendszer majdnem kivétel nélkül megegyezik a legerősebb belső típussal, a középpalóccal.

Legtöbb palóc sajátosságot a „védett” helyzetben levő középső csoportok őriztek meg, ezért a régió tipológiai jellemzését is ezekre alapozva végezzük el. Ha a palóc régiót tömbökre osztjuk, földrajzi és nyelvi szempontok alapján a következő egységek jelölhetők ki:

- A) **középső tömb:** középpalóc + Ipoly vidéki,
- B) **nyugati tömb:** nyugati palóc + északnyugati palóc,
- C) **déli tömb:** déli palóc + Eger vidéki,
- D) **keleti tömb:** keleti palóc + Hernád vidéki.

A) KÖZÉPSŐ TÖMB

1. Főbb hangtani sajátosságai

a) Magánhangzók. Fonéma-rendszere nagyrészt 8 : 8-as, azaz a rövid magánhangzók között megtalálható a zárt *ē*, a hosszúk között pedig az *ē*: *kēz*, *jēg*, *hēt*, *fēl* ('fele vminek') stb. Ezek a nyelvjárások tehát fonematikusan is megkülönböztetik a *fēl* főnevet a *fēl* (vmitől) igétől, az *ēg* ('égbolt') főnevet az *ég* (pl. a tűz) igétől, vagy a *szēl* ('légmozgás') főnevet a *szél* ('perem') főnévtől. Ez a nagy jelentőségű sajátosság, amely a régi magyar nyelvnek széles körben elterjedt jellemzője lehetett, már az ötvenes, hatvanas években, a MNyA. gyűjtésének idején is erősen bomlóban volt. A nyugati középpalócban (a Karancstól délnyugatra) az atlaszgyűjtők nem is tudták kimutatni. Az Ipoly vidékén ellenben változatként megjelenik a polifonémikus *ē* (például az *el* igekötő helyett *ē* hallható). – Hangszín tekintetében általánosan jellemző a köznyelvi *a* ⇒ nyelvjárási *ā*, illetve köznyelvi *á* ⇒ nyelvjárási *ā* váltás: *ālmā*, *kācsā*, *hāpog*, *kāpāl*, *nālā* stb. A többi magánhangzó hangszíne jórészt megegyezik a köznyelvi ejtéssel, de a keleti középpalócban az *ó*, *ő*, *é*-k enyhe záródó diftongusban is realizálódhatnak: *jó^u*, *ő^u**sz*, *ké^r*, az *e* ejtése pedig mindenütt lehet zártabb *ē*.

A magánhangzók gyakoriságát a következő jelenségek befolyásolják: Kvantitatív szempontból az *í*, *ú*, *ű*-k változatlanok, rövidülésük nem jellemző. Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása is lényegében elhanyagolható, de a szótagzáró *l* tőszavakban *ol*, *öl* hangkapcsolatban gyakran kiesik és megnyújtja az előző magánhangzót: *nyóc*, *vóna*, *zól*, *vógy*. Köznyelvi *ú*, *ű* helyén a szóvégi *ó*, *ő* igen gyakori: *ocsó*, *odó*, *gyűrő*, *féső*, *sűrő*. Zárt *í*-ző

szavak csak szórványosan bukkannak fel. Az *ö*-zés sem jellemző, legfeljebb néhány asszociatív hatást mutató példában, az előző szótag hatására (*tövöstő* 'tövestől', *ököt*). Az *l* előtti labializáció nincs meg: *pëndél*, *ebédél*, *viszél*. Az ide sorolható nyelvjárások inkább az illabiális megoldásokat kedvelik: *fél*, *söpör*, *védér*, *vörös*, *csepög*, illetve *mihely*, *kőmíves*, *híves* ('hűvös'); *kilső*, *siket*, *pispek*, de az Ipoly vidékén már megtalálhatók a *söpör*, illetve *ebédöl*, *sindöl* ('szindely') és a polifonémikus *visző*-féle alakok is.

b) Mássalhangzók. Mássalhangzórendszere a köznyelvi fonémákon kívül tartalmazza az *ly*-et is: *foljó*, *hályog*, *hely*, *olyán*, *mosolyog*, illetve *l* + *j* helyén úgyszintén: *álljá*, *hálljá*, *kelhjen fél*. Az Ipoly vidékén az *ly*-ezés bomlóban van, helyette *l*-es és *j*-s megoldások egyaránt felbukkannak (*állá* ~ *ájja*). Néhány szóban a *j* helyén *r* után *ny* áll (például *bornyú*, *varnyú*, *pönye*), de a *j* szabad fonéma. – A fonémák megterhelését a következő jelenségek módosíthatják: Az egész területen gyakori a *t*, *d*, *n*, *l* palatalizált ejtése, elsősorban *i* előtt: *szeretyi*, *gyijó*, *kenyi*, *mökkérésztélyi*, ritkábban *ü*, *ű* előtt. A megigekötő *g*-je teljes hasonulással hasonul az ige szókezdő mássalhangzójához: *mévver*, *mëffjoktá*, *mëmmond* stb.

2. A főbb alaktani jelenségek

Jellemzők az ilyen névszótípusok, mint *fejszē* – *fejszét*; *kemēnce* – *kemēncebe*; *kēz* – *kezet*; a köznyelvben *é* – *e* váltóhangot mutató tövek szinte kizárólag az egy szótagú morfémákban jelentkeznek. A *szekēr* – *szerkeret* típusú névszótövekben gyakori az *e*-s megfelelés: *szeke*, *tehe*, *eger*, *level*, *vereb*. Az *-á*, *-e* végű névszókban az *-ért*, *-ig*, *-é* toldalékok előtt a magánhangzó nem nyúlik meg: *fájé* 'fáért', *fájig*, *ápjáé*, *öccsejé* stb. Az igeéknél hasonló jelenség a rövid magánhangzó E/2. *rákjál*, *egyel*, *üttel* forma. A *-t* tárgyrag előtt *-k* többesjeles vagy birtokos személyjeles relatív tövekben zártabb (középső nyelvállású) a kötőhangzó: *hāzákot*, *hāzámot*, *hāzádót*, *kertedēt* stb.

Az E/3. birtokos személyjel a terület nagyobb részén *-(j)ál*–*-(j)i* alakú: *lābā*, *kāpujā*, *üvegi*, *kertyi*, az ezzel párhuzamos igei és névmási paradigmákban azonban zárt *ē*-s megoldás található: *üttē*, *ennē*, *egyē*, ill. *tőlē*, *belőlē* stb. A T/3. birtokos személyjel tipikus formája *-(j)ok*–*-(j)ök*–*-(j)ik*: *fājok*, *fēsűjök*, *kertyik*, de a *kertyik* típus elterjedési köre szűkebb (pl. a keleti középpalócban és az Ipoly vidékén helyette *kertyēk* használatos). A T/1.-ben az *-unk*–*-ünk* helyén *-önk*–*-önk* áll: *mādárönk*, *kertönk*; ugyanígy az igeéknél is: *jārönk*, *kelönk*. A határozott (tárgyas) igeragozásban a T/1. *-juk* rag jórészt *j* nélküli: *tuduk*, *nyomuk*, *nézők* stb. A felsőfok *leg-* jele az Ipoly vidékének kivételével *let-* alakú: *letszēbb*, *letjobb*. A névszóragok nyelvjárási realizációi közül figyelemre méltók például a következők: *-bó*–*bő*, *-ró*–*rő*, *-tő*–*tő*, *-ho*–*hő*–*hő*; a *-val*–*vel* *v*-je nem hasonul: *szekervel*, *lovákval*. Az Ipoly vidékén a *-szor*–*szer*–*ször* rag gyakran nem illeszkedik: *hāromszēr*, *öccēr*. A „családi” helyhatározó-ragok közül használatos a *-nyi* '-(ék)hoz', '-(ék)nál' jelentésben: *bírónyi*, *Sāndornyi*, a *-nő*–*nő* '-(ék)től' jelentésben: *bírónő*, *Sāndornő*; tulajdonnevek esetében a ragok előtt *-ék* képző is állhat: *Sāndoréknyi*, *Sāndorékno*. A főnévi igenév képzője *-nyi*, de az *innyá* alakban megjelenik a veláris hangrendű változat is.

3. Megjegyzések

A palóc nyelvjárások szintaktikai tekintetben is mutatnak néhány jellegzetes eltérést a köznyelvtől. Például a Karancs vidékén a birtoklást így is kifejezhetik: *az enyim házam*. Eléggé általános a *sok*, *keves* és az egynél nagyobb számot jelölő határozott számnevek után a többes szám használata: *sok tyúk*, *keves málacok*, *három gyisznók*. Vannak egyeztetés nélküli alakok is: *eszt a gyerekekét*; *fáj a vállajim*.

Az alábbiakban a palóc nyelvjárási régió egyes tömbjeit a középsőtől való eltérései alapján jellemezzük, az egyező sajátosságokat csak indokolt esetben említjük.

B) NYUGATI TÖMB

1. Hangtani megjegyzések

a) Magánhangzók. A fonémarendszer 8 : 7-es, itt a hosszú $\bar{e}$ csak polifonémikus értékben használatos ($\bar{e}$ megy); a köznyelvi *al* : nyelvjárási $\bar{a}$ megfelelés ritkább ($\bar{a}$ má ~ ómá). Az efféle $\bar{a}$ hangok azonban beleolvadnak a köznyelvi $\bar{a}$ -k helyén jelentkezőkbe, ezért fonématöbbletet (polifonémikus értékben) nem eredményeznek. Erős zárt $\bar{i}$ -zés jellemzi: *níz*, *szíp*, *kényír*, *egíssig* stb. A köznyelvi $\bar{i}$, $\bar{u}$, $\bar{ü}$ -k helyetti rövid megfelelők szerény mértékben jelentkeznek. Az $\bar{a}$ fonéma labiális ($\bar{a}$) típusú, de a nyugati palócban a nyíltabb, illabiálisabb (köznyelvi felé hajló) változatok sem ritkák. A kislalföldi nyelvjárásokkal érintkező részekben az $\bar{a}$ utáni *o*-zás is megjelenik: *vállom*, *nállo*, *fárod*.

b) Mássalhangzók. Az *ly* fonéma csak az északnyugati palóc egy részében található meg, a nyugati palócra az *l*-ezés jellemző. (Egyes délibb pontokon változatként a *j* is felbukkan.) Az *l* + *j* hangkapcsolat igékben általában *jj*-ben realizálódik, de a nyugatibb részekben a névszókbán nem ritka az *ll*-es megoldás sem: *bellebb*, *killebb*, *áll* 'alj'. Az *l* palatalizációja *i* hatására ritka, a *t*, *d*, *n*-é is csak a középső tömbbel határos részekben számottevő. A *meg* igekötő *g*-je nem vesz részt teljes hasonulásban (a köznyelvhez hasonlóan viselkedik): *mékhlál*, *méglát* stb. A Zoborvidéken igen erős a szövégi *s* nyúlása: *piross*, *lápöss*.

2. Alaktani megjegyzések

A *szeke*, *vereb* típusú alakok, valamint a *fűért*, *ápjáé*-féle váltóhang nélküli formák ismeretlenek. A *leg* felsőfokjel nem *t*-re, hanem *g*-re végződik. A *-val/-vel* rag *v*-je hasonul (*lābbāl*). A T/3. birtokos személyjel használata nem egységes: megtalálhatók a kétalakú *-juk/-jük* (*hāzúk*, *kertyük*) és a háromalakú *-(j)ok/-(j)ék/-(j)ök* formák is (*hāzók*, *kertyék*, *főggök*). A *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ragok *-búi/-búi*, *-rúi/-rúi*, *-túi/-túi* megoldásúak. A *-hoz/-hez/-höz* rag ejtése nyugatabbra *-ho/-hö*, keletebbre *-hó/-hő*. Az *-ul/-ül* igeképző helyén *-ol* ~ *-ól* ~ *-ó* / *-öl* ~ *-ől* ~ *-ő* változat nem jelentkezik. A *-szor/-szer/-ször* rag illeszkedik.

C) DÉLI TÖMB

1. Hangtani megjegyzések

a) Magánhangzók. Fonémarendszere 8 : 7-es, a *kēz*, *hēt* típusú alakok itt sem élnek. Az *el* hangkapcsolatban a pótlónyúlásos kiesés inkább a peremrészekben jelentkezik, itt tehát változatként felbukkan a polifonémikus $\bar{e}$ is. Az $\bar{o}$, $\bar{ö}$, $\bar{é}$ monoftongusos ejtésű, de

a tömb keleti peremén az enyhe záródó diftongusok is megjelennek (*ó^u, ő^ü, éⁱ*). Az *á* fonéma a déli palócban labiális realizációjú (*ā*), az *a* illabiális (*ā*), de nem ritkák a zártabb (*ā̃*), illetve labiálisabb (*ā̃*) változatok sem. Az *e*-nek gyakori változata az *ē*. Az *l* előtti asszociatív *ö*-zés eléggé általános (*ebédöl, viszöl*). Az *ocsó, gyűrő*-féle nyíltabb formák megterhelése kicsi. Az *ekē, fejszē* típusú alakok ismeretlenek. A *söpör ~ sēpēr* párok közül nem ritka a labiális változat.

b) Mássalhangzók. Az *ly* a 20. század ötvenes, hatvanas éveiben, *A magyar nyelvjárások atlasza* gyűjtésének idején még önálló fonéma volt, *l + j* hangkapcsolat helyén is megjelent, de a *j*-vel szemben tapasztalható visszaszorulása már akkor határozott tendenciát mutatott. Az ezredfordulóra a palóc nyelvjárások déli tömbjében a fonéma-gyakoriság a *j*-zés oldalára billent el, kivételt legfeljebb a középpalóccal határos sáv jelent. A *t, d, n* *i* előtti palatalizációja erős tendencia: *vetyi, szēgyi, fēnyi*. A *meg* igekötő *g*-jének teljes hasonulása (*miēffog* stb.) ritka. Az *ol, öl* hangkapcsolatban az *l* pótlónyúlásos kiesése szó belsejében gyakori (*vóit, zōd*), toldalékban ritka.

2. Alaktani megjegyzések

A *szeke*r, *vereb* típusú alakok jelentkeznek ugyan, de déli és nyugati irányban számuk egyre csökken. Az *-a/-e* végű névszókban *-ért, -ig, -é* toldalékok előtt főképpen a hosszú hang jelentkezik (*fājē 'fáért', fājig, āpjājē*), de szórványosan rövid tövek is felbukkannak (*öccsejē*). Az E/3. birtokos személyjel a déli palócban *-(j)a/-(j)e*, az Eger vidéki nyelvjárásban *-(j)a/-(j)i*; T/3.-ban: a déli palócban *-(j)ok/-(j)ök/-(j)ök ~ -(j)uk/-(j)ük*, az Eger vidékiben *-(j)ok/-(j)ik/-(j)ök*. A T/1. *-unk/-iink* névszói és igei toldalékoknak *-ōnk/-ōnk* formája már ismeretlen. A déli palócban a felsőfok *let-* változata még viszonylag gyakori. A *-ból/-ből* stb. ragok tipikus megoldása *-bū/-bū ~ -bul/-büil*, a *-hoz/-hez/-höz* realizációja *-ho/-hö*. A *-val/-vel* ragnak mind a hasonult, mind a hasonulatlan formája él. A *-szor/-szer/-ször*, ill. *-kor* rag fő formái *-szó/-szél/-sző*, ill. *-kó*. A „családi” helyhatározóragok közül Eger környékén a *-nyi* él (*Sándornyi, bírónyi*). A déli palócban általánosak a *taníjja* formák.

D) KELETI TÖMB

1. Hangtani megjegyzések

a) Magánhangzók. A fonémaállomány tekintetében megoszlás tapasztalható: a keleti palóc nyelvjárás csoport 8 : 7-es, azaz ismeri a zárt *ē*-t, de a hosszúak közül hiányzik az *ē*. (A polifonémikus *ā, ē* sincs meg.) A legkeletibb palóc nyelvjárás csoportból, a Hernád vidékiből már az *e ~ ē* ellentét is hiányzik. Ebből következik, hogy az egységes *e* fonéma zártsági foka igen erős, változatai között akár középső nyelvéllátsfokú (*ē ~ ē̃ ~ ē̄*) is lehet. Az *a* fonéma illabiális (*ā*), az *á* labiális típusú (*ā̃*), de az *ā* realizációja kisebb-nagyobb nyíltsági és labializációs ingadozásokat mutat. A Sajó völgyében az *ó, ő, é-k* záródó kettőshangzóban realizálódnak. Észak-Borsodban az *ā*-nak is van diftongikus változata (*hā^orom*). Nincs meg az *l* előtti asszociatív *ö*-zés (*viszēl, csēpēl, pēndēl*), a *söpör ~ sēpēr ~ seper*-féle alakváltozatok közül az illabiálisok élnek. Az *l, r, j* nyújtó hatása erősebb, mint a többi palóc területen (hasonlóan a szomszédos északkeleti régióhoz, ahol ez a tendencia még feltűnőbb).

b) Mássalhangzók. Az ide tartozó nyelvjárások az *ly* fonémát nem ismerik, a *j*-zés a köznyelvtől is meghaladó mértékű (*tájigá, jány* stb.). A *t, d, n, l* az *i* előtt nem palatalizálódik, a főnévi igenév képzője is *-ni* alakú. A *művver* típusú teljes hasonulások inkább már csak a Sajó völgyében jellemzők. A szótagzáró *l* kiesése az *ol, öl* hangkapcsolatra korlátozódik (*vót, föld*).

2. Alaktani megjegyzések

Nem tipikusak a *lovakot, minkét, ökök* formák, de a *szeke, vereb*-féle tövek még eléggé általánosak, akárcsak a *fájig, ápiác, öccséjé* megoldások. Az E/3. birtokos személyjel *-(j)a/-(j)i*, ritkábban *-(j)i*, a T/1. *-unk/-ünk* tipikus formája *-ónk/-őnk ~ -ó^unk/-őⁱnk*. A *-nott/-nött* *-(ék)nál* helyhatározórag a Palócságban csak a Sajó völgyében él, itt a *-ni* rag csak *-(ék)hoz* jelentésű, a *-nól/-nöl* *-(ék)tól* tipikus alakja *-nó^u/-nőⁱ*. Észak-Borsodban a *-ból/-böl* rag *-bú/-bű*, a *-hoz/-hez/-höz* *-hoz/höz/-höz* alakú.

Az igei személyragozásban a keleti palócban az alanyi T/1. *-junk/-jünk* alakú: *ménnyünk* 'megyünk', *hújunk* 'hívunk', a tárgyas személyrag pedig *j* nélküli: *nyomuk* 'nyomjuk', *mégnézük* 'megnézzük', az észak-borsodi csoportban azonban már a köznyelvvvel egyező T/1. ragok élnek. E/3.-ban az észak-borsodi nyelvjárás *mondi, mondítok, mondik*, illetve *tánít*: *tánítja* tárgyas formákat használ.

Szövegmintá a palóc régióból

Hont (Nógrád megye)

A felvétel 1996 áprilisában készült. Gyűjtötte Fodor Katalin. Az adatközlő 75 év körüli nyugdíjas nő, vallása római katolikus, nevét a felvétel nem rögzítette. A téma a kenderfeldolgozás.

Lejegyezte Juhász Dezső.

Elő ['először'] *szőtünk*^c. | *Elő kendért vettünk*^c ['vetettünk']. | *Elvettük a kendért*. | *Kinyőtük*. | *Vittük a pátágbá, bēasztáttuk*. | *Tértyig érő vízbe mástuk* | *a kendért*. | *Kiterigettük, mēsszāratt*. | *Mēktörtük*, | *akkor tilótuk*, | *héhőtük*, | *fontunk*. | *Mikor mēffontuk, akkor vittük a* | *lugzóba*. | *Főráktuk egy nagy-naty feketé a ruhàg... izégbe, lugzónak hiták*. | *Fá*, | *fábó vócs*^{cs} *csinává*, | *osz alá vót tév*^e *oā* *szálmábó* | *ēcs csomó*, | *rāöntöttük a vizet*, | *hogy az azon lēcsurogjo*. | *Sztákkor*^r *mēnt a víz, av vót a lúg*. | *Lúggá*^l *ot öntögettük lē egisz nāp*. | *Māsnāp mēntünk a pátágbá mosnyi*. | *De jég vót!* | *Mikor mostuk*. | *Á jeget a pátágbá fővāktuk, ojan nāgy lékot*. | *Osz odátérgyeltü*^l*k, ot vót a mosószerk*, | *egisz nāp*^{ot} *ot mostuk, mēk csak tártot estē fānālāt mosnyi*. | *Kimostuk, mēsszāratt*, | *gombojítottuk*. | *Ákkor mēvvettük vetőfā*. | *Kor* ['akkor'] *főhúsztuk a szátvārā*. | *Szötük*. | *Abbó lett a vāszo*. | *Mikor mán az anyānk anyit szūt*, | *hogy* | *mān nēm tuttā tekergetynyi a szátvā*, | *ko*^r *mā vāktā lē belölē nekünk*. | *Osz vārtuk a cifra pāmukos*^a *ingēkēt*, | *ki, dīsēs pāmukvāl*. | *Pirosvāl, ződvel, sārgāvāl*. *Koszorókot, szép koszorókot vārtunk az ujjārā*. | *Mēvvārtā az anyānk az ingēt*. | *Áz ujjā pāmukos vót*,

| á dĕrĕkă | feles vót. | Áz nĕm nĕm tisztă pămuk vót, | ász felĕ vászq, felĕ pămuk. | Vászq fânăl vót fôhúzvă, | pămuk vót belĕvervĕ. | Ákkor osz văktă já pĕntônek lĕ. | Áho! ['ahogy'] lĕvăktă pĕntônek, | asz tővel | ojaⁿ ápró | ízékre, nĕm rāncot vettűnk rájtă, hogy bĕrāncójuk, mind á szoknyăt mozs^d bĕrāncójuk, ě, | hănĕm csák tővel, ojam picinĕkăkră | csinătuk á | pĕntôköt. | Tizĕnôt-húsz vót ěgy lyănnăk, mikor férhő mĕnt. | Pĕntô. | Mă öreg văgyok, mégis vărĕ kettő is [rosszul érthető néhány szó] belől énnĕkĕm most is, á. | Nĕm ugy, mim most, ě! | Most á kombinétokot, ěĕ fô sĕ tunnărĕ vĕnnyi á kombinétot măgără! | Hogy mi áz á kombinét, huty fô kő... huznyi [?] măgără! | Pĕntô, mĕg inĕ | áz öregnek! | Jó vărĕ, nĕ beszĕtessĕnek mă, elég vót mă!

Ki volt keményítve a pentő?

Ászt nem köllôt keményítĕnyi! | Nĕm mostqk ki! | Áz új pĕntôt köllôt vásărnap mindĕk fôvĕnnyi, hosz szĕtăjon rájtűnk! | Nĕm szabád vót kimosnyi á amit kimostűnk, áz mă csăg dógozônăk hortuk. |

Ės a lábukon mi volt?

Hăt ázq vót ěty kis | csămpăs cipőcske. | Măs nĕm năgyq jutott | ákkor. | Fĕcipőcske hă vót ěty păr, | de tőb nem. | Nĕm ugy mim most, ě, | mikor lĕülők á helemĕn, fô... fôlű... fôkelĕk, | nyóc păr lăbbĕli vărĕ körölöttem! | Most mĕjjet húzzăĕm fô? | Ákkor mĕ ôttűnknek vót ěty păr. | Ôttűnknek. | Z ěggyik lĕvettĕ ['levetette'], fôhusztă á măsik. | Tĕmplombă nĕm tuttăm ěmĕnnyi, mikor iskolăbă jărtăm. | Mer nĕm vót mibe. |

Hányan voltak testvérek?

Minĕ? | Kilencĕ. | Á kettő első mĕkhălt, mĕg á kettő utolsó. | Ôtem márătűnk. | Szĕgĕnyĕk vótűnk. | Áz ápărĕknăk á lăbăt elvăktăk. |

Hogyan? Hăborűban?

Nĕm. | Idehăză. | Ott őrsĕg vót, | á mi kössĕgűngbe. | Áz őrsĕk hătăn ělmĕnt, á fôdön búzávetĕsĕn lĕ, | osz visszá mĕm mă elôtĕ ěkăr győnnyi. | Oszt nem hittĕk el neki, | á csehĕk elĕngettĕk, á măgyărok nĕm hittĕk el, | hogy ő odăvăló, | győttek tőbbi embĕrĕk közöt hăză, ot vót ěgy á két | őrsĕk közöt ěty kocsmă. | Oszt odă ő bĕmĕnt, | szt á măgy... á csehĕk elĕngettĕk, á măgyărok nem, | oszt mĕntek á kocsmăbó á tőbbi embĕrĕk hăză, | szt közéjĕk mĕnt ő is. | Utănok lőtek, | ěs ki tuttăk á tőbbi köző vĕnnyi, hogy őtet lĕlôtĕk. | Szt ugyĕ elvăktăk á lăbăt. | Szt ugyĕ mijeĕ [?] vót á sok ápró gyĕrĕk, ôttĕ vótűnk, | ápărĕknăk lăbă nĕm vót, szĕgĕinyĕk vótűnk. | Năgyq szĕgĕenyĕk vótűnk, áz bisztos.

FELADATOK

1. Olvassa el a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú – Kázmér 1974) 15. számú szövegmutatványát a Nógrád megyei Patakról! Ennek alapján készítsen tömör jellemzést a palóc régió Ipoly menti nyelvjáráscsoportjáról! Összefoglalását hasonlítsa össze Imre Samu idevágó megállapításaival

(MMNyjR. 352) és az *Ipoly menti palóc tájszótár* (Tóth Imre 1987) vázlatával (17–25)!

■ 2. Olvassa el a 42. számú szöveget is a medvesaljai (szlovákiai) Egyházasbástról. Gyűjtsön közös és eltérő jelenségeket a pataki mintával! Mely szavak tanúskodnak az archaikus *ly* és *ē* fonéma meglétéről? Melyik palóc altípusba soroljuk ezt a nyelvjárást?

■ 3. Lapozza föl Imre Samu monográfiáját (MMNyjR.) az *a*, *á* fonémák realizációját szemléltető térképeknél (281, 285)! Hasonlítsa össze az *ā*, izoglosszáit tankönyvünk térképének palóc régióhatárával! (Mi nehezíti a pontos határvonást?)

A TISZA-KÖRÖS-VIDÉKI NYELVJÁRÁSI RÉGIÓ

A következő nyelvjáráscsoportok alkotják: közép-tiszántúli (Imre 1971. 21. sz. térképén tévesen „dél-tiszántúli”-ként jelölve), hajdú-bihari, továbbá kalotaszegi. (Kalotaszegen itt a szűkebb értelemben vett tájegység, az úgynevezett Alszeg és Felszeg értendő).

1. Főbb hangtani sajátosságai

a) Magánhangzók. A közép-tiszántúli és kalotaszegi csoport magánhangzórendszere 8 : 7-es, azaz zárt *ē*-zű, a hajdú-bihari pedig 7 : 7-es, vagyis nem ismeri a nyílt *e* – zárt *ē* fonológiai ellentétet. (A régi Bihar megyének még zárt *ē*-zű településeit a közép-tiszántúli részleghez soroltuk.) A polifonémikus értékű *ā*, *ē* szórványosan jelentkezik (*āra*, *ēre*, *āsó^u*, *bēső^ü*). – Hangszín tekintetében legjellemzőbb sajátosság az *ó*, *ő*, *é* hang záródó diftongusos realizációja (*hó^u* ~ *hó^u*, *sző^üke* ~ *sző^üke*, *kéis* ~ *kéis* stb.), de a monoftongusos megoldások sem ritkák. A hajdú-bihari egységes *e* fonéma realizációs skálája széles: *e* ~ *ē* ~ *ē* ~ *ē*, de az *e*, *ē* változat a leggyakoribb. Kelet, északkeleti irányba haladva tehát a zártabb változatok használata erősödik, kivéve a Sebes-Körös forrásvidékét Kalotaszegen, ahol a nyíltabb *e* jellemző. Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása erős, a megnyúlt hang félhosszú és hosszú is lehet: *börn^y* ~ *börn^y*, *ökör* ~ *ökör* stb.

A magánhangzók gyakoriságát a következő jelenségek befolyásolják: Az egész régió erősen zárt *i*-zű: *vír*, *níz*, *kerítés*, *merisz* stb. A köznyelvi *ő* helyén elsősorban a *v* tövű morféimákban gyakori az *ü*, pl. *kü*, *szü*, *lü*, *bü*, *ü*, ill. *bür*, *visü*, *hetfü* stb. Az *ó* helyetti *ú* már ritkább: *fürü*, *lú*. Az *ú*, *ü* nem ritka a rövid, köznyelvi *u*, *ü* helyén sem: *útas*, *kútat*, *nyúlak*, *fűves*, *cúkor*, *szűzek*. (Ez az időtartamváltó *út* : *utak*-féle tövek hatókörét is korlátozza.) A labiális *ö*-zésnek még a legenyhébb formái sem élnek, a köznyelvi *e* ~ *ö* váltakozást mutató szavakban az illabiális megoldás használatos: *veres* ~ *vērēs*, *seper* ~ *sēpēr*, *fel* ~ *fēl*, *csepeg* ~ *cšēpēg*.

b) Mássalhangzók. Fonémarendszere a köznyelvivel egyező. A *j*-zés a nyelvterületen ezen a részén a legerősebb: *gója*, *fojik*, *ajja*, *fordujjon*, néhány szóban még a köznyelvi *l*-lel szemben is *j* áll: *jány*, *tajiga* stb. A mássalhangzók nyúlása magánhangzóközi helyzetben szórványos: *kőzzé*, *nálla*, *meggett* stb.

2. A főbb alaktani jelenségek

A *v* tövű igék jelen idejű E/3. alakja rendszerint magánhangzós végű: *lű, szű, hí, rí* stb. Az *-ul/-ül* képző magánhangzója általában hosszú: *tanúl, kerül* stb. Néhány egy szótagú ige alapalakjában, főleg a hajdú-bihari és kalotaszegi csoportban, *-n* rag jelentkezik: *teszen, leszen, veszen, megyen* stb. (a kalotaszegi alcsoportban természetesen zárt *ë*-s realizációkkal: *tészën, lészën, vészën, mëgyën*). Udvarias felszólítás E/3. személyében ictelen igékben is gyakoriak az ilyen formák: *aggyík, mennyík, üjjík* stb. A főnévi igenév képzője *-ni*. Az E/3. birtokos személyjel *-(j)a/-(j)e*, T/3.-ban *-(j)ok/-(j)ök/[~-(j)ek]/-(j)ök*: *házok, kertyék ~ kertyek, gyűrnők*. A *-ból/-ből, -ről/-ről* stb. ragok tipikus realizációja *-búl/-bül, -rúl/-rül*, ritkábban *-bul/-büil, -rul/-rüil*, a *-hoz/-hez/-höz*-é a hajdú-bihari csoportban *-ho/-he/-hö: házsho, székhö, tűszhö*, a közép-tiszántúliban *-ho/-hö: házshö, székhö, tűszhö*. Az *'-ékhöz', '-éknál'* toldalékcsoport funkciójában Hajdú-Biharban a pusztá *-ék* képzős forma használatos, például *Sándorék, a papék* (stb.) *vó^utam, ~ megyek*. Ugyanez a közép-tiszántúliban így fest: *Sándorékná, a papékná* (stb.) *vó^utam; Sándorékhö, a papékhö* (stb.) *mëgyék*.

A kalotaszegi nyelvjárás főleg elzártága révén sok alaktani archaizmust, ill. helyi fejleményt őriz. Ilyenek például az igtövek területén a *hivu ~ hí, szivu ~ szí* (ill. *hivusz, hivutt*), az igeragozásban az E/1. feltételes mód *adnók (adnók) ~ adnuk [azt] ⇔ adnónk (adnónk) ~ adnunk ~ adnánk [valamit]*; az *íra, írt vala, írt volt* igealakok. Az egy szótagú *t* végű igék Kalotaszegen *futtam, süttem* típusúak (szemben a szomszédos Nádásmente és Kapusmente vidékével, ahol a hosszabb *futottam, sütöttem* formák élnek). A régies névszóragok közül említésre méltó a *-ni, -nül/-nül*: *Sándorni 'Sándor(ék)nál', illetve 'Sándor(ék)hoz', Sándornul 'Sándor(ék)től'*.

A gazdag igeképzőrendszer számos saját belső nyelvi fejleményt őriz: *kefélkedik, kacagdál, érdegél, fondogál* (: *fonogál*), *iszogál, ülögél, kukkint 'kukkant', fagylal 'fagyaszt', ölelgőzik* stb. Különösen produktív a hangutánzó-hangfestő szavak képzése: *vatarász 'matat', kehecsél 'köhécsel', szíporog 'szíporog', csuszkinyázik 'csúszkál', zuppint, puhogat* stb.

3. Megjegyzések

A kalotaszegi nyelvjárást az előző egyetemi tankönyvünk (Kálmán 1966, 86, 116) szélesebb határok között értelmezte és a mezősegi régióhoz sorolta. Az időközben napvilágot látott jelenségmonográfiák és tanulmányok azonban kimutatták, hogy e vidék nyelvjárása korántsem egységes. Ha a finomabb különbségtételtől itt eltekin-tünk, azt mondhatjuk, hogy a Király-hágó környékét a középkorban kétirányú hatás érte: egy nyugat ⇒ keleti a Sebes-Körös völgyén haladva és egy ellentétes, kelet ⇒ nyugati a Kis-Szamos és mellékvizei (Nádas, Kapus stb.) mentén. A tiszántúli és mezősegi hatás a vízválasztónál találkozott, fékeződött le és eredményezett régióhatárt. A kettő közül azonban a tiszántúli volt az erőteljesebb: a birtokba vett területen sikerrel érvényesítette a főbb hangtani sajátosságokat (zárt *ë*-zés, *í*-zés, záródó diftongusok), szemben a mezőseggel, amely inkább alaktani téren hagyott nyomot. A Körös-vidéki hangsajátságok ereje abban is megmutatkozik, hogy néhány helyen átjutottak a kelet–nyugati vízválasztón, és főleg az Almás vízgyűjtőterületét sikerült meghódítaniuk (lásd például a diftongálást). A fentiek miatt a történelmi Kalotaszeget a Tisza–Körös-

vidéki régióhoz soroltuk, a szomszédos Kapusmente és Nádásmente nagyobbik részét viszont átmeneti nyelvjárású területnek tekintjük.

4. Szöveg minta

Karcag (Jász-Nagykun-Szolnok megye)

A felvétel 1997-ben készült. Gyűjtötték az ELTE hallgatói. Az adatközlő 65 év körüli nyugdíjas férfi, vallása református. Nevét a felvétel nem rögzítette. A téma a disznóölés.

Lejegyezte Juhász Dezső és Nagy Anita.

Valamikör | a hí^zuk a diszn^ouk, azok mind | maⁿgalicadiszn^ouk
v^outak, a^ok nagy, göⁿdörszö^ürű, | ő malacok | ami kimond^ottan
zsírs^értés^ésék | ha diszn^out^otör v^out vagy diszn^out^otör után | nem aszt
ké^rdésztík egymástú^l, hoty hát mēⁿnyi húsa lét^t a | a diszn^ounak vagy
mēⁿnyi kòlbász lét^t, hanēm | mēⁿnyi zsír^o lét^t. | Az v^out, a favorit, hogy
mēⁿnyi zsír^o lét^t. | Ugyanis asz kimond^ottan | zsírs^értés v^out, | a húsa az
nagy^on kevé^s v^out, | de ojan szalonnáj^oji v^outak, | hogy | mint eggy | ét^y
teⁿyér^ovastakságú, nígy, ötúⁿy^o vastak szalonnája, de oszt az ojan v^out,
mint a v^oaj, | él lē^hetēt kap^orn^o ké^ss^él. | Mē^g, | mindig asz^t monták az
örē^gek, hogy tanú^d mē^g, | hogy az a szalonn^o, | am^o nēm nyövi el a
pir^utust! | Tehát, mikor a p^o... a keⁿy^oret me^kpir^ot^ot^oták, | akk^or | az dívat
v^out paraszthē^jekēⁿ, hogy vaty kacsazsír^oal, | de a fē^r... az asszonyok
inká^p kacsazsír^oal, | de a fē^rfiembē^rek | azok pedik szalonná^val kēⁿtik mē^g,
mindig avval zsíroszták mē^g a pir^utust, tehát rēⁿdēs feh^or sa^uszalonná^val. |
Levák^tak ét^y kizs darap szalonnát, mikor me^kpirult a kēⁿyír, és az
gyönyörű szípen rákēⁿtík. Lē^hetēt kēⁿni a pir^utusra ojan szípen, hogy
ē^lkopott | a szalonna, tē^hát megzsíroszta vé^le tē^jjesen a bűri^jig ē^lkoptatták,
ojam puha vo^ut a szalonna. | Hát most pro^ubáj^oja mē^g valaki a bo^uti
szalonná^val | mē^kkēⁿni a pir^utust. Úgy ē^llmē^g, ú^y szíj^ol | törē^dē^zik a
kē^zibe a pir^utus, oszt a szalonna ē^gízbe marad. | Tehát | tehát az bisztos,
hogy | ē^sztēⁿdē^jig is hízlálták. Tehát nem | nem ú^y, mint most, hoty hát
| ét^y pár ho^unap alat fē^lhízott a | malac, hanēm általába ē^gy ē^sztēⁿdē^jik
hízlálták a maⁿgalicamalacot. | Dē | az a kevé^s húsa, am^o v^out, az nagy^on
finom v^out. | Az ojan finom v^out, annak a kòlbász^o is, mē^g akarmijen
húsa, hogy | mēⁿt az ē^mbē^rnek a szájába szíj^ol. | Tehát nēm, | nēm ojan.
A szomszíd bácsi is, | tudom, gyē^rek v^outam, oszt mēⁿtek | hí^zut venni,
oszt | monta a fíja, hogy | papám, aszonygya, hát ne^g vegyūⁿk mán, | mán
ez a dē^mokráci^ojába v^out, mán akkor nem v^out mē^g a tanya mē^g a | a
fő^üd, mē^g ez, mē^g az, | oszt ú^y vettik a | hetibe a hí^zut. Hát ne
vegyūⁿk mán, aszonygya, | mindig maⁿgalicát, mé^g akk^or jobban v^out, ez
a hatvanas é^lvek elej^o v^out, | mé^g akk^or jobban v^out mangalic... vegyūⁿk
mán, aszonygy^a, ijen húshí^zut. Jeát ['hát'] jo^u van, vegyūⁿk. | Megvettik a
izē^t, fē^lhízlálták, mindēⁿ, szí^op is v^out, lē^vákták, | kòlbászt tō^ütötték | ugyē

azok izs belőlűle, mint ahoty szokás. | Mikor mekszaratt, átfüstöltük a kòlbászt, mekszaratt, mindēn. Ęccēr ēgy vacsoránál nā hát kòlbászt ētték, | hát osztán | az öreg gazda beleharapott a | kòlbázba, oszt kitört a fogā. | Oszť fòűthő vākta a kòlbászt. Aszonta, hogy a fene az ijen disznout ēgye mēg, aszonygya, beletörík az ěmbèrnek a fogā. | Na, nekēm nem kēl tōpször, aszonygya. | Tik most is, aszonygya, tik vattok az oka, mērt tik rēzsnakoltatok rajta, a fene ott ēgye mēg, aki kiřanāta eszt a kōmunista řanālmányt! | Mēr ězelòűt nēm vout ijen. | Valamikōr, | ěn is emlíksēk rá, mikor gyērēk voutam, | a kārčagi kòlbászt aszt mindig úcs csinálták, | hogy ābbā, | āmīt szārāszkòlbásznak mēkhattak, | mēg, mēg ā... ēggyáltalān sēm... | tát ['tehāt'] sēmijēn kòlbázba paprikāt ēggyáltalān nēm tették. | Tēāt ['tehāt'] aszt ēggyáltalān nēm tették. | Fòűlēg mēg aszt, āmīt szārāszkol... mondom, āmīt szārāszkòlbásznak mēkhātytak | vagy | zsírba jelttētük a kòlbászt, | mēksütöttük, mikor mán | vígē vout | ā disznoutornak, másnap lēsütöttük ā | kòlbáz^d zsírba rakták | ābbā mēg mēgint ēgyáltalān nēm tették paprikāt. Ugyanis | mindig aszt monták az ěn nagyatyām is mindig aszonta, hoty tanúld mēg, | hogy a szārāszkòlbázba nēm valōu a paprika, mer avasítottā. | Ąmīt lēsütöttek zsírba, kòlbászt, ābbā mēg āzír nem tették paprikāt, mer mekfogja a zsírt. | Tehāt mekpirosítottā. | ěs ābbā a kòlbázba, āmīt így eltēttek, ābbā csak sa^ut tették, | bōrsot, | mēg | nagyon sok fokhagymāt. | Fokhagym... Ąszt oszt ja^u fokhagymāsra, nagyon fīnom is vout, ěn is nagyon szērētēm a jōu fokhagymās kòlbászt. | Mēg | jobban szērētēm az ojan, | ěn is jobban szērētēm az ojan kòlbászt, āmējigbe nincsem paprika. | ěn aszt úgy mēkszoktam gyērēkkoromba. | Tēhāt āzír | āzír nem tették | a kòlbázba paprikāt, | hogy | ne avasiccsa, | ha szārāznak marad, | ha pedig zsírba eltētük, akkor mēg āzír, hogy ne fogja meg a zsírt, | hogy nē legyík [?] piros a zsír túlē.

FELADATOK

1. Olvassa el a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú – Kázmér 1974) 50. számú szövegmutatványát a Békés megyei Dévaványáról! Milyen tipikus nyelvjárási sajátosságokat tartalmaz?
2. Olvassa el a 70. számú szöveget is a kalotaszegi (romániai) Körösfőről! Gyűjtsön példákat a zárt ě-zésre, í-zésre és a záródó kettőshangzókra! Kövesse nyomon a záródó diftongusok izoglosszáit Kalotaszegen Lakó Elemér könyvének térképmellékletével (*A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó-rendszere*. Bukarest, 1974, 142).
3. Jelölje ki Vámszer Márta könyve segítségével (*A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere*. Bukarest, 1972) a következő alaktani jelenségek megoszlásának izoglosszáit: *íra vala* $\Leftrightarrow$ $\emptyset$ [e múltidő hiánya] (2. sz. térk.: 178. l.), *ētt*

⇒ ött 'evett' (4. sz. térk.: 180. l.), *futtam* ⇒ *futottam* (7. sz. térk., 183. l.). A 2. és 3. feladat megoldása során kapott izoglosszanyalábokat hasonlítsa össze tankönyvünk térképmellékletének itteni régióhatárával!

AZ ÉSZAKKELETI NYELVJÁRÁSI RÉGIÓ

A következő nyelvjárás csoportok alkotják: szabolcs-szatmári, bereg-ugocsi (a Munkács és Huszt közötti kárpátaljai nyelvjárások), ungi (az ungvári járás és a vele szomszédos kelet-szlovákiai nyelvjárások *í-ző* települései), észak-szilágyi (nagyjából a Tövishát nevű kistáj területén). A volt Máramaros megye helyi nyelvjárásai (Husztól keletre) nem alkotnak egységes csoportot, a települések sem tömbszerűen, hanem nyelvszigetszerűen helyezkednek el.

1. Főbb hangtani sajátosságai

a) Magánhangzók. Az ungi nyelvjárás csoport kivételével két *é* fonémát ismer (azaz 8 hosszú fonémája van): *é*₁ tipikus realizációja a záródó típusú kettőshangzó: *ké^éz* ~ *ké^éiz*, *hé^ét* ~ *hé^éit*, *szé^él* 'légmozgás' (a történetileg a l s ó nyelvállásából származó *é*-knél, vö. *kezek*, *hetes*, *szeles*), *é*₂ tipikus realizációja a nyitódó kettőshangzó: *v^éér* ~ *v^éiér*, *n^éégy* ~ *n^éiégy*, *k^éér* ~ *k^éiér* (a történetileg k ö z é p ő nyelvállásából származó *é*-knél, vö. *v^éörös*, *n^égyed*, *k^éérék*). Az *é*₂ szabályosan az úgynevezett *í-ző* helyzeteket képviseli, történetileg nyilván az *í-ző* alakokból származik. (Ezt mutatja az *é*₁ – *é*₂ fonémaellentét feltűnése a nyelv földrajzi képe is: az északi részek kivételével, ahol is a jelenség a nyelvhatárig megy, a feltűnt mintegy körbefolyja az *í-zés*.) Ezzel az újítással a nyelv lényegében visszanyeri, és egy másik síkra, a kettőshangzók körébe teszi át a korábbi *ē* ⇔ *é* korrelációt (lásd még könyvünk hangtani fejezetében is).

Sajátos színfoltja a bereg-ugocsi és az észak-szilágyi csoportnak néhány – nyelvjárás szigetnek tekinthető – helyi dialektus. Például a kárpátaljai Dercen és Badaló nyelvjárásában nem csupán a régió nagy részére jellemző *é*₁ ⇔ *é*₂ oppozíció található meg, hanem a labiális utótagú diftongusok körében is létrejött a nyitódó és záródó típus fonológiai ellentéte: *ó*₁: *hó^ó*, *szó^ó*, *karó^ó* stb. ⇔ *ó*₂: *l^óó*, *r^óóla*, *házbuol*, *induol* – *ő*₁: *ő^őriz*, *sző^őke*, *vő^őlegény* stb. ⇔ *ő*₂: *büör*, *ker^őöl*, *tüőle* stb. Az *ó*₂, *ő*₂ fonéma főleg az *ó* ~ *ú* (*ló* ~ *lú*, *róla* ~ *níla* stb.), *ő* ~ *ü* (*bőr* ~ *büür*, *tőle* ~ *tüüle* stb.) váltakozást mutató szavakban jelenik meg. Ezekben a nyelvjárásokban tehát 10 hosszú (+ 2 polifonémikus: *ā*, *ē*) fonéma van. Ugyanilyen fonéma-rendszere van még a Szilágyság északi részén Sarmaság, Újsarmaság (lásd Márton 1976, 9), Bogdánd (RMNyA. B-8) és a Szamos menti Désháza (MNYA. Ro-2) településeknek. Ezek mind a régió peremterületén, az *í* ⇔ *iē* váltás ütközőzónájában jelennek meg, mintegy kiteljesítve a diftongusokon keresztül megvalósítható nyitódó ⇔ záródó fonológiai szembenállást.

Rövidfonéma-rendszerük 7-es, azaz néhány nyelvjárás sziget (Salánk, Beregújfalu) kivételével a zárt *ē* nem önálló hangeszköz. A polifonémikus *ā*, *ē* elég gyakori. Hangszín tekintetében legjellemzőbb sajátosság az, hogy a középső nyelvállású hosszú magánhang-

zók – az $\acute{e}_2$ kivételével – záródó kettőshangzóban realizálódnak ($j\acute{o}^u$, $\acute{o}^u s z$, $t\acute{e}^l$ stb.), de ezek váltakozhatnak monoftongussal is. Az ungi nyelvjárás csoport – keleti szegélye kivételével (pl. Beregrákos, Szernye) – monoftongusos. Az egységes e fonéma a nyílt e és zárt $\acute{e}$ közötti realizációs sávban ingadozik. Az l , r , j nyújtó hatása igen erős tendencia, de a $k\acute{o}l b \acute{a} s z \sim k\acute{o} l b \acute{a} s z$, $k\acute{o} r t e \sim k\acute{o} r t e$, $\acute{a} l m a \sim \acute{a} l m a$ -féle megoldásokon kívül a nyújtott hangok nyitódó diftongusban is megjelenhetnek: $k^u \acute{o} l b \acute{a} s z$, $k^i \acute{o} r t e$, $\acute{o} \acute{a} l m a$.

A magánhangzók gyakoriságát a következő jelenségek befolyásolják: A köznyelvi $\acute{u}$, $\acute{ü}$, $\acute{i}$ helyén gyakoriak a megfelelő rövidek: *b u z a*, *r u d*, *k e s z t y \acute{u}*, *i z*, de a ν tövű *h \acute{i}*, *s z \acute{i}*, *r \acute{i}* stb. igékben, valamint r előtt eléggé következetesen megmarad a hosszú hang: *\acute{i} r*, *p \acute{a} p \acute{i} r*. (Ez utóbbi szabály nyilván összefügg az r nyújtó hatásával.) Nem jellemzőek a *c \acute{u} k o r*, *t \acute{ü} k \acute{o} r*, *\acute{u} t a s*-féle alakok, de az $-u l / -\acute{u} l$ képzőben az $\acute{u}$, $\acute{ü}$ gyakori: *t a n \acute{u} l*, *k e r \acute{ü} l*. Az $e \sim \acute{e}$ -t váltakoztató szavakban erős e -zés tapasztalható: *s e p e r*, *s e \acute{t} \acute{e} t* ($\sim$ *s e \acute{t} \acute{i} t*), *p e r*, sőt: *h e r e g* 'hörög'. Az ungi nyelvjárás csoport zárt $\acute{i}$ -zók.

b) Mássalhangzók. Mássalhangzórendszere a köznyelvvel egyező, az $l y$ helyén j található; néhány szóban még a köznyelvi l -lel szemben is j áll (*p \acute{a} j i n k a*, *j \acute{a} n y*, *j \acute{a} s z o j*), de az ellenkező esetre is van ritka példa (*v \acute{a} l u*). Változó erősséggel intervokális nyúlás is megfigyelhető: *m e g g e t t*, *k \acute{o} z z e \acute{t}*, *v \acute{e} \acute{t} \acute{u} l l e*, *t \acute{o} \acute{t} \acute{u} l l e \sim t \acute{ü} l l e*, *o k o s s a n*, $\acute{o}^u r a k k o r$. A hosszú mássalhangzók rövidülése főleg a kárpátaljai nyelvjárásokra jellemző: *f u l a d \acute{a} s*, *b e k \acute{o} s \acute{u} i k* 'bekötjük', *g a v a l \acute{e} r*. A szótagzáró l pótlónyúlásos kiesése $o l / \acute{o} l$ hangkapcsolatban gyakori: $\nu \acute{o}^u t$, $b \acute{o}^u t$, *s z \acute{o}^u g \acute{a} l*, $b \acute{o}^u t \acute{u} c s \acute{o}$, $z \acute{o}^u t \acute{u} d$, *s z e m \acute{o}^u t \acute{u} c s*, $a l / \acute{e} l$ kapcsolatban ritkább: *s z \acute{a} m a*, *t \acute{a} p*, *b \acute{e} s \acute{o}^u t*.

2. Főbb alaktani jelenségek

Az $\acute{i}$, $\acute{u}$, $\acute{ü}$ hangok gyakori rövidülése miatt a köznyelvinél nagyobb az egyalakú tövek aránya: *u t* – *u t a t*, *t \acute{ü} z* – *t \acute{ü} z e t*, *v \acute{i} z* – *v \acute{i} z e s*. Jellemzőek a *t e h e n*, *v e r e b*, *s z e k e r* típusú alakok. A köznyelvben $\acute{a}$ – a szembenállást mutató tövekben az a váltóhang gyakran elmarad: *b o g \acute{a} r t*, *b o g \acute{a} r o k*, *m a d \acute{a} r j a i m* stb. A $-t$ tárgyrag előtt $-k$ többesjeles és birtokos személyjeles relatív tövekben általában zártabb a tövéghangzó: *\acute{a} b a d o t*, *h \acute{a} z a k o t*, *k e n d \acute{o}^u k \acute{o} t*. Az $-a n / -e n$ határozóragnak a bereg-ugocsa nyelvjárásban labiális illeszkedéses változata is van: *\acute{o} t \acute{o} n*. A ν tövű névszók és igék alapalakja általában zártabb (felső nyelvallású) magánhangzóra végződik: *l \acute{u}*, *k \acute{ü}*, *b \acute{ü}*; *l \acute{ü}*, *s z \acute{ü}*, a ν tövű igéknek j -s változata is lehet: *h \acute{i} j t a m*, *s z \acute{i} j t a*. Az E/3. birtokos személyjel általában a köznyelvvel azonos alakú, de a magas hangrendű oldalon egyes morféimákban jelentkezik a $-(j) i$ is: *v e j i*, $b \acute{o}^u t \acute{u} r i$ stb. A $-b \acute{o} l / -b \acute{o} l$ stb. rag tipikus realizációja $-b u l / -b \acute{u} l$, de eléggé gyakori a félhosszú $-b \acute{u} l / -b \acute{u} l$ stb. is. A $-h o z / -h e z / -h \acute{o} z$ fő alakváltozata a $-h o / -h e / -h \acute{o}$. Általános '-ékhoz' jelentésben az $- \acute{e} k n \acute{a} l$, például *m e g y e k S \acute{a} n d o r \acute{e} \acute{i} k n \acute{a} l*, egyes északibb, beregi, szatmári részeken jelentkezik az '-éktől' jelentésű $-n \acute{u} l \sim n \acute{o}^u l$ rag is (*b i r \acute{o}^u n \acute{u} l*).

Ugyanitt eléggé gyakoriak a *k \acute{o} t n \acute{u} i k*, *k \acute{o} t n \acute{o}^u i k* típusú feltételes módú határozott (tárgyas) ragozású formák. Az ungi nyelvjárásban általánosak a *v \acute{a} r i*, *m o n d \acute{i}*, *t u d i*-féle igealakok, a T/1. határozott ragozásban pedig j nélküli formákkal is találkozunk: *t u d u k* 'tudjuk', *\acute{a} t u k* 'látjuk'. A régióra általánosan jellemző a *\acute{a} l \acute{a} s s a*, *t a n \acute{u} c s a*, *e l h a l \acute{a} s s z a*-féle kijelentő formák használata, egyes vidékeken pedig a felszólítóval egyező alakok terjedése nemcsak a t végű igéket érinti: *\acute{a} j j u n k* 'állunk/álljunk', *m e n n y \acute{u} n k* 'megyünk/men-jünk', *f e n n y e* 'feni/fenje'. Az udvarias felszólító módban az igék ikesen ragozhatók: *\acute{u} j j \acute{i} k*

le, ne mennyik el stb., de az ikes igék ragozása iktelen: *eszek, iszok*. Több helyi nyelvjárás ismeri a *leszen, teszen, hiszen, viszen, megyen*, illetve a *tött, lött, vött*-féle igealakokat (az *sz/v* típusú igékben). Jellemzőek még az elemisméltlése formák: *esztet, azótátúl, nálunknál, nekije, itten, ottan, kellett* 'kellett'.

3. Megjegyzések

Az északkeleti nyelvjárási régió nem kis része esik mai határainkon kívülre, mindekelőtt Románia és Ukrajna területére; az ungi nyelvjárás csoport nyugati fele Kelet-Szlovákiához, a régi Szatmár jelentős része Romániához tartozik. Ezen vidékek pontosabb nyelvjárás jellemzése a megjelenőben levő kárpátaljai, romániai nyelvatlász és a még kéziratban levő regionális atlaszok (például a szilágysági), továbbá újabb gyűjtések segítségével várható. Nem kevésbé izgalmas feladat lesz a peremvidékek nyelvjárászigeteinek (Dercen, Salánk, Kerekhegy, a palóc gyökerű Nagydobrony, Beregrákos, a mezőszégi jellegű Visk, illetve a romániai területeken a gazdag diftongusrendszerű Sarmaság, Bogdánd, Désháza stb.) részletes vizsgálata.

4. Szövegminta

Tivadarfalva (Ukrajna, Kárpátalja)

A felvétel az 1980-as években készült. Gyűjtötte Perduk János. Az adatközlő 60 év körüli nő, nevét a felvétel nem rögzítette. A téma a kendermunkák.

Lejegyezte Juhász Dezső és Dömötör Edit.

A kender^t ity szoktuk vetni. | Tavasszal mihejst már száncsuk a földet má^r mál^ét is szoktuk akkor már vetni. | Akkor élvezük a kender^t. | A kender | vet^és | mikor elvetet^éük tovább | majd akkor szoktuⁿk ráné^ézni, mikor má gondoljuk hogy nő... már meg van nő^éű. | Szép | és sárga, é^ér^t már akkor keszt por^éni. | Mikor már por^él a kender, | akkor lehet nyú^éni. | A^ékor nekifoguⁿk és kinyű^éjük. | És ahoty kinyű^évö^édik a kender, | röktön azonnal bekösük kévé^égbe. | Kévé^ébe teszük, | felpako^éjuk a szek^ére. | Ha szek^ére felpakoltuk | és elvítük a vízbe, | egy gödörbe. | Akkor berakjuk csép^ékébe | ké^éd bot kö^ézei. | Ké^ét ö^éddarru kel tenni a csép^éké^t. | S akkor regve [? 'reggel'] | lek^é... ízé^éjük, | leszegé^éjük, | lecöveké^éjük, | hogy el ne mennyen sehova. | É^és ot van ety hē^éitig. | Ety hē^éit múbá kiveszük a vízbü^é, | már akkor lássuk, hogy lefele megy a pizka. | É^és akkor röktön nekifoguⁿk | kimossuk, | tisztára. | Akkor szé^étrakjuk, | száraggyon. | Miko^é mekszárat jó^él a kender, | akkor neki szoktuⁿk | menni és akkor | tőr^éjük. | Tör^éűv^é. | É^és amiko^é mektör^é... eltör^étük, | akkor meg... | nekifok^étuⁿk dörzsöl^éni. | Dörzsöl^écs csinátuⁿk, nagy dörzsöl^éüt, sz^éép vout. | De ugy vout. | És... hogy dörzsöl^étük... megdörzsöl^étük, | akko kitilöltük, | ahoty ki volt tilolval a kender, | akkor nekifoktuⁿk, mekcsinátuk... | megdörzsöl^éödöt, | és akkor nekifoktuⁿk, vaseseten | mekcsinátuk. | Van az a sok sürű vaseset, uty hijják. | Aszt abbu husz^étuk, abban van fē^éjje, | nyira, | és vam benne gönytyü. | A gönygyü és vam benne csepje, abbü csinátuⁿk ojan

csepüpokró^ucot szoktunk; régen a régiek ics csináták. |

Akkor a legjobb az a...

A fe... a feje a félmenő^ü. | A feje a félmenő^ü, meg a nyira is félmenő^ü. | Éⁱs az apró szűsz az a gönygyü, | az is jó^u, mer abbu zsákot régen asz csinát^lták. | Éⁱs akkor esz k^eisen vó^ut, | akkor osztán nekifoktunk, szapulóra tettük, | kiszapút uk. | Akkor... akkor osztán ki o... kimostuk széjpen, | tisztára, | akko^r ki^t... kilöktük, mekszáratt, | akkor mekte... féltekértük. | Van az a naty tekerő^übak, | ára rátettük, | éⁱj ... éⁱs akkor | azon ... iz^e. | De még aszt nem montam. | Má így mondom, hogy motollá^lni is kell a^sz már ... az izé^t ..., mikor fonó^udik. | Mer motollá^lni kell, éⁱs akkor ... azon ... a tekerő^übakra úgy megyen rá, arra | céⁿa. | Széjpen. | Éⁱs akkor letekértük, | már letekerő^üdöt kó^utidzsba, | éⁱs asztat szűttük. | Ez a beszlőⁿi való hól^umi. |

Ez a beszlőⁿi való holmi.

Igen. | Meg a félmenő^ünek is lehetett eszt a széj^p fejeket mekszi^{ná}ni. |[Igen.] Azon kezdő^üdik a | vetőⁱsen a szű^üéⁱs. | Mikor meg... megindulunk a vető^ün, az alsó^u fokon kezgyük a vetéⁱst. | É^s aló^ul megyünk, ahány rendet akarunk felengedni. | Fel aló^ul, és fent azonnal ott is fokra tesszük kerezbe. | Éⁱs akkor... [néhány szó rosszul érthető] szoktunk kötni al^urra, fel^urra mikö^r má^r meg van vetéⁱ a | izéⁱj. Éⁱs akkor láncszembe takarson le szoktuk szedni, | hogy... hogy össze ne bomojjon. | Így megyen a vetéⁱs. | Akkor összeszegyük, összekösük, éⁱs ez... így... engeggyük fel az esztovátára. | Az esztovátára mikor felteszük, | á^ra lemegyünk, | ot van a lábánál egy bot, | a hasajó^u alatt van egy bot kötve. [Igen.] | Éⁱs onnan visszavesszük, éⁱs visszamegyünk, éⁱs újra vissza a hasajóra megyünk. | [A hátulsó...] A hátulsó hasajóra. | [Igen.] A hátulsó hasajó^u | pediglen széj^pen | akkor van ottan kő^szte pászma adag [vagy: pár maddzag?] ahogy montam a vető^ün, | kő^szt... két... fogva van, éⁱs az... benne van a maddzag, | ity huzba | s aszt ity keresztül húz... tesszük a hasajó^un. | Hogy asz ki ne csusszon, ki ne bomojjóm, mer ha kibomlik, akkor már véj^ege az egéⁱsz mun^ukának. | Akkor már nem | csinát^ltunk semmit. | Ide kikö^sük a ká^rfára, | kéj^t ká^rjára, | i^es akkor széj^pen... | it meg... a többi meg it van ó^uldalt letéⁱbe a láncszemek takarson | hoty ki ne | bomojjon. | [Igen.] Össze ne bomojjon. | É^s ugy engeggyig befele. ... | Mikor leszettük a láncszem... vaty kibontottuk a láncszemet, | de aszt a láncszemet is uty kel kibontani, | hogy | nehogy | hiba lègyen. | Mert van ojan, hoty keresztül huszta azon a láncszemen a | céⁿát, és akkor már nem..., megvan a hiba. | Már akkor nem tuggya leszedni a láncszemet. | Hanem mikor így összekötötte | aszt a láncszemet ahogy befele szette, | asztat engeggye kiféle amejiket rákötötte arra a másik láncszemre. | Mē^r ha nem aszt engedi ki, | akkor neki nem tuggya lèngedni az összes céⁿáját.

FELADATOK

- 1. Olvassa el a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú – Kázmér 1974) 66. számú szövegmutatványát a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Jándróll! Milyen tipikus nyelvjárási sajátosságokat tartalmaz?
- 2. Gyűjtsön példákat a jándi szövegből a nyitódó *ie* ~ *íé* és a záródó *ei* ~ *éi* kettőshangzós szavakra! Mit tud ennek a hangszembenállásnak a fonológiai háttéréről?
- 3. Készítsen térképvázlatot *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza* (I. Bp., 1992) 69. sz. *fonott kerítés* címszavú térképe alapján az *é* – *í* (~ *i*) – *ie* hangok kistáji megoszlásáról! Lehet-e következtetni e megoldások történeti rétegződésére?

A MEZŐSÉGI NYELVJÁRÁSI RÉGIÓ

A mezőiségi régió fontosabb nyelvjáráscsoportjai a következők: belső-mezőiségi – a földrajzi értelemben vett Mezőség dialektusai (a Kis- és Nagy-Szamos, valamint a Maros közé eső vidéken, néhány, a Kis-Szamostól nyugatra levő helyi nyelvjárással); Aranyos vidéki – az Aranyos folyó középső és alsó szakasza mellett; Maros-Küküllő vidéki – a Maros völgyében Magyaró és Magyarkapud között, a két Küküllő közén és partjain, továbbá az Alsó-Nyárádmentén. (A főntebb kijelölt mezőiségi régiót földrajzi szempontból talán pontosabb lenne *belső-erdélyinek* nevezni, mivel túllépi a Mezőség határait, de így egy nagy múltú terminust szorítanánk ki, ezért inkább maradunk a hagyományos név mellett. Ennek folyományaként kapta az első csoport a jelzővel szűkített *belső-mezőiségi* megjelölést.)

1. Főbb hangtani sajátosságai

a) Magánhangzók. Magánhangzórendszere a régió legnagyobb részén 7 : 7 + <2>-es, azaz a szórványosan felbukkanó *ë*-féle hangok már nem alkotnak határozott *ë* – *e* fonológiai oppozíciót (az *ë*-k az *e*-k variánsának tekinthetők), de megvan a polifonémikus *ā*, *ē*. Az *o*, *ö* sok helyen kötött fonéma (lásd alább). – Hangszín tekintetében az *e*, *ö*, *o* fonémák széles realizációs skálája található meg, főként a középső és alsó nyelvallásfok közötti tartományban: *ē*, *ē̃*, *e* stb.; az *ö* és *o* kisebb nyitódása (*ō̃*, *õ*) lehet a nyílt *æ*-zés és *a*-zás enyhe fokú érvényesülése is, akárcsak az *í*, *é*-féle hangok a zárt *í*-zés kísérei (lásd alább). Az *ó*, *ō̃*, *é*-k ejtése monoftongusos. – Időtartam tekintetében jellemző, hogy a hosszú magánhangzók gyakran megrövidülnek: *kesztyű*, *apro*, *vág*, ellenben az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása is érvényesül, leginkább félhosszú hangokat létrehozva a zárt szótagokban: *élment*, *fárkas*, *ördít*, *körbe*. (További vizsgálat tárgya lehet, hogy a rövidülés hol és milyen mértékben bontotta meg a rövid – hosszú fonológiai oppozíciót.)

A magánhangzók gyakoriságát a következő jelenségek befolyásolják: A Belső-Me-

zóság északi felében közepes, ill. gyenge fokú zárt *i*-zés tapasztalható: *fehír, míhes, kír*, egyébként a régióban erős nyíltsági tendenciák uralkodnak; ez az említett $\ddot{e} \Rightarrow e$ váltáson túl az $o \Rightarrow a$, $\ddot{o} \Rightarrow \alpha$ hangviszonyokat érinti (nyílt *e*-zés, nyílt *a*-zás, nyílt α -zés). A nyílt *a*-zásnak területileg is elkülönülő fokozatai vannak: 1. Teljes *a*-zás (Maros mente, Küküllők vidéke, a Belső-Mezőség északkeleti része): az *o* helyén minden fonetikai helyzetben *a* léphet föl, az *o* megterhelése tehát kicsi. Az *a*-zás legkifejtettebb fokát a hangsúlyos szótagbeli jelenti: *sak, razs, katlo, hasszu* stb. Ez csak a fent nevezett vidékeken, a jelenségkör gócéban jellemző. 2. Részleges *a*-zás. A nyílt *a*-zás altípusait a keletkezés és terjedés egyes lépéseit is figyelembe véve Murádin László így foglalja össze (a jelzetek a RMNyA. kutatópontjaira utalnak):

„A felsorakoztatott adatok alapján megállapítható, hogy van olyan település (L: 8), hol csak megelőző szótagbeli *a* után jelentkezik az *a*-zás; toldalékban, toldalék előtt, valamint többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában (A. típus). Következő típusban (B.) áterjed az *a*-zás a többi toldalékos és toldalék előtti helyzetre is, ha a megelőző szótagban nincs *á* hang (E: 7, F: 1, 5). Áterjed az *a*-zás (C. típus) többtagú szavak hangsúlytalan szótagjára is, ha nincs előtte *á* és *o* (E: 6, F: 6, 10, L: 11). A következő, a Cs. típusban *a*-zást találunk a többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában megelőző *o* után is, de *á* után nem (C: 3, F: 2, 11, 13, L: 1, 5). Az *a*-zás erősségének következő fokozatában (D. típus) minden hangsúlytalan helyzetben *a*-zást találunk, megelőző *á* és *o* után is (F: 7, L: 3, 7, 9). Az F. típusban feltűnik az *a*-zás hangsúlyos helyzetben is, de a szótagzáró *l, r, j* előtt csak igen szórványosan (F: 8, L: 6, M: 1). Végül az utolsó, a G. típusban teljes *a*-zást találunk (G: 1, F: 9, 12, L: 4, 7, 8, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 19, K: 4, 5, R: 2).” (Nyírk. 1989, 25.)

Mint ismeretes, az *a*-zás hasonulásos eredetű, a nyíltabbá válás az *a*-t tartalmazó szótagok után jelent meg és terjedt tovább a hangsúlytalan helyzettől a hangsúlyos felé. A folyamat egyes időbeli fokozatai az egymás mellett élő nyelvjárásokban a térbeliség síkjára tevődnek át. Kibontakozásukat azonban több ponton keresztező tendenciák hátráltatták. Ilyen például a szótagzáró *r, l, j* nyújtó hatása (lásd fentebb) és a terület nyugati felében erős *á* utáni *o*-zás (*lábo, állot*), amely ilyen „helybenmaradásokat” is okoz, mint *árok, három, város*, az egyéb mezőségi *árak, háram, váras* alakokkal szemben. – Érdekes, hogy ahol teljes *a*-zás van, ott jellemző az $\ddot{o} \Rightarrow \alpha$ váltás is: *ækær, tæk, kætel*, de ugyanitt *ü, ű, ő* után nem α áll, hanem *e: ütek, sütek, széres* stb. A hangsúlyos helyzetbe került α után azonban *e* helyett is α jelenik meg: *tærjæ, æræg*. Ahol részleges *a*-zás van, ott nincs $\ddot{o} \Rightarrow \alpha$ nyitódás, ellenben érvényes az a tilalmi szabály, mely szerint *ü, ű, ő* után $\ddot{o}$ helyett *e* áll (*ütek* stb.).

Az erős nyíltsági tendenciákat az említett *á* utáni *o*-záson és a változó erősségű zárt *i*-zésen kívül még zárt *ú*-zás, *ű*-zés ellenpontozza. Ez főként egy szótagú, *v* tövű szavakban: *lú, kű, lű, szű, űk* és néhány jellegzetes határozóragban tendenciaszerű: *-bűl/-bűl, -rűl/-rűl, -tűl/-tűl* (félhosszú és rövid realizációkkal is). A zárt *ú/ű*-zés elterjedése, illetve erőssége párhuzamosan alakul az *i(i)*-zéssel: a Mezőség északi felében jellemző, de nem található meg például a Küküllők vidékén.

b) Mássalhangzók. Majdnem az egész terület *j*-zű, csak néhány sziget- vagy peremhelyzetű településen (főleg Lozsádon, nyomokban például Torockón, Sófálván)

örződött meg az *ly* fonéma: *tengely*, *gerendely*, *gereblye*. A Mezőség középső részén (Mezőveresegyháza, Feketelak környéke) és a terület északi, keleti peremén (Magyardécse, Domokos, illetve Felsőtők, Magyarlapud stb.) a *ν* fonémának *β* realizációja is ismert intervokális helyzetben: *lořak* ~ *lařak*, *fiřbes*, *kořács*. A Belső-Mezőségen – nem egy tömbben, hanem szigetszerű elszórtágban (Mezőveresegyháza, Magyarország, Szépenyerűszentmárton) – a *ty*-nek *cs*, a *gy*-nek *dzs* ejtése is előfordul: *kucsa*, *csuk* 'tyúk', *csengecsii*; *dzsermek*, *hadzsma*, *mondzsza*. (E hangviszony téves visszaütéseként *kityi* 'kicsi', *tyiko* 'csikó', *matyka* 'macska'-féle túlkompenzált alakok is születtek.)

A jelenség eredetét, korát, mozgató rugóit nyelvtörténészek és dialektológusok máig vitatják. Egyesek szerint többgócú, újabb kori fejleménnyel állunk szemben, amely még napjainkban is hat, egyre több szóalakot hatókörébe vonva, és *ty* > *ty* > *cs* > *cs*, *gy* > *gy* > *dzs* > *dzs* fokozatokban zajlik. (Ezek a variánsok valóban jelen vannak az adott helyi nyelvjárásokban.) Mások szerint az ómagyarból örökölt *džs* > *dzs* nyelvjárási különfejlődés megőrződéséről van szó, amely néhány elszigetelődött nyelvjárásban – az ausztriai Felsőőr, az északi csángó és a nyelvi tömbjében már korán széttöredezett Belső-Mezőség néhány falujában – maradt fenn. Még az a lehetőség is felmerült, hogy a *cs/dzs*-zés azon nyelvjárási jelenségek sorába tartozik, amelyek a Belső-Mezőség és az északi csángó nyelvjárásterület településtörténeti kapcsolatát bizonyítják. A kérdés még további vizsgálatot kíván, de az a feltevés már megdőlt, hogy e jelenség román nyelvi hatásra született volna, hiszen a magyar nyelvterület nyugati peremén is kimutatható. (Vö. Murádin 1970, 335–342.)

2. A főbb alaktani jelenségek

Ahogy már fentebb is említettük, a *ν* tövű igék és névszók szótári alakjai az *í(i)*-ző részekben zárt magánhangzósak: *lí, szí, lú, kú* stb. A *t* végű igék teljesebb alakjukban jelennek meg: *siitettem, vetettem* (szemben a székely és csángó *siitem, vettem*-félékkel); a T/3. birtokos személyjelben az ismert magánhangzó-változások miatt *házak* 'házuk', *ökre* 'ökrük'-féle módosulások történtek. A T/1. kijelentő módú, tárgyas ragozású igei személyrag a terület legnagyobb részén a köznyelvvel egyező *-juk/-jük*, de az archaikusabb nyelvjárásszigeteken (pl. Domokos, Lozsád, Köröstárkány) a *j* nélküli formák a jellemzők: *kapáluk, tuduk* stb. T/1. feltételes módban a tárgyas ragozású formák *-nuk/-nüik*, az alanyi ragozásúak *-nunk/-nüink* végződésűek: *adnuk, néznük* 'adnók, néznők' ⇔ *adnunk, nézniünk* 'adnánk, néznénk' stb. Az *sz/ν* tövű igéknek az északkeleti régióhoz hasonlóan még sok helyen megvan az *-n* ragos alakja: *leszen, teszen, hiszen* stb. (illetve *megyen*), és hasonló párhuzamot mutat az udvarias felszólító módban az iktelen igék *ikes* ragozása: *üjjék le!, vegyék még!* stb. Az *ikes* ragozás főbb vonásaiban még megvan. A honnan? kérdésre felelő határozóragok a Mezőség északi felének kivételével *-bol/-böl, -rol/röl, -tol/-töl* alakúak (az *l* el is maradhat). A *-ni, -nít, -nul/-niül* családi helyhatározórag főleg Kalotaszeg szomszédságában, továbbá az archaikusabb nyelvjárású északi településeken (például Magyardécse, Szék) és a Székelyfölddel határos keleti részekben maradt meg: *Józsini* 'Józsához', *Józsieni* 'Józsiekhöz', *Józsinit* 'Józsínál', *Józsienit* 'Józsieknál', *Józsikul* 'Józsitól', *Józsienkul* 'Józsiektől'. A Mezőség nyugati szélén és a Küküllő torkolatvidékén a *-nít* helyett is a *-ni* rag használatos.

3. Megjegyzések

A Mezőség jelentős része, főleg a történeti Fehér megye (a Székelyföldet is megelőzve) kora Árpád-kori településű. A régiónak a középkorban még lényegében egybefüggő települési tömbje a románság egyre erőteljesebb beköltözési hullámai és ennek következtében az etnikai arányok fokozatos megváltozása következtében kisebb darabokra töredezett. A magyarok és románok sok évszázados együttélésének következménye – különösen a Belső-Mezőségen – a jelentős mennyiségű román jövevényszó. A román hatás feltehetőleg a hangrendszerbeli változásokat sem hagyta érintetlenül, és része lehetett abban, hogy előrehaladott állapotba került a rövid ↔ hosszú korreláció felbomlása a magánhangzó-fonémák körében (lásd alább), illetve hogy Lozsádon a szóhangsúly az utolsó előtti, összetételekben az előtag utolsó szótagjára esik: *csupaszán*, *barátajim*, *madárfijóka* stb. További részletes vizsgálatra vár, hogy a régió centrumától távol került szigetek (például Lozsád, Köröstárkány, Domokos) milyen archaizmusokat őriztek meg, vagy milyen újabb formákat fejlesztettek ki. Hasonlóképp tovább vizsgálendő néhány jellegzetes átmeneti terület a régió határán, például az Alsó-Nyárádmente a Székelyfölddel határos részen, és Kalotaszeg keleti szomszédsága (Györgyfalva, Méra, Magyarkapus), amely már nem zárt *ë-ző* és nem diftongáló, ellentétben a Körös-vidékkel (bár az *i*-zés megtalálható), de a mezőségi nyílt *a*-zás, *æ*-zés hiányzik belőle.

A mezőségi régióban már hosszú évszázadok óta zajló magánhangzónyílási és -rövidülési tendenciák számos helyi nyelvjárás fonológiai rendszerét átformálták. A legkifejlettebb stádiumra, egy új egyensúlyi helyzet megteremtésére jó példa a régió délnyugati pereméről a Maros menti Miriszló nyelvjárása (lásd bővebben: Murádin 1981, 39–65). Az *ë > e*, *o > a*, *ö > æ* változásokkal, amelyek az előbbi sorrend szerint indultak meg, de hosszú évszázadokon át tartottak, és fonetikailag meghatározható kisebb lépésekkel teljesedtek ki, időlegesen megszűnt a középső nyelvállású rövid fonémák sora, de helyükre hamarosan az *é*, *ó*, *ö*-ből rövidült új *ē*, *o*, *ö*-k léptek. A rövidülés a felső nyelvállású magánhangzók körében indult meg, aminek eredményeképpen az *ú*, *ű*, *i*-kből rövidült „új” *u*, *ü*, *i*-k rátelepültek a helyben maradó, „rég” *u*, *ü*, *i*-kre. A rövidülés a legelső nyelvállású *á*-t is elérte (*á > ä*), és befejeződött a hosszú magánhangzórendszer teljes leépülése, ezzel egyidejűleg viszont kiteljesedett a rövid fonémák rendszere. A szinkrón fonetikai változatok szintjén még jóformán minden diakrón fokozat megtalálható – jelentős aránybeli eltérésekkel. A régebbi állapot reliktumai azonban már nem alkalmasak az eredeti fonológiai oppozíciók életben tartására. Az új szembenállásokat efféle példákkal szemléltethetjük, mint *szil* 'szilfa' – *szél* 'szél' – *szel* 'vág'; *por* 'pór' – *par* 'por' – *pár* 'pár'; *tűr* 'tűr' – *tör* 'tör' – *tær* 'tör'; stb.

4. Szövegmintá

Szék (Románia, Kolozs – korábban: Szolnok-Doboka – megye)

A felvétel 1994-ben készült. Gyűjtötték az ELTE hallgatói. Az adatközlő Víg Jánosné Filep Zsuzsanna 47 éves háztartásbeli, vallása református. A téma a szokások, lakodalom.

Lejegyezte Juhász Dezső és Nagy Anita.

A vőfénnékə | az vasárnap rëggël felírják a vendégékət, mē nálunkə szász pár, | kétszász szeméjű | nētyszász szeméjbül kétszász pároső ěsküivők szoktak lenni. | Akko van négy vőfi, hat vőfi, mikor hogy, | İgën, | annak asztán felírják a vendégékət. | Bëösszák. | Mindëggyiknëk ětyfõrmán. | Az vasárnap rëggël ə | vőfipácáson [?] van ěty pácája, azan ěty piros pántlika, aszt a nyüszölány ['nyoszolyólány'] ájja. | S ə | bukretát is ő | à nyüszölány. | Akkor asztat ěljárja, | a vendégékət. | Dë... | İgën, mēg^l | mond ěty szép vërsët | s mēkhivjà^a szülõkët a vőlegines házhoz. | De nagyon kel igyekezzen, mër már tizenkët óraker kel menyen a nyüszölány után. | A nyüszölányt idehoszta [így, t-vel!] a vőlegines házhoz. | Minden ě vőfénnék van ěgy nyüszölánya. | Aszt ěhozza ide, | s akko asztán innéd bucsusztattyák a vőlegin, s akko mennek a menyasszonyos házhoz.

Hogy dõl el, hogy ki lesz a vőfély meg a nyoszolyólány?

Általába^a a rokonság, | a rokonságbul, ahol van nekëm is a tesvérmnek ojan gyereke vagy a tesvérgyermëkeimnëk, inkább a rokonságból. | Hà nincs^a rokonság, akkor tõ... hívunķ idegën^o, | de hotyha van^a rokonságba, akko^r mindig aszt szoktuk odatenni. | Mindig a rokonságot. | Hát ő ojan sokat tanult az ěn fiam is, ojan | sz gyönyörüszip hõsszujak, vannak rövidebbek izs, de vannak hõsszujak is. Pláne az, amejik, miko^r megjrkëznek a mēnyasszonyos házhoz, | hoty kérje elő a^m vőfi à mēnyasszon^t. S akkor | a kírõ asz monygya, hogy na, akkor ělmegeyëk, aszmonygya, | hogy mēktaláljam a párodat. | Annyin vannak, aszmonygya, hát közüleķ csak, aszmonygya, csak ěggyët kapak. | Akko kimëgy a kërõ, mër elő van két kërõ, | férfi. | Kimëgy, s hoz bë ěggyõ | asszonyt vagy ěgy lányd, de nem a mēnyasszon^t | s a^oko odaviszi a vő... | a vőleginnek, aszmonygya, hogy ez az, ak... [érthetetlen] szót tettél? Má asz, hoty szõ^t tet, hoty kikirtë. | Aszmonygya, hogy ő ělég ügyes jsz szép is, fiatal is, a fogai is mēgvannak, | mindig ity száhta mandani. | Aszmonygya, nézd męg jól, | asz^monygya a vőlegin, hogy nem ez. | Na jó, ak^{or} asz monygya, mēk próbálok, mēk kërësëk. | Męgim męgy a kjrõ. | Męgint viz bë ěgy másikat. Nëm a mēnyasszon^t akkor së, | akkor izs bëviszi | oda^visz a | vő... | a vőleginnek, asz monygya, hoğy nem ez a^z. | Akkor asztán a vőfi szõkad ['szokott'] beleszólani, hoğyë | hogy is, nëm tam, hoty hogy van... ja csak én is ity hálom, hátə | ritkán hallam az ěsküivõgbe, hogy | má többet nem tûröm, násznagyuram, | asztmonygya, hozza ělõ szép mēnyasszonyunķat, mer máskjppen kitépem a fülit! Mit tudom én, így valahogy, hogy | në szomoriccsa vőleginy urunķat, aszmonygya. Na, asztám mēnyën, aszmonygya, mēk próbálok harmaccor, háthotyha sz... sikerü^l. De asztán hozza^a mēnyasszon^t. | Hozza^a mēnyasszon^t. | Asztán akko nagyon szép vërsët szoktak mondani, | nagyon szépet: | Ahány csillag van az ěgën, s ahány fűszál van a rétën, annyi áldász szájjon tirëjátok. Nagyon szép, nagyon szépet mondanak. | Így asztán ělbucsúsztattyák a mēnyasszon^t. Az is ojan szép. Bucsúzik a szülejitül,

tesvérelitül, rokonságalito, szomszédaitól, | lány és leginy barátaitól | és akko asztán mennek esküdni a templomba. | Asztám má mik^o ideérkeznek, má a vőfélék fújják, hogy: Örömanya jöjjen ki, | a kapuját nyissa ki. | Hosztunjk kertnek [kendnek] segiccségét, a fíjának feleségét. | Ki a házat kisépérje, | a kent haját mektébdessé. | [Nevet.] Íty fújják már a vőfélék a kapuba. | Asztám miko bejön a mennyasszony, az mond ety szép vőrsét, egy beköszöntöt...

A mennyasszony?

Igen, | igen hoty fogaggyug be úgy, mint saját gyermekünkét, | asztmonygya. | ÚtyhoGY nagyon nagyon szép vőrsét monT. | Nagyon szép vőrsét mon^d, | igen. | Evt köszönd be a mennyasszony.

A vőlegény nem mond verset?

Nem mond, | akkor nem. | Hát amikör^a kikérⁱ a lányt, csak annyit monT, hogy beleeggyeznek a szülők, h^ogy | ők eltárgyolták, hogy ők szeretnének egymásé lenni. Ako^a asztán a szülő asz monygya, hogy h^a... me mi általába így van, hogy ők izs b... ha | ők szeretik egymást, akko ők beleeggyeznek. | S akkor asztám menyen, esz kikérⁱ a fíju kedden esté, s csütörtök este megy az édesapja^a fíjünak. | Az is kikéri, akko viszⁱ a jeggyürit | az édesapja. | Akkor húzzák fel a jeggyürit. | S akkor a mennyasszonyos má v... a lányos háznól ott annyi téstát sütnék, | hogy kosárszámra küldenek^a l a vőlegényes házhoz. | Káposztát, ijent, amijent mi főstünk az esté | s akkor | a vőlegényes házhoz, miko leküdik, | akkor | asz fél kell ossza^a rokonságoknak. | Ety-kéd darab jut, aszt el fél horgya másnap a rokonságnak.

Pénteken?

Igen, pénteken, | pénteken.

S akkor vasárnap van az esküvő?

Nem. | Három hétre. Mindik kikéri^a | monygyuk ezen a héten kikéri fíju a lányt, | három hét múva, harmadik vasárnap van az esküvő. | Mindig. A templomb^a asztán három vasárnap hirdetik. | A pap mindig^a hirdeti. | Hirdeti. | Most március nyolcad..., áprí..., május nyolcadikán is lessz eggy esküvő. | Mostantól^a asztán kezdődnek, gyünnek a melegék.

Ja, nyáron szokott lenni...

Nyáron, | télen nincs esküvő, | nincsen. Mö^a ojan nagy esküvők vannak, hogy b^ent a lakás kicsi, nem lehet, hanem | ijen | barakogba csenájjuk, uccákon, | kerdbe, udvaron lehet.

FELADATOK

- 1. Olvassa el a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú – Kázmér 1974) 76. számú szövegmutatványát a belső-mezősegi Ördöngösfüzesről! Milyen tipikus nyelvjárási sajátosságokat tartalmaz? Milyen tájszók találhatók benne

a juhászat szakszókincséből? Honnan erednek, miről tanúskodnak ezek a szavak?

■ 2. Olvassa el a 76. számú szöveget is a Maros melléki Magyaróról! A település a régió határán található. Mely sajátosságok mutatnak mezősségi típusra, melyek nem?

■ 3. Tanulmányozza 1-1 példaszó segítségével a nyílt *a*-zás és nyílt *æ*-zés nyelvöldrajzát *A romániai magyar nyelvjárások atlaszában* (lásd például a II. kötet 358. *körte* és 379. *oltott* térképlapját)! Határozza meg a két jelenség közös területét, és következtessen a centrumokra! Ha fellapozza ugyanennek a kötetnek 458. sz. *bömböl* (a bika) lapját, akkor a *bönkül* (~*bönkel*) változat nyomon követésével a jellegzetes mezősségi kirajzásokat is megtalálhatja. Nevezze meg az ismertebbeket!

A SZÉKELY NYELVJÁRÁSI RÉGIÓ

A székely nyelvjárási régió tömbje a történelmi Székelyföld, a mai Hargita, Kovászna és részben Maros megye (Románia) területén található.

A következő nyelvjárás csoportok tartoznak hozzá: udvarhelyszéki, háromszéki, kácsi, alcsi, felcsíki, gyergyói, kelet-marosszéki. Figyelemre méltó nyelvjárások még például a gyimesi, hétfalusi vagy a Magyarországra települt bukovinai. Ezek nyelvjárászigeteknek is tekinthetők. Híresebb dél-erdélyi nyelvjárászigetek még: Oltszakadát (udvarhelyszéki vonásokkal), a Déva melletti Csernakeresztúr (bukovinai székely gyökerekkel), továbbá Kóbor, Datk, Halmágy stb. (Moldvában is vannak székelyes nyelvjárást beszélő községek – főleg a Tatros és Tázló folyók mentén –, de ezek nyelvéről a következő fejezetben szólnunk.)

1. Főbb hangtani sajátosságai

a) Magánhangzók. A régió túlnyomó részének fonéma-rendszere 8 : 7-es, a szomszédos mezősségi területtel szemben egységesen zárt *ë*-zű. A hosszú magánhangzók rendszere a köznyelvvel egyező, kivéve néhány déli, délkeleti peremnyelvjárást (például a háromszéki Zágón, a hétfalusi Tatrang), ahol hiányoznak a felső nyelvállású *í*, *ü*, *ü*-k, helyettük a megfelelő rövidek állnak (8 : 4-es rendszer).

H a n g s z í n tekintetében figyelemre méltó az *e* fonéma nyíltabb realizációja: *e*, *ä*, *ä*, mindenekelőtt a keleti székely területen (Csíkban, Gyimesben, Háromszék déli és keleti felében, de nem jellemző a jelenség például Gyergyóban, Marosszéken és Udvarhelyszék nyugati részében). Nagyjából ezeken a vidékeken, tehát ahol a nyíltabb *e*-k megtalálhatók, az *á* és *a* fonémának gyakori a zártabb *ä*, *a*, ejtése. *Ö*-zű helyzetekben az oltszakadati nyelvjárásban *ö* ~ *ö* ~ *ö* ~ *ö* hangok jelennek meg, azaz veláris irányú elmozdulás, illetőleg labiális–illabiális ingadozás figyelhető meg. (A velarizáció oka feltehetően az erős román nyelvi hatás.) A középső nyelvállású *ó*, *ö*, *é*-nek a székely nyelvjárásterületen mind monoftongusos, mind diftongusos ejtése előfordul, a ketőshangzók realizációja lehet nyitódó (*uo*, *üö*, *ië*) vagy záródó (*ou*, *öü*, *ëi*) típusú. Ezek

térbeli megoszlása igen változatos; főleg településtörténeti okokra vezethető vissza (erről lásd a 3. pontot is). A legkülső, déli és keleti peremeken nyitódó kettőshangzós településeket regisztrálhatunk (például Halmágy, Tatrang, Zágon, Csikméναςág, Csíkszentlélek, Zsögöd). A régió többi részén záródó diftongusos és monoftongusos tömbök váltogatják egymást. Záródó kettőshangzók jellemzők például – változó erősséggel – Gyergyóban, Kászonban és Háromszék nagy részén.

Figyelmet érdemel, hogy néhány udvarhelyszéki és háromszéki nyelvjárásban (Alsórákos, Szárazajta, Erdőfüle, Datk, Krizba), egymással tömböt alkotva a záródó kettőshangzóknak olyan sajátos realizációi jelennek meg, amelyekben a palatális-veláris, illetve labiális-illabialis harmónia kisebb-nagyobb mértékű meg bomlása tapasztalható: ϕ^u , ϕ^i , ϕu , ϕu , ϕ^i stb. (pl. *kourou* ~ *kēurēu*, ϕ^u *dalrúd* ~ ϕ^i *dalrúd*).

Az ϕ , δ , ϵ magánhangzók hangszíne sokszor egy kistáj határain belül is látványos különbségeket mutat. Tanulságos Csík esete: Felcsík lényegében monoftongusos, Alcsík zömmel nyitódó diftongusos, de a medence déli csücskében a nyitódó diftongusos mag egy átmeneti sávon keresztül záródó diftongusos területbe megy át. (Az átmeneti sávban monoftongusos és gyengén diftongáló falvak találhatók.) A mondottak értelmében Felcsík és Alcsík nyelvjárását ma nem sorolhatjuk azonos csoportba, sőt Alcsík legdélebbi falvait (Csikverebes, Tusnád, Újtusnád, Lázárfalva) a záródó kettőshangzók határozottabb képvisellete miatt tipológiailag a szomszédos Kászonhoz kapcsolhatjuk.

Említésre méltó az $\acute{a}$ előtti szótagban jelentkező (asszociatív) $\acute{a}$ -zás, amely egy tömbben Udvarhelyszék nyugati felében és Marosszéken hallható: *ányám*, *ákárják*, *mádár*, *kálács* stb. A tendencia mind nyelvföldrajzilag, mind rendszertanilag visszaszorulóban van. – Időtartam tekintetében az egész régióban jellemző a szótagzáró *r*, *l*, *j* kisebb-nagyobb mérvű nyújtó hatása: *tórma* ~ *tórma*, *csiripél* ~ *csiripől* stb.

A magánhangzók gyakoriságát a következő jelenségek befolyásolják: Udvarhelyszék egyik legjellemzőbb sajátága az $\ddot{o}$ -zés. Ennek fokozatai vannak; hangsúlyos helyzetben is érvényesülő, teljes $\ddot{o}$ -zés van Székelykeresztúr környékén (például Bözöd, Fiafalva): *köröszet*, *mögyök*, *csörösznye* stb., ettől keletre a Hargitáig (Énlaka, Farkaslaka, Székelyvarság, Lövete, Apáca stb.) csak hangsúlytalan helyzetben találunk $\ddot{o}$ -zést. A hangsúlytalan $\ddot{o}$ -zés is csak akkor működik, ha a megelőző szótagban nincs zárt $\ddot{e}$: *gyermök*, *igön*, *teröm* stb. (Ha mégis van, akkor ez az $\ddot{e}$ asszociatív alapon megakadályozza a labializációt: *köröszet*, *vészék*, *szédér*.) A teljes $\ddot{o}$ -zést érvényesítő nyelvjaváltoztatban erősen visszaszorul a zárt $\ddot{e}$, de a fonéma-rendszerből nem tűnik el, mivel néhány közismert egy szótagú szón (*nē*, *sēm*, *-ē* stb.) kívül kevés számú többtagú lexémában is megmaradt (*űcsēm*, *űgyéb*, *űssze*, *űszerte* stb.), és zárt $\ddot{e}$ -t őriznek a vegyes hangrendű szavak is (*űrēnda*, *űszēda*, *tēnnap* stb.). Az *o* fonéma gyakoriságát két tendencia növeli: a hangsúlyos zártabbá válás (*hova*, *jova*, *topló*, *solló* 'sarló', *tolló* 'tarló') és az $\acute{a}$ utáni *o*-zás (*szároz*, *zárvo*, *házbo*); az utóbbi főleg a nyugat-dunántúlival szorosabb rokonságot tartó keleti, délkeleti székely településeken bukkan fel, ahol például az erős nyílt $\acute{a}$ -zés és a nyitódó diftongusok is jelen vannak (Zsögöd, Zágon, Tatrang stb.), de van rá példa udvarhelyszéki kutatópontról is (Székelyzsombor).

A dél-udvarhelyszéki Kóbor nyelvjárásában – a magyar dialektusok között ritkaságszámba menően – egyszerre van jelen az *ö*-zés és a zárt *í*-zés: *csíplís, kíve, rít, szína*, illetve *retők, rebdös, kelepöl* (az *í*-zés erősebb, az *ö*-zés szórványosabb). Ennek oka nagy valószínűség szerint a helyi *ö*-zésnek és egy betelepüléssel hozott *í*-zõ nyelvjárásnak a keveredése. A székelly nyelvjárási régióknak egyébként nincs *í*-zõ részlege. Datk nyelvjárásában illabiális tendencia nyomai fedezhetõk fel: a köznyelvi *ü* helyén olykor *i* (~ *í* ~ *ü*), az *ö* helyén *ë* (~ *ë* ~ *ö*), az *õ* helyén *é* (~ *é* ~ *ö*) lép fel: *bidë* (~ *büdös*), *illi* (~ *üllü*) 'ölyv', *zéd* (~ *zöüd*) zöld stb.

b) Mássalhangzók. Mássalhangzórendszere a köznyelvvel egyező, az *ly* helyén *j* található. Ez alól csak az archaikus nyelvezetű Oltszakadát a kivétel, ahol még szórványosan előfordul az *ly*: *harakály* 'harkály', *gërendëly* 'ekegerendely', de *konkoj, bagòj, përsëj* stb. A *v* realizációi között Gyergyóban, Udvarhelyszéken kimutatható a *ß* is: *gußad, koßa, fiußes*. Az udvarhelyszéki nyelvjárásban az abszolút szóvégi zöngés zárhangok zöngétlen mediaként is realizálódhatnak: *gyüinGY, lëGY, istranG*. Idõtartam tekintetében megfigyelhetõ bizonyos szóvégi mássalhangzók nyúlása; ez mindenekelőtt az *-n* ragot és az *-s* képzõt érinti: *lábonn, bajosonn, kékk, vijassz, büdöss, hamiss, sóss* (Csík), *télönn, fejönn* (Udvarhelyszék). Köznyelvitõl eltérõ teljes hasonulás van például az *rl, ls, rs* kapcsolatokban: *õlli* 'örli', *solló* 'sarló', *assó* 'alsó', *fëssõ, bossó, fassang* (Csík, Udvarhelyszék). A halmágyi nyelvjárásszigeten nem ritka jelenség a *h* kiesése hangzóközi helyzetben: *teen* 'tehén', *jook* 'juhok', *szõlõëgy*.

2. A főbb alaktani jelenségek

Az *ó, ú*-t *á*-val, *õ, ü*-t *é*-vel váltakoztató (*bíró/bírák, idő/idén* stb.) tőtipus erősebben van képviselve, mint a köznyelvben: *forró/forrán, szigorú/szigorán, savanyú/savanyán, keserű/keserén* stb. A *v* tövű névszók csoportja viszont gyengülõben van, mivel több toldalékos forma már a szótári töbõl jön létre (egyalakúsodás): *tetüs, tetük, lós, hót, csúik* 'csövek' *csúije* stb. A tövek egyalakúsodása bizonyos esetekben meghatározott toldalékokhoz van kötve. Például a *-cska/-cske* kicsinyítõ képzõ elõtt már a rövid magánhangzós szótári tõalak rögzült: *ruhacska, szobaacska, Annacska* stb., de ez nem érinti a *falfát, ruha/ruhát* oppozíció meglétét. A *tehen, keves, nehez* típusú rövid magánhangzós alanyeseti tövek megvannak a keleti székelységben, de *r, l, j* elõtt nyúlás következhet be: *szekér, kötél* stb. Az *sz/v*-s változatú igék feltételes módú alakjaiban és főnévi igenevében a szakadáti nyelvjárásban *d* jelentkezik *n* helyén: *lödne* 'lenne', *vödné* 'venné', *vidném* 'vinném', *idnátok* 'innátok'; *lödni, vödni, tödni, hídni, vidni, ödni*. Ezek a szavak tehát analógiás úton átkerültek az *sz/d/v*-s változatú tövek csoportjába.

A névszóragok közül eléggé általánosnak mondható (de már visszaszorulóban van) a *-ni, -nütt, -nul/-nüil* családi helyhatározóragok használata: *Józsini, Józsiékni, Erzsini, Erzsiékni* 'Józsihoz, Józsiékhoz, Erzsihez, Erzsiékhez', *Józsinnitt, Józsiéknitt, Erzsinnitt, Erzsiéknitt* 'Józsiéknál, Erzsiéknél, Józsinul, Józsiéknul, Erzsinnül, Erzsiéknül' 'Józsiéktól, Erzsiéktől' stb. A *-ra/-re* ragnak egyes helyeken még az archaikusabb *-rá/-ré* alakja is felbukkan: *hónaprá, kedré, vasárnaprá, Vásárhejré*. A honnan? kérdésre felelõ határozóragok fő alakváltozata a *-bol/-böl, -rol/-röl, -tol/-töl*, a nyitódó diftongusos területeken pedig (lásd fõntebb) *-buol/-büöl, -ruol/-rüöl, -tuol/-tüöl*. Az *-ért* rag legjellemzõbb reali-

zációja az *-étt*. Alcsíkban, Kászonban, Gyimesben és Háromszéken a birtokos személyjel T/3. alakja *-ik*: *lovik, kertyik*, az udvarhelyszéki *ö-ző* területen *-ok/-ök*: *házok, fülök, kertyök*, másutt mindenütt *-ok/-ék/-ök*: *házok, fülök, kertyék*. A birtok többségét általában nem jelölik: *lovunk* 'lovunk/lovaink', *lovatok* 'lovatok/lovaitok' stb.

Az igeragozásban a kijelentő mód tárgyas (határozott tárgyú) alakok a köznyelvivel egyezők: *várja, mongya, tuggya*, T/1.-ben is *mossuk, tuggyuk, köttyük* stb. Az *sz/v* tövű igéknek (és a *megy*-nek) *-n* ragos formái járatosak: *tészén, hiszén, viszén, mégyén*. Az *ikes* ragozás még eleven (főként az idősebb generáció nyelvhasználatában), a felszólító módban is a *mozsgyék, aluggyék*-féle formák a jellemzők. A feltételes mód T/1. tárgyas paradigma helyén általános a *-nő/-nő* módjel: *tudnók* 'tudnánk <azt>', *kérnök* 'kérnénk <azt>'. Udvarhelyszéken és Háromszéken ez a módjel az alanyi ragozású T/1. paradigmahelyre is behatolt, kiszorítva az eredeti *-ná/-né*-t: *tudnók* 'tudnánk <valamit>', *kérnök* 'kérnénk <valamit>'. Ezekben a nyelvjárásokban T/1.-ben az *-á/-é* múlt-időjelnek *-ó/-ő* változata is előfordul: *adánk ~ adónk, kérénk ~ kérőnk*. Egyébként az elbeszélő múlt az idősebbek nyelvhasználatában még eleven, elsősorban a közelmúlt kifejezésére használják: *Most harangozának. Ángyikáméknitt járék*. Előfordulnak összetett múlt idejű igealakok is: *Tégnap járt vala itt. Hogy és hitták vót?* (Az utóbbi régibb múltra vonatkozik.) A *jár vala, kér vala*-féle igealakok múltbeli folyamatosságot, tartósságot fejeznek ki, legtöbbször csak kevésbé korábbi időre értve. Bizonyos összetett múlt idejű igealakok a feltételes mód kifejezői is lehetnek: *mökkénálám vala* 'megkínáltam volna', *íty kél vala tenni* 'így kellett volna tenni' stb.

A főnévi igenév képzője *-ni*, de az *inni* forma mellett van *innya* is. A határozói igenév képzőjének *-val/-vel* alakja is ismert: *ki van nyítval, ki van fizetvel*. Az *-ít* képző tipikus alakja *-itt*: *keritt, takaritt, tanitt*. Gazdag a gyakorító képzők rendszere: *-llogat/-lléget*: *illogat* 'iszogat', *élléget* 'eszeget', *villéget* 'viszeget' (az *sz/v* tőtípusú igéken), *-kol/-kél/-köl*: *pipákol* 'pipázgat', *-tol/-tél/-töl*: *kasmatol* ' <zajt keltve> járkál, keresgél', *nyiszitél* 'nyiszál', *-csol/-csöl/-csöl*: *dugacsol, ugráncsol*. A visszaható *-ódik/-ődik* képző gyakran fordul elő szenvedő jelentésben: *Elhozódott a fa. Mëkkenődött-ë már a koci?* A *-eska/-cske* képző a kicsinyítésen kívül (*lovacska, csírkécske* 'csirkécske') kiemelésre, fokozásra is használatos: *szépécske* 'igen szép', *ügyesécske* 'határozottan ügyes', *hosszacska* 'a kelleténél valamivel hosszabb'.

3. Megjegyzések

A székely nyelvjárási régió nyelvi képe, belső tagolódása nagymértékben településtörténeti tényezők függvénye. Erdély keleti felének nagyobb tömegű lakossággal való kitöltése, illetőleg a keleti gyepük komolyabb megerősítése zömmel a 12–13. században történt nyugat-dunántúli és dél-dunántúli (illetve délvidéki) magyar néprészlegek áttelepítésével. E folyamat utolsó hulláma a 14. századba is átnyúlhatott (így keletkezhettek a régió legkülső déli és keleti peremén található „nyitódó diftongusos” települések, mint Halmágy, Tatrang, Zágón, Csíkménaság, Zsögöd). Nem véletlen tehát, hogy egyes székely nyelvjárás csoportok alapvonásaikban megegyeznek a nyugat-dunántúli vagy a dél-dunántúli régió dialektusaival, hiszen például az udvarhelyszéki *ö-zés* közös gyökerű a baranyai, szlavóniai *ö-zéssel* (hasonlóan keletkezhetett a Szenc környéki vagy az Abaúj megyei *ö-ző* sziget is), a nyílt *ä, e*-k pedig megegyeznek a vasi,

zalai megfelelőikkel. A kettőshangzók nyelvföldrajzi képe is arra utal, hogy jórészt „hozott” jelenségekről van szó, de ebben a tárgykörben még további kutatásokra van szükség. (A rokonítást és a lokalizációt jól segítik bizonyos archaikus alaktani és lexikai párhuzamok is.) Izgalmas kutatási területet kínál a nyelvjárásszigetek és a keverék nyelvjárású települések vizsgálata is.

4. Szövegmintá

Homoródremete (Hargita – korábban: Udvarhely – megye)

A felvétel 1998-ban készült. Gyűjtötték az ELTE hallgatói. Az adatközlő 70 év körüli nyugdíjas nő, nevét a felvétel nem rögzítette. A téma az életmód, betegség.

Lejegyezte Juhász Dezső.

A faluba amikò háborù vaut, | szèrre jártun̄k a csòrdát õ^urizni. |
 Ugyè rëggel kicsaptuk a csòrdát, | èrdòbe, me | ot èrdò vò^ucs csak, |
 asztàn | szùrküledbe hazacsaptuk. | Ètysze, emlékszòm, | nagy idò
 kerekòdött, | úgy òsz fèlè vòt már az idò, | B^uaty kèsò òsszè, | nem tudom,
 | ot vòtam ém mík kis lèjánykà, | asztàn ot vòtak a b^uattyájim, | mæg a
 falubélrèl èty pár jó^u lègíny. | Èccèr csak èsòt... èsetètèdètt az idò^u, |
 csak úgy gombojoktak a fèkete fèlhòk, | aszitem, hogy èngèm ès èlvisznèk,
 | de hát nem vittek el, csak | èsò^u kerekèdètt. | Igèn á^m, | de akkò mæg
 lèhetèt hallani a fàrkasokrò^u, ès má kèsò^u òsszèl mægjelèntèk, | ot kinn az
 èrdò^un. | Hát | ugyam bèza èccèl csak hājuk, hogy òrgonálnak! | A fekete
 fèlhò hideg ès vòt, fásztun̄k ès, | nem tuttuk, hogy mi csinájun̄k. | Ès
 akkor èccèr | a lovak ès az òkòròk | mèktámatták a fàrkasokot, | ès el ès
 kèrgették. | Ot már a kutya nem vò^ut jo^u! | Azòta sè láttam èletèmbe
 ojan | jelènetèt, | amikò | az òkròk | s a ménlovak mægvédik a | csòrdát. |
 Osztàn | emlékszòm, | amikò tavassza èkesztün̄g dógozni, | èszün̄gbè sè |
 jutot, hogy | bèfegòk ès lèhetün̄g, | hijába vòtun̄g betegòk, | szègíny
 ídòsanyám nem tudot mellettün̄k ùlni. | Ètyszer osztàn én ès én ès ojam
 beteg vò^utam, | hogy majnem mèkhò^utam. | Èdèsanyámék èmentek a
 mezò^ure, | èn èl kèllèt végezzem a házimun̄kát, | mæg a hász körül ès, |
 de èn úty szédùltem | úgy aszitem, hogy | a fejemèt rákcsájja valami, |
 mindig úty hallottam, | mæg osztá, hogy: ssù, èsik az èsò^u, | as sè tuttam,
 hány óra van, | rëggel-è vagy èstè, | de èccèl csak a jò istem mèksegítòt,
 | dílutára | jobbà lèttem, | ès vígesztem továbba a mun̄kát. | Tuggya-è, | az
 úgy van, | hogy ahol mun̄ka van, | èszün̄gbè sè jut, hogy betegòk lègyènek.
 | Vagy úgy ès van, | hocs csak asz tud beteg lènni, | a kinèk | ideje vā
 rèja. | De ez igaz ès! | Ha észrevèsszük, hogy betegòk vagyun̄k, | ès nincs
 mázs dógun̄k, csak azzā foglākozun̄k, hogy betegòk vagyun̄k, | it fāj, mæg
 ot fāj. | Bèzzèk kedves anygyalom, ém mikor asszonyocska vò^utam, |
 eszèmbè sà jutott, | hogy beteg ès tudok lènni. | Nem ès vòutam ém
 beteg! | Kirugott a tēhèn | a sāj^u árostul èggyütt a pajta falának. | Lèkékült
 a lábam | mæg a lábujkám, | de mèntem a mezò^ure. | Èszre se vèttem,

hogy | fáj. | *Mert muszáj vóucs csinálni. | Ezén csodákozom ém manapsák,*
hogy annyiam betegök, | és síráňkoznak, | és lenézik aszt az embért,
akinek nincs ideje beteg lönni. | Így van ez, anygyalom, | job vòlt ezelőűt,
mim most! | É¹n úgy látom.

FELADATOK

- 1. Olvassa el a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú – Kázmér 1974) 83. számú szövegmutatványát a háromszéki Uzonból! Milyen tipikus nyelvjárási sajátosságokat tartalmaz?
- 2. Olvassa el a 78. számú szöveget is az udvarhelyszéki Hodgyáról! Gyűjtsön példákat az ő-ző szavakra és  -z  ellenp ld kra! Milyen hangtani helyzetben jellemző az  -z s?
- 3.  ,   hangokat tartalmazó szavak segítségével keresse meg *A romániai magyar nyelvjárások atlaszában* a székely régió diftongáló területeit, majd válassza sz t a nyitódó és záródó kettőshangzós kutatópontokat (lásd pl. 306. kar  [a sz l  ], 457. b g [a tehén]). Melyek tartozhatnak későbbi település-történeti hullámhoz, és miért?

A MOLDAVI NYELVJÁRÁSI RÉGIÓ

A Kárpátok keleti előterében, Moldvában mintegy nyolcvanezres lélekszámú magyar–román kétnyelvű lakosság  l, változatos nyelvjárási arculattal. A köznyelv és részben a tud m nyos nyelvhasználat összefoglalóan többnyire *csángók*nak nevezi  ket, j llehet nagyobbik r sz k a történelem k l nbz  évszázadaiban kivándorolt székely telepes leszármazottja. Kisebb r sz k azonban a székelyektől határozottan elkülönülő nyelvjárási és néprajzi vonásokat hordozó magyar csoport, mezőségi gyökerekkel. Könyvünkben csupán ezekre alkalmazzuk a *csángó* terminust.

A moldvai régió fontosabb nyelvj r scsoportjai a következők:

 szaki csángó: Románvásár (Roman)  szaki térségében; települései: Szabófalva (S b oani), Kelgyest (Pilde ti), Jug n (Iugani). Az  szaki csángók k z l kitelepült jellegzetes nyelvjárássziget az Adjud melletti Ploszkuc ny (Ploscu eni). (Balusest [B lu e ti],  jfal  [Traian], Dzsida falva [Adjudeni], Tam sfal  [T m  eni] magyar lakossága az utóbbi f l évszázadban nyelvileg beleolvadt a környező rom ns gba.)

Déli csángó: B k  (Bac u) térségében; fontosabb települései: Szakatura (Sec tura), Lujzikalagor (Luizi-C lug ra), Bogdánfalva (Valea Seac ), Nagypatak (Valea Mare), Trunk (Galbeni), Gyosz n (Gioseni), illetve bizonyos vonásaiban Klézse (Cleja).

Moldvai székely (a korábbi szakirodalom ezt leginkább *székelyes cs ng k nt* emlegeti): több mint hetven községben, főleg a Tázló  s Tatros folyók mentén, de a Szeret vidékén is, a déli csángókat mintegy körülölelve. Néhány jellegzetes községük:

Lészpéd (Lespezi), Pusztina (Pustiana), Külsőrekecsin (Fundu Răcăciuni), Diószeg (Tuta), Gajcsána-Magyarfalu (Găiceana-Unguri). (A további településeket lásd *A moldvai csángó nyelvjárás atlaszában* I, 8, 33.)

A moldvai székely nyelvjárások belső tagolódásának vizsgálata még a jövő feladata. Egyelőre három alcsoport látszik elkülönülni: egy nyugati, Lészpéd és Balanyásza (Bălăneasa) között, egy déli, nagyjából Pakura (Păcura) és Szászút (Săscut) között, továbbá egy keleti, a déli csángók szomszédságában. – A székelyes moldvai nyelvjárások legfőbb népi utánpótlásukat a középkor óta a szomszédos keleti székely területekről, Csíkból, Gyergyóból, Kászónból és Háromszékből kapták, nyelvileg is ezekhez állnak a legközelebb. A déli csángó típus is úgy keletkezett, hogy egy mezőszéki alapú nyelvjárás székely típusúval keveredett. Néhány, a régió szélén elhelyezkedő helyi nyelvjárás szigetszerűen különül el a környezetétől. Ilyen például a nyitódó diftongusos Vizánta (Vizantea Răzășească), vagy a gyengébben diftongáló, de erős nyílt *ä*-ket használó Ketris (Chetris) és Frumósza (Frumoasa). Vannak záródó diftongusos szigetek is, ilyen például Dormánfalva (Dărmănești) vagy Lábnik (Vladnic). – A csángó nyelvjárások eredetéről, nyelvjárási párhuzamairól lásd a 3. pontot.

1. Főbb hangtani sajátosságai

a) Magánhangzók. A moldvai székely nyelvjárások egységesen zárt *ë*-zók, azaz 8 rövid és 7 hosszú magánhangzó-fonémájuk van. Lényegében ez mondható el a székelyes nyelvjárásokba beágyazott déli csángóról is: bár kevesebb morfémiában, több ingadozással, tehát meggyengült rendszertani pozícióban, de még számolhatunk zárt *ë*-vel, pl. *szëmem*, *mëgijeszti*, *mënyem*. Az északi csángóban is kimutathatók ugyan zárt *ë*-s szavak (pl. *ëddzs* 'egy', *të*, *szëmmi* 'semmi' stb.), de csak szórványosan és igen következetlenül. Ezért itt ezt a hangot nem tekintjük önálló rendszertani tagnak, hanem előfordulásait a nyílt *e* fonéma (illetve alkalmilag más rendszerhang) realizációihoz soroljuk. Az északi csángóban ellenben a rövid magánhangzók rendszerében felvehető két új fonéma, a román hatásra meghonosodott veláris – más felfogás szerint mediális – *i* (≡ rom. *î*), és *ë* (≡ rom. *ă*). Ezek mindenekelőtt természetesen román jövevényszavakban jelennek meg: *gjszka* 'liba', *kätjr* 'öszvér', *zjtär* 'csősz, erdőpásztor'; *këmin* 'kultúrház', *këruca* 'szekér', *mëliga* 'puliszka', de az *ë* több régi magyar szóba is behatolt: *hëmu* 'hamu', *këpu* 'kapu', *fëlu* 'falu', *värész* 'város', *tënyitu* 'tanító' stb. (E veláris, illetve mediális színezetű hangok a többi moldvai nyelvjárásban is feltűnnek, de jóval ritkábban, ezért fonológiai státusuk további vizsgálatot igényel.) Az *ä*, *ë* polifonémikus hangok a régió több pontján jellemzőek: *ära*, *bära*, *ëre*. Az *ö* az északi csángóban kötött fonéma, *ii* utáni szótagban nem állhat. A hosszú magánhangzó-fonémák rendszere a régió túlnyomó részén megegyezik a köznyelvvél, de például a számos nyugat-dunántúli vonást őrző székelyes Vizántán lényegében hiányzik a felső nyelvállású hosszú magánhangzók sora, helyettük a megfelelő röviddek állnak: *viz*, *ut*, *kut*, *tüz*.

Hangszín tekintetében a következő tipikus realizációs jelenségeket említjük: A székelyes és a déli csángó nyelvjárás csoportban az *e* fonéma leginkább nyíltabb *e*-ként hangzik, de bizonyos pontokon (például Frumósza, Ketris, Lábnik, Esztufuj, illetve Bogdánfalva, Trunk, Gyoszen) nem ritka a legalsó nyelvállású *ä* sem: *fätäkä* 'fekete',

täkányű stb. Ugyanebben a két csoportban az *á* hangszíne kissé zártabb (*háž*, *szán*), szemben az északi csángóval, ahol mind az *á*, mind az *e* többnyire a köznyelvvel azonos hangszínű. Az *ö* hang az egész régióban gyakran válik nyíltabbá (*ö* ~ *æ*): *köves* ~ *kævess* stb., illetőleg – kisebb mértékben – a labiális hangok illabiálissá: *kö* ~ *ké*, *köves*, *bűdös* ~ *bűdöss* ~ *bidessz*. A középső nyelvallású hosszú magánhangzók nem ritkán diftongusos ejtésűek, de a diftongálás mértéke és jellege nagy változatosságot mutat. Ezzel kapcsolatban a következő alapvető megállapításokat tehetjük: A bevezetőben említett jellegzetesen diftongáló településeket nem számítva a monoftongusok aránya meghaladja a diftongusokét. A nyitódó kettőshangzók ejtés jóval gyakoribb, mint a záródó. A nyitódó ⇔ záródó ellentétet egyik nyelvjárás sem használja ki fonológiai oppozíció létrehozására. Az *ó*, *ő*, *é* fonémák közül leggyakrabban az *é* diftongál, kisebb mértékben az *ő*, az *ó* pedig jóformán csak a székelyes csoport karakterisztikusabb nyelvjárászségein. Példák az északi és déli csángóból: *jég* (ige és főnév!), *szép*, *tjélbe*, *süő* ~ *csüő* 'cső, cséve', illetve a székelyes csoportból: *szép*, *széjk*, ill. *lúó*, *hóu* stb.

A magánhangzók gyakoriságát a következő jelenségek befolyásolják: Az északi csángóban közepes erősségű zárt *i*-zés tapasztalható, amely gyakran párosul rövidüléssel: *idessz* ~ *idessz*, *riszegessz* ~ *riszegessz*, *szetit* 'sötét', *ebid* stb. Ugyanitt a szóvégi *ó*, *ő*-k is rendszeresen zártabbá válnak és rövidülnek: *furu*, *rigu*, *eszendü*, *esszü* 'eső', de zártabb ejtés szinte minden alsó és középső nyelvallású hangot érinthet: *űrel* 'öröl', *hud* 'hold', *bob* 'bab', *mog* 'mag' stb. Asszociatív alapon az *o* hang gyakran idéz elő a rá következő szótagban *a* ⇒ *o* váltást: *soho*, *jobbon*, *rothod*, *sokon*, *fogjo* stb. Ez a jelenség kisebb mértékben a déli csángóban is megfigyelhető. Főleg a székelyes csoport néhány falujára jellemző viszont az *á* utáni *o*-zás: *sánto*, *lámbo* 'lámpa', *szádo* 'a kemence szája', de az északi csángóban sem ismeretlen. *Á* előtti *á*-zásra főleg a déli csángóból vannak példák: *ápám*, *ányám*. Az asszociatív hangviszonyok közé sorolható az is, hogy a csángó nyelvjárásokban az *ü*, *ö* után *ö* helyett gyakran *e* áll: *büdessz* 'bűdös', *hüessz* 'hűvös', *közett*, *ökret* stb. (sőt az északi csángóban – mint említettük – *ü* után *ö* nem is állhat). Ugyanakkor a hangsúlyos *ö*-k hasoníthatják is a következő szótagi *e*-ket: *örög* 'öreg', *kölös* 'köles', *lökögöt*, *ökrö*. A csángó nyelvjárások jellegzetes magánhangzóreflexe a hangsúlytalan nyílt *a*-zás: *szunyag* 'szűnyog', *álam* 'álmom', *asszan* 'asszony', *iszam* stb. Ugyanitt a hangsúlyos *a*-zás is megfigyelhető, de sokkal szórványosabban: *bálha*, *pahár*, *katló*, *magyaro* stb. A nyílt *æ*-zés majdnem mindenütt előfordul, legerősebb a régió központjában, leggyengébb a déli sávban: *æt*, *gærén*, *mëgdæglætt*, *kærtē*. Ez a nyitódás olykor a hosszú *ø*-t is eléri: *szællæ*, *ærael*. Időtartam tekintetében az egész régióra jellemző egyes hosszú magánhangzók teljes rövidülése vagy félhosszúvá válása: *fü* ~ *fű*, *disznyu* ~ *disznyö*, *pillango*, *ganyö*, *örsö*. Az utóbbi példa azt is mutatja, hogy a zárt szótagi *r* – az *l*-hez, *j*-hez hasonlóan – nyújtja az előtte levő magánhangzót: *csòrda* ~ *csàrda*, *ajtó*, *hajnàl*, *álma* stb.

b) Mássalhangzók. A székelyes nyelvjárástípus szórványos kivételektől eltekintve *j*-zű, tehát fonémarendszere a köznyelvvel egyező, a két csángó változatban azonban megőrződött az *ly* fonéma: *ilyen*, *ulyan*, *kölyök* ~ *kælyæk*, *kevily*, *hely*, *gölye* 'nőstény disznó'. (*J*-zű ellenpéldák természetesen szintén vannak.) A hangszínrealizáció tekintetében igen változatos a kép. Archaikus jellegénél fogva kiemelésre kívánczik a *v*

fonémának bilabiális β változata, amely főleg két magánhangzó között őrződött meg: *heßül, üßeg, hoßasz* 'havas', *loßak*, de előfordulhat szókezdő (*ßárasz*) vagy szóvégi helyzetben is (*öß*). Számos mássalhangzónak hallható palatalizált ejtése: *dźsòrcšo* 'gyertya', *fűszt*, *kişi* 'kicsi', *bet'ig* 'beteg', *kozokár* 'szűcs'. Eredeti magyar sajátság a szókezdő bilabiális tremuláns: *ψűcsök, ψűsszög*.

A mássalhangzók gyakoriságát a következő főbb jelenségek befolyásolják: A két csángó csoport egyik legjellemzőbb sajátsága az úgynevezett *sz-elés*, azaz a köznyelvi *s* helyett álló *sz*: *maszt* 'most', *szok, szo* ~ *szu* 'só', *mászik* 'másik', *lásszuk* 'lássuk'. (Természetesen itt is van palatalizált változat: *szétár* 'sajtár', *szallo* 'sarló' stb.) Ezzel párhuzamosan az *s* zöngés párja, a *zs* is előbbre csúszhat a képzésben, azaz *z-vé* (~ *z'-vé*) válhat: *zákk* 'zsák', *várazba, petèrzelyem, žëndár* 'csendőr'. Hasonló, de ritkább megfelelés a *cs* $\Rightarrow$ *c* (~ *ć*) is: *kiciddég* ~ *kićiddég* 'rövid ideig', *messzečke* 'egy kicsit messze'. Ezek a folyamatok az eredeti posztalveoláris képzésű hangok sorának ártrendeződéséről tanúskodnak. Ezenközben megfigyelhető, hogy a köznyelvi *ty, gy*-k helyén épp posztalveoláris párjaik, a *cs* (~ *ćs*), *dzs* (~ *dźs*) jelennek meg: *kucsa* (~ *kucśa*), *csuk* (~ *ćsuk*) 'tyúk', *dzsèrmek, madzsaru* 'mogyoró' stb. A képet az is színezi, hogy a *cs, dzs* az északi csángóban olykor *ś, ćs*-vé fejlődik tovább: *kiśeske* 'kövecske', *kuśa* 'kutya', *kiśi* 'kicsi'; *ćsalu* 'gyalu', *hoćs* 'hogy'; stb. (A *cs, dzs*-zéssel kapcsolatos kérdésekre lásd a mezőszéki régiónál elmondottakat.)

Említésre érdemes mássalhangzó-tendenciák még: gemináció (főleg szóvégen): *vizessz, veressz, péntekenn, házonn, zákk, rákk* (de magánhangzóközi helyzetben is: *nálla, tölle, róllo*) stb.; a hiátus: *kössz* 'kevés', *hűessz* 'hűvös', *hooz* 'havazik'; hangátvetés: *feteke, kalán, mazdag, hojszu* (<*hoszju*); továbbá a csángóban inetimologikus *d* az *n* végű szavakon: *meziind, lábond, szegénd* 'szegény', és ugyanitt az *az* (~ *ez*) névelő *z*-jének a következő szóhoz vonódása: *zelszű* 'az első', *ziszten* 'az Isten', *zember* 'az ember'.

2. A főbb alaktani jelenségek

Ebben az alfejezetben jórészt az északi és déli csángó csoport morfológiai sajátságaiából válogatunk, a székeselyes nyelvjárássok alaktana nagyvonalakban megegyezik a székeselyi régió fejezetében leírtakkal.

A moldvai csángó nyelvjárássok egyaránt tartalmazzak alaktani archaizmusokat és neologizmusokat. Neologizmus például bizonyos *tőváltozatok* egyalakúsodása: *hó/hót; csű/csűk, csűje; tetű/tetűk, tetűs; ökör/ökört*; stb. (Némely egyalakúság azonban archaizmusként is értékelhető: *level/levelek; bereb* 'veréb'/*berebek* – az északi csángóban.) Az egy szótagú *t* végű igéknek is az újabb keletű rövidebb változata a jellemző: *süttem, üttem, vette, köttem* stb. E nyelvjárássok azonban elzártaságuknál fogva inkább az archaizmusokkal keltették fel a kutatók figyelmét. A tőtan köréből ilyen például egyes *v* tövű igék *u* magánhangzós változata: *riu* 'rí, sír'/*riutam, riunk* stb., *hiu* 'hív'/*hiusz, hiutt, hiunánk* stb., *siu* ~ *sziu* 'visít'/*sziunk, szíunak* ~ *színek* stb. Ilyen *tőváltozatai* az *iszik* igének is vannak: *iuttam, iuttál, iuttunk* ~ *ivuttunk*. (Az egyszerű *v* tövű igék és névszók alapalakjukban általában zárt magánhangzósak: *lű, szű kű, lű*, a déli csángóban *ó/ö*-vel váltakozva). Az *sz/d/v* tövű igéknél jellemző a teljesebb *tőváltozat* használata, például *aluszik* ~ *alaszik/aluszm* ~ *alaszom, aluszol* ~ *alaszal; aluvám, aluvád; alugyam* ~ *aladzsam* stb.

Ragozás tekintetében említésre méltó például, hogy az ikes igeragozás a csángó csoportokban jelentős részben eredeti állapotában van meg, szemben a régió nyugati sávjában levő székelyes részleggel, ahol már E/1.-ben is *észék, iszok* formák hallhatók. Az ikes igék egyébként a székelyes változatban a köznyelvinél nagyobb arányban fordulnak elő, például *küzdik, forrik, termik, megállik, fujik, dölik*, szemben az archaikus csángó iktelen formákkal: *foly, mász, es, gyón, asz* stb. A tárgyas (határozott) ragozás személyragjai közül figyelemre méltó a *j* nélküli T/1. *-uk/-ük* forma az északi csángóban, amely az ismert archaizmusok közé tartozik: *látuk, tuduk, monduk, váruk* ('látjuk...'). T/1.-ben a feltételes módú igealak is eltér a köznyelvitől: *látnuk, várnuk, örölnük* ('látnók', 'várnók', 'örölnők' [azt]), illetve *látnunk, várnunk, örölnünk* (látnánk, várnánk, örölnénk [vmit]). Az *sz/v* tövű igék E/3. alakja gyakrabban zéróragos (*tesz, vesz, visz* stb.), de *-n* ragos változataik is kimutathatók (*teszen, veszen, viszen* stb.). A mély hangrendű igék tárgyas ragozásának T/3. személyében *-ik* rag is előfordulhat: *tudik* 'tudják', *varrik* 'varrják', illetve egykor veláris *j*-t tartalmazó szavakban: *írik, bírik* stb. A csángó nyelvjárások ugyanúgy alkotják meg az *-ít* képzős igék felszólító módját, mint a *t* végűekét: *merissen, kerisse* (vö. *vet/vesse*). Igen gazdag a múlt idők rendszere. Használatos az elbeszélő múlt: *láta, kére*; T/1.-ben az *-á/-é* időjelnek *-ó/-ő* változata is van: *hallónk* 'hallánk', *kérőnk* 'kérénk'. A *-t* jeles múlt idő tárgyas ragozás E/3.-ban a csángó nyelvjárásokban – változat szintjén – sajátos belső fejlődésű raghasználat figyelhető meg: *ittand* (: itta), *ettënd* (: ette), *elértén* (: elérte) *csaptán* (: csapta). Néhány példa az összetett alakokra: *eszen vala, ettem vala, ettem vót, ettem lenne* stb.

A névszók alaktanában első helyen a kicsinyítő képzők átlagon felüli gyakorisága emelendő ki. A fontosabb képzők közül néhány: *-cska/-cske* (*facska*), *-csó* (*száncsó*), *-d* (*könnyűd*), *-ica/-ice* (*bihalica* 'bivalyborjú'), *-ika/-ike* (*apika*), *-ikó* (*lányikó*) *-ka/-ke* (*ökörke*), *-kó/-kő* (*hosszukó*), *-ó/-ő* (*ágyó*), *-óka/-őke* (*botóka*); stb. A példák azt is mutatják, hogy a köznyelvben is ismert képzőkkel új tájnyelvi származékokat hoznak létre. Ezenkívül a kicsinyítő képzős szavak szöveggyakorisága ugyancsak magasabb a köznyelvinél. – A birtokos személyjelezésben megemlítjük, hogy a Székelyföldön széles körben elterjedt *lovik* 'lovuk', *kertyik* 'kertjük' típus a moldvai nyelvjárásokban is megvan. A birtok többségét jelölik: *lovaik, kertyeik*. – A ragok között archaikus alakú a hasonlatlan *-val/-vel*: *mesével, regvel* 'reggel' (de *napfal* 'nappal' is!) és az illeszkedetlen *-szor/-szer/-ször*: *sokszér, másszér* (~ *máccér*). A helyragok közül zártabb magánhangzós az északi csángóban a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től*: *ujbul, estétül, mezzüriül*. Az *-n* határozórag *d* járulékhanggal egészül ki: *mezüind, nyárand*.

3. Megjegyzések

A nyelvjárási elkülönülés, illetve belső tagolódás természetesen nemcsak hangtani és alaktani, hanem sokszor lexi ká l i s (tájszóhasználati) szinten is megjelenik. A következő oppozíciók első tagja a csángó, a második a székelyes moldvai nyelvjárásokra jellemző: *szüiltü* (tkp. süvöltő) ⇔ *furuja*; *sán* ~ *csán* ⇔ *csinál*; *durrag* ~ *durrog* ⇔ *mëndörög, gærget*; *sérik* ~ *szjérik* ⇔ *fáj*; *szebessz* ~ *sébëss* ~ *sebess* (részben a székelyben is) ⇔ *savanyó* ~ *savanyu*; *hjev* ⇔ *fóró*; *kidzsucsukmony* ~ *kigyotyukmony* ⇔ *kégyqtojás*; *nípem* ~ *népem* ⇔ *feleségem, asszonyom* ~ *asszanyam* (részben a déli csángóban is); *filyesz* ~ *files* ⇔ *nyúl*;

cenk ⇔ *kutyaköjök*, *kutyafiju*, *kutyacska*; stb. Olykor még a zártabb északi és a székely hatásnak jobban kitett déli csángó is szembeállítható a tájszóhasználatban (a szópárok első tagja az északi, a második a déli csángót képviseli): *riu* ⇔ *bőg*, *sír* ~ *sír*; *cinige* ⇔ *hegedű* 'hegedű'; *szarada* ⇔ *szērēda* 'szerda'; *ösztő* ~ *öszte* ⇔ *eszte* ~ *este*; *mu* ~ *mo* ⇔ *ma*; stb.

Az egész moldvai régióban igen erős román hatás érvényesül. Napjainkra sok településen a kétnyelvűség megszűnésének, a nyelvvesztésnek lehetünk a tanúi, más helyeken a magyar nyelvjárás családi körbe szorul vissza. (Magyar nyelvű oktatás és hitélet nincs, jóllehet a moldvai katolikus magyarság régtől fogva sokat próbálkozott magyar papok moldvai kineveztetésével – kevés sikerrel.) Román nyelvi hatásnak tulajdoníthatók például a következő jelenségek: A hosszú magánhangzók gyakori rövidülése (ezt részben belső nyelvi erők is segítik), új veláris, illetve velarizált magánhangzók (*j*, *ğ*) megjelenése, a mássalhangzóknál a palatalizált változatok feltűnése (lásd fentebb). Említésre méltó még a szupraszegmentális eszközök erőteljes átalakulása (hangsúly, hanglejtés, beszédíram stb.), amelyek rendkívül szokatlanok a többi magyar nyelvjárást vagy a köznyelvet beszélők számára, ezért a megértést szinte minden egyéb dialektális sajátosságnál jobban zavarják. A román lexikális hatás a sok évszázados együttélés és kétnyelvűség következtében az élet minden területét átfogja; legerősebb az északi csángóban.

Néhány jellegzetes jelentéskört szemléltetnek a következő példák: *testrészek* – *gitlézs* 'gége', *musztáca* 'bajusz', *timpla* 'halánték', *sztomák* 'gyomor'; emberi tulajdonságok: *frikosz* 'félénk', *győbosz* 'púpos' *tyélbosz* 'kopasz'; viselkedés: *bernéc* 'öv', *hurmuz* 'üveggyöngy, gyöngysor', *katrinca* 'háziszóttos lepelszoknya', *kozso* 'rövid bunda' *pántálon* 'pantalló, nadrág'; táplálkozás: *kozonák* 'kalács', *málé* 'kukoricalisztból készült étel', *maliga* ua., *pitán* 'kukoricalisztból készült kenyér', *záhár* 'cukor'; rokonság: *kumnáta* 'sógornő', *matusa* 'nagynéni', *nyirel* 'vőlegény', *nyirásza* 'menyasszony', *mósuj* 'nagybácsi', *nyám* 'rokon', *nyépót* 'unokaöcs', *nyépóta* 'unokahúg'; a ház és környéke: *gáz* 'petróleum', *hodság* 'lámpatüveg, kályhacső', *horn*, *hórnya* 'kémény', *kuptor* 'sütőkemence', *kuska* 'kukoricagöré', *odáje* ~ *odája* ~ *odáj* 'szoba', *ográda* 'udvar', *szóba* 'kályha'; növénytermesztés: *bosztán* 'tök', *goldán* 'nyári szilva', *puj* 'kukorica', *hárbuz* 'dinnye', *patlászika* 'paradicsom'; állattenyésztés: *berbécs* 'kos', *cáp* 'kecskebak', *kurka* 'pulyka', *ręcoj* 'gácsér'; foglalkozások: *doktor* ~ *doflor* 'orvos', *fērár* 'kovács', *kozsokár* 'szűcs', *lěmnár* 'ács, kerekes', *zidár* 'kőműves'; eszközök: *csokán* 'kalapács', *dálta* 'véső', *karuca* 'szekér', *ojiste* 'szekérrúd'; művelődés – kálendár 'naptár', *konděj* 'író toll', *zsumál* 'újság' stb. (Vö. Márton 1972/b: 26–44 – a fonetikai változatokra lásd i. m. passim.)

Több tudományág művelőit is foglalkoztatta, ezért igen jelentős szakirodalma van a moldvai magyarság – mindenekelőtt a legarchaikusabb kultúrájú és nyelvjárású csángók – eredetének, településtörténetének. (A korábbi szakirodalomból ismertebbek például Lükő 1936; Mikecs 1941; Domokos Pál Péter 1987; Gunda 1988; Benda 1989.) Olyan vélemények is elhangzottak, hogy ezek a honfoglaló magyaroknak a Kárpátokon kívül rekedt töredékei, illetve azok leszármazottai volnának. Ez az elképzelés sem történettudományi, sem nyelvészeti oldalról nem tartható. A megnyugtató tudomá-

nyos álláspont kialakításában elsőrendű szerepet játszott az összehasonlító nyelvjárástan. Ennek a műfajnak egyik klasszikussá vált alkotása Benkő Loránd műve, *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből* (1990). Benkő névtani, nyelvtörténeti és nyelvjárástani adatokkal valószínűsíti, hogy a csángók a Mezőségről települtek Moldvába a 14. század táján, és nyelvjárásukban egészen máig számos, a székelyektől eltérő mezőségi vonást megőriztek. Ezek rendszerszerű összefüggései, párhuzamai a népiségtörténeti kapcsolatok egyértelmű bizonyítékai. Ilyenek például – a fentebb már említett – nyílt *a*-zás (széles körben hangsúlytalan, ritkábban hangsúlyos helyzetben); az északi csángóban jelentkező közepes erősségű zárt *i*-zés; a zárt *ë*-zés megbomlott, leépült rendszere; az első szótagi *ö*, *ü* utáni labiális illeszkedés elmaradása (*ökret*, *füstes*) vagy *ö* utáni „túteljesítése” (*körtö*, *örög*); a hangsúlyos zárt *o*-zás (*nogy*, *mog*), illetve az *o* utáni zárt *o*-zás (*soho*, *hovos*); mássalhangzóknál a *ty*, *gy* helyett álló *cs*, *dzs*. Alaktani vonatkozásban ide sorolható a kijelentő módú, tárgyas ragozású T/1. igealakok *j* nélküli formája (*tuduk*, *látuk*), amely a Mezőségen már visszaszorult, de az ismert kirajzásokban még megvan (Köröstárkány, Domokos, Lozsád). Archaikus párhuzam bizonyos igék iktelensége is (*folj*, *asz*, *es* stb.).

4. Szövegminta

Lujzikalagor (Románia, Moldova)

A felvétel 1996-ban készült. Gyűjtötték az ELTE hallgatói. Az adatközlő Veres Antal 45 éves földműves, vallása római katolikus. A téma Szent Mihály csodatételei.

Lejegyezte Juhász Dezső.

*S mikor ăra jött az idő, hogy ə Szēm̃miháj vège el az élőlopját, |
komájának, | akkor a komája aszt kérelte, hogy | ă: Nem bírja elēngedni
mék két évāt? | Hogy mĭg ijjen a földön. | S akkor Szēm̃miháj aszonta,
hogy | elēngedi. | De többēD nem tuggy^a el. | S elēngette két éve. | Ez
a komája nēki Szēm̃miháj elmēnt, mēg it hagyot nekije. | Ąlmēnt Szēm̃miháj,
ez nekifogott, | csinālt egy ojan kicsi szekērkēt, | két kerekvel, | oda
fōrrakot mindenfélēt | ă | gunyorékēt, | ételt nekije | hazunnēt | ă | hogy
monygyák nālunĭk ijenə | tēm̃makópokot, ficit, | szēkercjt, firēszt, mejēkvel
firiszēlnek, vágják | mindenfélēt, szēget vēt vēllă, | sok mindēnt elvit vēllă,
mi kellet nekije. | S elhātta házāt, | bē | zárto, elātta házāt, s elindult,
elmēnt. | Huo mēnt āl? | Kimēnt ěn nogy ārdōbă, | holot sēnki sem jāt. |
Puszta ārdōbă. | Nogy ārdō, naty fāk vōtak, hol sēnki sem jāt ott. | S
mikor odaért ā | az ārdōbē, ^abba nagy ārdōbē | — āddik kinlodot szēgĭn,
| meddig odaērt | az ō szākērjĭel —, | s ot nekifogott, | āsott egy nagy
likat a mardbă | az ārdōbē. Nālunĭk aszt monygyák, hoty tunyēl.*

Miféle az a tunyel?

Hol mēnēn kērēsztul a vonat ā ...

Ja igen, igen.

A hēgyāk ālatt.

Alagút. Alagút.

È ... nállun^k asz monygyák: tunyél. | S nekifogott, ásott az embër egy jó naty | tunyélkát. | Hortá ki a földet onnétul vaty három honapiG. | S'ánt jobra és | tunyél^t, sánt borra és | fänäkibe és, hãjãt nekijë | Së | nekifogot, | vágot lë fãkot | ãl^hosittã ['elhasította'] | mind a dëszkãt s csinát valami ajtókat. | A ... csinát töb rënd ajtot, | hãgy... | Azër csinátã aszt a dolgot, sz hogy Szëmmiháj szã... szãmitã¹ja, hogy nem kapja ['találja'] mëg. | Szãmitã²ja, hoⁿ nem kapja meg. | Nekifogott, csinát egy ajtot ide a szil¹bë. | Mëk két mëtërig, mëg ëggy ajtot, mëk két mëtërig mëg ëggy ajtöt, mëk két mëtërig ëggy ajtöt. | Csinát mëg ëggy odö ... csinát tunyél^t bál késztö t oda és csinát ajtot | fänãgbã s äsmëg ot hagyott egy izë ... Oda és csinált ajtot s ithöl ült, hul mägãlot ö a | szãmittoja, hogy ö nyugugyék atto (?) hocs csinált ágyat nãkijë, mindëf fãkat, minden, | csãnt vetëst, tødod, mire lefekegyék: | odã és csinált két rënd ajtöt. | Vut vagy nyoc rënd ajtója! [Nevetés.] Èrtitëk-ë? | S mikor ëccër | étüt ['eltelt'] a két év | a két äsztãndö, | ëccër jë [jõ 'jön'] Szëmmiháj! — [Kopogtat.] — Hé, komo, héj! Hon vocsz? ['Honn vagysz? = Itthon vagy?'] — Szonygya: — Hon, komã! | Csinátã az ajtot, bëmënt. — Te mi csinã¹sz? Mi csãntãl idë? | — Koma asz mongya: szãmitã¹m hogy izë | hogy | nem kopsz [kapsz 'találsz'] mëg itt és. | Nem kopsz meg. | — Héj, koma, hëj! | Hã visz ['víz'] fänäkibã buj ãl, | a lëg nagy mējãb vizbã, | Ocsãnul pãcsifik, Ocsãnul ãtlãntik Ocsãnu ... [románul mondja: 'a Csendes-óceán, Atlanti-óceán, ... óceán (ti. mélyére)'] — Hogy monygyák ezëk, hogy è | írjã ...

Igen, igen!

ãh. | Odã buj bé, s ott és mãkkopla^k! | Èm mikor el vagyok kü¹dvel az Istentöl, hogy mën ['menj'], vëdd el az ëlölãpjãt, akkor én oda és bëmënëk | s ott el kel vejëm az ëlölãpjãt! | — Hãt ahogy szãmitot h^ogy át (?) kërësztl vãgia eszt a naty hëgyet [érthetetlen részlet] | tiszt kilomëtërik, | husziG, | s mim [?mind 'mégis'] mekkoplaG valã. | Dã nekëm nem lëhet asz, hogy valãki elbujik, hogy në kapjam mãg. | No. | Mikor ëccër, szonygya: Hãj, mënnyün^k! | Sz mëg nem tucc ãlãmënnj [?] | mëg ëty ki ... hat honãp^a? | Szonygya: Nãm, szonygya, | ënnyit tuttam ëccëre. | Aszonygya^a: Hãj vëllë ['hãlj vele = 'aludj nyugodtan'], mer^t nem törtënik sëmmit. | [Érthetetlen.] Èn tudom, hoty fãlc ['fëlsz'] a halãlottul, dë nem törtënik sëmmit. | Jö, mënç vëllãm, | elviszlek odã, hõl kãl, mindãn, | bãrëndëzëk minden nekëd, | hoty kãll, | de nem tëszi¹l [?] sëmmit. | Belëc nem këtül sënki, nem sëmmit. | Ot hãgyo¹ ..., aszonygya: Haggyãl i mindent, ... Bisztãttã Szëmmiháj, hogy no mãj fëjën annyira ['ne fëljen annyira'].

FELADATOK

- 1. Olvassa el Szabó T. Attila *Kik és hol élnek a csángók?* c. tanulmányát (1951/1972), és hasonlítsa össze a *Magyar néprajzi lexikon* (1977), valamint Benkő Loránd (1990) felfogásával. Milyen eltéréseket tapasztal? Miben egyezhetnek és különbözhetnek a néprajz és a nyelvtudomány csoportalkotási szempontjai? (Támpontul lásd Kósa – Filep 1975, 40–45.)
- 2. Olvassa el a *Magyar nyelvjárási olvasókönyvből* (Hajdú – Kázmér 1974) az északi csángó Szabófalva (277) és a déli csángó Kléze (284) szövegmintáját. Milyen tipikus csángó nyelvjárási sajátosságokat tartalmaznak? Miben mutatnak különbséget? (Hasonlítsa össze például az *sz*-elést, *a*-zást, zárt *ë*-zést, az *e*-féle hangok realizációját és a diftongálást.) Milyen köznyelvből hiányzó mássalhangzók vannak a szövegekben?
- 3. A 2. feladatban szereplő szabófalvi szöveg Lakatos Demeter naiv költőnek egy magnóra mondott szabad előadású meséje. Ennek ismeretében, valamint az északi csángó nyelvjárásokról tanultak birtokában készítsen egy Lakatos-vers kéziratáról olvasatot és értelmezést. (Forrás: Lakatos Demeter: Csángu strófák. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 26. sz. Bp., 1986.) Mintának lásd Juhász 1995; Máta 1992. Munkájában használja *A moldvai csángó nyelvjárás atlaszát* is. Ha Wichmann csángó szótárára is támaszkodik, ügyeljen arra, hogy északi csángó példákból merítsen. (A szótár használata előtt tanácsos átismételni a fonetikában megismert Setälä-féle átírásról tanultakat.)
- 4. Lapozza fel *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* következő térképeit: 158. *alfa* (a járomé), 163. *jármozza*, 773. *kígyó*. Figyelje meg, hogy a Szabófalvánál (H: 1) szereplő adatok milyen belső-erdélyi kutatópontokkal mutatnak egyezést vagy közeli rokonságot. A székelyes nyelvjárású Pusztina (N: 2) szűkebb erdélyi forrásvidékét jól mutatják például ezek a lapok: 621. *bendő*, 623. *felfűvődik* (a tehén), 1053. *meszelő*. Milyen nyelvészeti és nyelven kívüli következtetések levonására alkalmasak az efféle párhuzamok?
- 5. Gyűjtsön tájszavakat *A moldvai csángó nyelvjárás atlaszából*. Keressen köztük archaizmusokat és neologizmusokat. Van-e köztük román jövevényszó? Ennek megállapítására használja Márton Gyula könyvét (1972/b).

TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM

Az újkori magyar nyelvjárások típusairól, illetve a típusok fő jellemzőiről négy klasszikusnak számító dialektológiai könyv (Balassa 1891; Horger 1934; Lazicius 1936; Imre 1971a), egy egyetemi tankönyv (Kálmán 1966) és két főiskolai jegyzet (Szabó 1980; Király 1994) készített áttekintést. Közülük a legalaposabb Imre Samu műve, amely *A magyar nyelvjárások atlasza* adatbázisára épül. A kevés romániai kutatópont miatt azonban nem vállalkozik az ottani nyelvjárások osztályozására. (Lényegében ez a hely-

zet a kárpátaljai nyelvjárásokkal is.) Balassa monográfiája ma már inkább tudománytörténeti jelentőségű, bár fő megállapításai ma is helytállóak. Horger a jelenségek minél tüzetesebb számbavételére törekszik, történeti kitérőkkel. Laziczius új utakon járva fonológiai rendszerek és rendszertípusok felvázolására tesz kísérletet. Kálmán Béla tankönyve, Szabó Géza jegyzete és Király Lajos nyelvjárástani fejezete elsősorban a felsőoktatás céljait szolgálta.

A határokon túli nyelvjárások egy részének tanulmányozásához jó szakirodalmi segítséget nyújtanak bizonyos regionális nyelvatlások bevezető szakaszai (lásd például *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*, *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*, illetve Penavin Olga atlaszai a volt Jugoszlávia területéről).

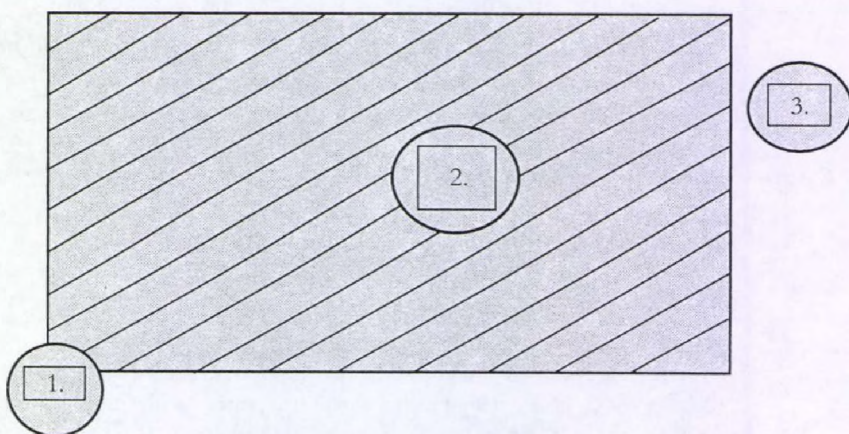
A magyar nyelvjárástípusok elkülönítésének elméleti-módszertani szakirodalmából a következőket emeljük ki: Deme 1953; Gálffy 1969; Benkő 1985; Hajdú 1998; Balogh 1998.

A NYELVJÁRÁSSZIGETEK (BALOGH LAJOS)

1. A nyelvjárásszigetek sajátos – tudniillik sziget helyzetű – nyelvjárások. Két típusuk van. Mindkét típus közös sajátossága, hogy környezetük nyelvváltozata eltér a szigetet alkotó település(ek) alapnyelvváltozatától. A köztük levő lényegi különbség pedig az, hogy az egyik esetben a szigetek és a környezet lakói egyazon nyelvnek, a közös anyanyelvnek különböző nyelvjárásait, a másik esetben pedig különböző nyelveknek a nyelvjárásait beszélik. Az előbbi típust a *nyelvjárássziget* (*belső nyelvjárássziget*, l. 2.), az utóbbit pedig a *nyelvsziget* (*külső nyelvjárássziget*, l. 3.) terminussal jelöljük. Sajátos átmenetet alkotnak a *peremnyelvjárások*: azok az (értelemszerűen a nyelvterület szélein elhelyezkedő) nyelvjárások (l. 1.), amelyek azonnyelvi és idegen nyelvi nyelvjárásokkal egyaránt szomszédosak. Ábrázolva (Révay 1999, 15):

26. MELLÉKLET

Peremnyelvjárás, nyelvjárássziget, nyelvsziget

A nyelvjárászsigetek spontán áttelepülésekkel vagy szervezett áttelepítésekkel, tehát migrációval jöttek létre úgy, hogy az áttelepülők azonnyelvű, de más nyelvjárású vidékre kerültek. Az esetek többségében az eredeti lakhely elhagyásának és új haza keresésének az volt az oka, hogy az áttelepülők jobb életlehetőségekben reménykedtek. Így jöttek létre a magyar nyelvterületen egyebek mellett a következő nyelvjárászsigetek: a bukovinai székelyek Tolna megyei szigetei, a bácskai Kupuszina (Bácskertes) nyelvjárása a Nyitra környékiek beköltözésével s a Duna-Tisza közének számos palócos nyelvjárászsigete (lásd még alább).

A nyelvzigetek is migrációval keletkeznek többnyire: a kivándorló, áttelepülő népcsoport idegen nyelvű környezetben telepszik meg. Ez történt például akkor, amikor a mai moldvai csángók elődei mintegy hat évszázaddal ezelőtt Erdélyből, a Mezőségről áttelepültek Moldvába, román nyelvű környezetbe. Vagy amikor (a 18. század második felében) a kevés lélekszámú Bukovina benépesítésében részt vettek a csíki székelyek, akik az erőszakos határőrszervezés miatt előbb Moldvában, majd röviddel később Bukovinában, tehát úgyszintén román nyelvű környezetben telepedtek le. Ezek a nyelvzigetek nemcsak azzal jellemezhetők, hogy kívül vannak a nyelvhatáron, hanem azzal is, hogy nem volt, illetőleg nincs kapcsolatuk a nyelvterülettel. Ez a helyzet pedig, amelynek (ma már) természetes velejárója a kiterjedt vagy éppen általános kétnyelvűség, a nyelvi elkülönülésnek, a különfejlődésnek kedvez, s e folyamatot az állandó idegennyelvi hatás csak erősíti. Migráció következménye volt a német nyelvű népcsoportok magyarországi megjelenése is, s ez is nyelvzigetek létrejöttével járt.

Előfordul azonban az is, hogy a nyelvzigetté vált nyelvjárások eredeti helyükön maradnak, s környezetük nyelve lesz mássá. Vagy úgy, hogy az eredeti azonnyelvű nyelvjárások beszélői elpusztulnak vagy elhagyják lakóhelyüket (elmenekülnek), s más nyelvű csoportok költöznek helyükre, vagy úgy, hogy asszimilálódnak környezetük nyelvéhez, s az eredetileg nem szigethelyzetű nyelvjárás nyelvzigetté válik. Ez történt az őrvidéki (dél-burgenlandi) magyar nyelvjárásokkal (Felsőőr, Alsóőr és Őrsziget: Oberwart, Unterwart, Siget in der Wart), s ez a szlavóniai magyar nyelvjárásokkal is: mindkettő egykori magyar környezete elpusztult a török hódoltság korában, s helyüket német, illetőleg délszláv nyelvű lakosok foglalták el. A történelmi Magyarországon a török hódítások és pusztítások után több magyar nyelvziget is létrejött, a trianoni Magyarországon viszont egyetlen magyar nyelvziget sincs. Nincsen ugyanis egyetlen olyan magyar nyelvű település sem a mai Magyarországon, amelyet csak más nyelvű települések vennének körül. A kárpát-medencei kisebbségi magyarság körében ezzel szemben szaporodik a magyar nyelvzigetek száma (a magyar anyanyelvűek asszimilálódása, illetőleg elköltözése, valamint az államnyelvet beszélők betelepítése-betelepülése következtében).

A magyar nyelvzigetek között helyi nyelvjárás (például: Vága, Barslédéc – Szlovákia, Szlatina – Ukrajna, Domokos, Halmágy, Kóbor, Datk, Lozsád, Oltszakadát – Románia, Kórógy – Horvátország) és nyelvjárási régió (a moldvai magyar nyelvjárási régió: Románia) egyaránt van, illetőleg vannak csoportjellegű szigetek (például Abaújban és Szenc környékén: Szlovákia, Felsőőr vidékén: Ausztria, a Fekete-Körös völgyében: Románia).

Sajátos típust alkotnak a peremnyelvjárások, amelyek idegen nyelvű (államnyelvi) hatásnak és valamelyest a szomszédos magyar (magyarországi) nyelvjárások hatásának egyaránt ki vannak téve. Ilyen például a jugoszláviai Bajsa, Péterréve, Piros, Temerin, Torontáltorda. Torontálvásárhelye e típus tagjai között is sajátos helyet foglal el, mert egyrészt idegen (szerb) nyelvi hatás is éri, másrészt magyar szempontból keverék típusú nyelvjárássziget: a lakosság egy része Hódmezővásárhelyről, másik fele pedig a Kis-Sárrétról települt, és ma már egyikkel sem megegyező, sajátos keverékn nyelvjárást alakított ki. Hasonlóképpen Bajsa és Temerin is (Szabó J. 1990, 249–250, 288–289). A szakirodalom *nyelvöldrajzi illúzió*nak nevezi azt a jelenséget, amikor együtt élő nyelvjárásokból olyan dialektus alakul ki, amely nagyon hasonlít valamelyik nyelvjáráscsoporthoz, pedig genetikusan nem is függ össze azzal.

2. A magyar nyelvjárásszigetek történetét vizsgálva célszerű három korszakot elkülönítenünk. Az elsőbe a korai kialakulású (Árpád-kori) nyelvjárásszigeteket és nyelv-szigeteket sorolhatjuk. Korai nyelvjárásszigetek a honfoglalást követően keletkeztek már, akkor, amikor a törzsek egyes csoportjai kirajzottak az ország különböző területeire, illetőleg akkor, amikor az első német telepések új otthonra letek Dél-Erdélyben. A nyelvjárásszigetek keletkezésének egyik oka a határvédelmi célú népességáttelepítés volt, amely elsősorban a székelységet érintette. Ennek máig ható nyelvi nyomai vannak. Benkő Loránd megállapítása szerint nyelvi egyezések sorozata rajzolódik ki, és – meghatározott földrajzi rendben haladva – a következők között: 1. a Dráva alsó folyásának vidéke, főként az Ormánság, 2. a Dunántúl délnyugati sarka, elsősorban az Őrség és Felsőőr, 3. a Pozsony környéki magyarság, zömmel Szenc környéke, 4. a Kassa vidéki magyarság, zömmel az onnan délre, délnyugatra fekvő terület, 5. a Székelyföld egész területe, 6. a dél-erdélyi magyar nyelvjárásszigetek (Lozsád, Szakadát, Halmágy, Hétfalu stb.) „A nyelvöldrajz tényei ... biztosan mutatnak arra, hogy az említett területeken élő magyarság valamikor a z o n o s n y e l v j á r á s t í p u s t b e s z é l t, következésképpen a település- és népiségtörténet tárgykörébe tartozó származásbeli kapcsolatban volt egymással ... Azt azonban a nyelvöldrajz alapján már nem lehet megállapítani, hogy e népcsoportok őstelepülése merre volt, illetőleg hogy melyek az elszármazás irányai” (Benkő 1967, 47).

A nyelvjárásszigetek második korszakának tagjai a török hódoltság idején s közvetlenül utána keletkeztek. Néhány példa: a kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszának 36 kutatópontja közül kettő – Rákos és Nagydobrony – palócos jellegű tájnyelvi sajátosságokat mutat (Horváth Katalin 1976, 55; Lizanec 1992.). Palócok Kárpátalján? Bizonyára meglepő a kérdés, hiszen a palóc nyelvterület határa távol esik ettől a vidéktől. Mintegy 80–100 km-rel távolabb, Kassától és a Hernád folyótól nyugatra találkoznak palóc nyelvjárási sajátosságokkal. Kétségtelenül nyelvjárássziget ez a két falu. Honnan, mikor kerültek ide palócok? A nyelvi sajátosságok arra utalnak, hogy Nagydobrony tájnyelve a borsodi, keletpalóc nyelvjárásokkal mutat közelebbi rokonságot. Valószínűleg viszonylag korai áttelepülésről lehet szó, mert a családnévek és egyéb más jelek bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy a már a 16. századtól föltételezhető a lakosság kontinuitása (lásd Balogh 1991, 63–66; Balogh – Debreceni 1996, 85–90). A Fejér megyei Sukoró nyelvjárása is több szempontból eltér a vele szomszédos településeké-

től. Legszembetűnőbb a református lakosság ő-zése, amely zárt ő-ző környezetben arra utal, hogy Sukoró is szelvjárássziget. A történeti forrásokban azonban nincs bizonyíték arra, hogy a falu lakói valamely szervezett telepítés során kerültek volna ide más nyelvjárásterületről. Szabó József annak a lehetőségét is kizárja, „hogy a gyengén ő-ző, inkább ẽ-ző jellegű szomszédos nyelvjárások tengerében belső fejleményként alakult ki nagymértékű ő-zés Sukorón” (1990, 98). Marad tehát az a feltételezés, hogy áttelepülés miatt alakult ki ez a nyelvjárássziget, amelynek kibocsátó nyelvjárása erősen ő-ző lehetett. Az átköltözés valószínűleg valamikor a török hódoltság idején történhetett, vagy éppen a törökök elől menekült ide a lakosság föltehetően a Kiskunságról (Szabó J. 1990, 99). A dél-erdélyi nyelvjárásszigetek többnyire székely népességét a Kárpátok déli szorosainak őrzésére telepítették.

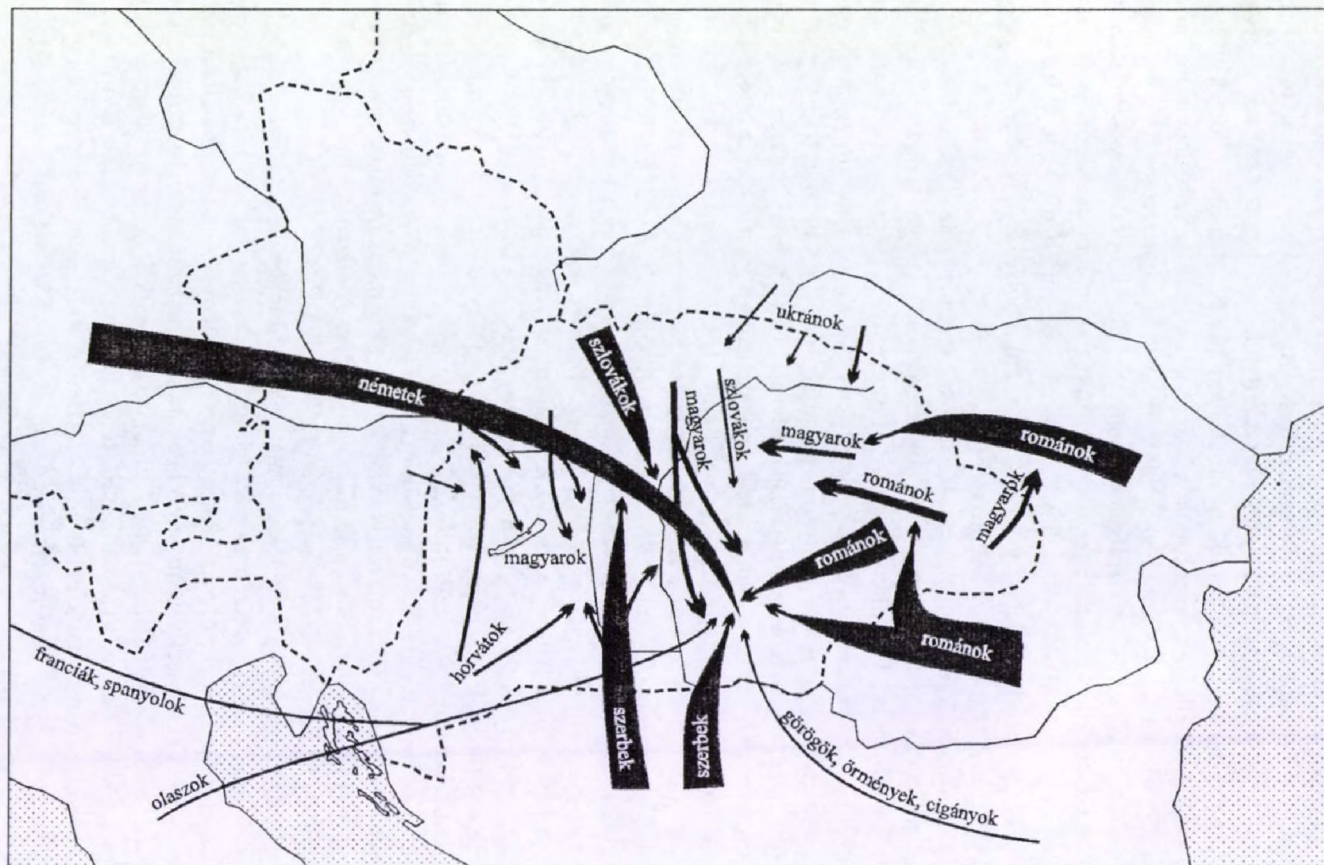
A harmadik korszak nyelvjárásszigeteinek zöme a 18. században és a 19. század elején keletkezett, de van néhány 20. századi keletkezésű nyelvjárásszigetünk is. Az okok az előbbiekre nézve közismertek (a török kiűzése után elnéptelenedett hatalmas területeket kellett benépesíteni), a következményekről röviden annyit jegyzünk meg, hogy ez a nagyarányú migrációs folyamat jelentős mértékben átalakította a magyar nyelvetérület középső részének nyelvjárási képét. Közismert, hogy a magyar nyelvjárások a peremterületeken nemcsak archaikusabbak, hanem viszonylag homogének is, tehát egy nyelvjárásterületen vagy -típuson belül a nyugati, északi és keleti vidékeken nincsenek jelentős eltérések az egymáshoz közel eső települések tájnyelve között. A Duna–Tisza között viszont lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy a déli ő-ző nyelvjárásterület kellős közepén csak enyhén vagy egyáltalán nem ő-ző falvak, városok is vannak, például a Szeged melletti Kiskundorozsma vagy a Bács-Kiskun megyei Dávod és Madaras. A kutatásokból az a kép rajzolódik ki, hogy nagyrészt palóc területekről, továbbá a Jászságból, a Közép-Tisza vidékéről települt át nagyobb számú lakosság délebbi vidékekre, a törökök által elpusztított területekre. Palócos-jászos jellegű nyelvjárási sajátosságokkal találkozunk az Alföldön, a Tisza mentén Temerinig, Újvidékig. Ilyen helység például Alpár, Csépa, Kiskundorozsma, Kiskunmajsa, Tószeg, részben ilyen Kiskunhalas, Kunágota és Temerin is. Szabó József kutatásai nyomán ismertté vált, hogy palócos-jászos nyelvjárásterületről települt Bajsa, Madaras, Soltvadkert és Tiszakécskének az újkécskei városrésze (Szabó J. 1990, 293–294).

Kisebb mennyiségben jöttek új honfoglalók a Dunántúlról és a Felvidékről is. A most Orosházához tartozó Szentetornya lakóinak tájnyelve dunántúli sajátosságokat őriz: az áttelepülők a Dunántúl északnyugati részéről jöhettek. A jugoszláviai Kupuszina nyelve a szlovákiai Nagyhind nyelvével rokon. „Az említett rokonság természetesen nem föltétlenül jelenti azt, hogy a kupuszina magyar telepesek éppen Nagyhindről költöztek át; azt azonban biztosan jelenti, hogy ha nem onnan, akkor is a mai nagyhindi lakosság közvetlen közeléből valók...” (Benkő 1961, 408; lásd még Zelliger 1977). A romániai Bánság magyar népessége szintén 18. és 19. századi telepítéssel került mai lakóhelyére. Lásd a szövegek 27. mellékletét!

3. Szabó József az általa tárgyalt magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigeteket táblázatban foglalta össze (1990, 298–299); l. a szövegek 28. mellékletét.

27. MELLÉKLET

Betelepülés és belső vándorlás Magyarországon a 18. században (*História* 1982/4-5: 9)

28. MELLÉKLET

Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek

A nyelvjárásziget megnevezése	A nyelvjárásziget típusa		
	vallás szerint	a származási hely	a kialakult helyi nyelv- járás jellege szerint
Magyarországiak:			
Alpár	katolikus	a Mátra nyugati, délnyugati vidéke	homogén típusú
Csanádpalota	katolikus	palócos-jászos nyelvjárásterület	homogén típusú
Csépa	katolikus	a Mátra nyugati, délnyugati része és a Jászság vidéke	homogén típusú
Dávod	katolikus	a Garam-Zsitva köze	homogén típusú
Endrőd	katolikus	Nógrád megye és a Jászság vidéke	homogén típusú
Gyöngyöspata	katolikus	a Jászság keleti fele és Heves megye északi része	keverék típusú
Kiskundorozsma	katolikus	a Jászság vidéke és a Mátra környéke	homogén típusú
Kiskunhalas	református katolikus	Dél-Baranya és a Jászság vidéke	keverék típusú
Kiskunmajsa	katolikus	palócos-jászos nyelvjárásterület	homogén típusú
Kunágota	katolikus református	a Jászság, Szeged környéke és a Körösök vidéke	keverék típusú
Madaras	katolikus	a Dunakanyar környéke és a Jászság vidéke	keverék típusú
Mélykút	katolikus	a Gerecse vidéke és a Dunakanyar környéke	keverék típusú
Nagyiván	katolikus	Eger környéke (Boconád és Egerszólát)	homogén típusú
Orosháza (Szentetornya)	evangélikus	Északnyugat-Dunántúl	keverék típusú
Páty	református	a Kiskunság északnyugati része	keverék típusú
Sárszentmiklós	katolikus evangélikus	Győr-Sopron megye keleti része, a Gerecse környéke és a Garam-Zsitva köze	keverék típusú
Soltvadkert	katolikus	a Jászság vidéke és Szeged környéke	keverék típusú
Sukoró	református	a Kiskunság nyugati része	keverék típusú
Szegvár	katolikus	Pásztó és Eger környéke	homogén típusú
Tiszkécske (Újkécske)	katolikus	Heves megye északi része és a Jászság vidéke	homogén típusú
Tószeg	katolikus	Jászberény nyugati, délnyugati környéke	homogén típusú,
Újkígyós	katolikus	Szeged környéke	homogén típusú

A nyelvjárásziget megnevezése	A nyelvjárásziget típusa		
	vallás szerint	a származási hely	a kialakult helyi nyelv-járás jellege szerint
Jugoszláviaiak:			
Alsóittebe	református	Nagysárrét vidéke	homogén típusú
Bajsa	katolikus	Nagykátá környéke és a Dunakanyar vidéke	keverék típusú
Péterréve	katolikus	Nagykátá környéke	homogén típusú
Piros	református	a Tisza középső folyásának vidéke	homogén típusú
Temerin	katolikus	Nagykátá környéke és a Dunakanyar vidéke	keverék típusú
Torontáltorda	katolikus	Szeged környéke	homogén típusú
Torontálvásárhely	református	Hódmezővásárhely és a Kissárrét vidéke	keverék típusú

4. Néhány fontosabb, a nyelvjárási régiók tömbjén kívül elhelyezkedő magyar nyelv-sziget meg van jelölve a Juhász Dezső által készített térképen (lásd a Függelék 5. számú mellékletét). A következők: Ausztria: S1 = Felsőőr vidéke, Szlovákia : S2 = Szenc környéki sziget, S3 = Vága, S4 = Barslédec, S5 = Nagyhind, S6 = Csucsom, S7 = Abatúji sziget, Ukrajna: S8 = Huszt, S9 = Visk, S10 = Szlatina, S11 = Aknasugatag, S12 = Rónaszék, Románia: S13 = Domokos, S 14 = Ploszkucény, S15 = Vizánta, S16 Hétfalu, S17 = Halmágy, S18 = Oltszakadát, S 19 = Lozsád, S 20 = Csernakeresztúr, S21 = Köröstárkány, S22 = Végvár, Horvátország: S23 = Kórógy, S24 = Velika Pisanica.

5. A legújabb korban keletkezett nyelvjárászigetekkel kapcsolatban főként a bukovinai székelyek Magyarországra történő áttelepítéséről kell szólnunk. A 19. század második felétől több alkalommal is fölmerült hazatelepítésük terve. Először 1883-ban költözött át mintegy 4000 székely Belgrád közelébe, az Al-Duna mellé, Székelykeve, Sándoregyháza és Hertelendyfalva községekbe. Őket al-dunai székelyek néven tartja számon a szakirodalom. Nyelv-sziget jellegű települések (nem román, hanem szerb nyelvű környezetben). Az 1910-es években szintén lezajlott egy telepítési hullám. A legnagyobb változás a 2. világháború alatt következett be az életükben. Nagy részüket Magyarországra telepítették, először a Jugoszláviától visszacsatolt Bácskába, majd Vas, Veszprém, Zala és Fejér megyébe. Végül is 1946–47-ben a Tolnából, Baranyából és a Bácskából kitelepített németek házait és földjeit kapták meg, itt találtak végleges otthon maguknak. Hasonló sorsa volt egy kisebb moldvai csángó népcsoportnak is, akik most a tolnai, baranyai területeken alkotnak nyelvjárászigetet. (Négy településük nyelvatlasz-kutatópont: F-8. Kéty, Tolna megye, az adatközlők a bukovinai Hadik-falváról települtek; F-13. Kakasd, Tolna megye, az adatközlők a bukovinai András-falváról települtek; F-16. Szárász, Baranya megye, az adatközlők a moldvai Pusztinából, Lészpédrről és Gajcsánáról települtek; F-17. Hidas, Baranya megye, az adatközlők a bukovinai Istensegítről települtek; Balogh 1975, 279–280). Erdélyben is vannak bukovinai csoportok: Déván és környékén, Marosludas mellett stb.

Újkori magyar nyelvszigetek szép számmal keletkeztek a Kárpát-medencén kívül a 19. század végétől, amikor nagy számban vándoroltak ki magyar anyanyelvűek is a világ különböző országaiba, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokba. Ezek a nyelvszigetek nagyrészt eltűntek már a nyelvi asszimiláció következtében, illetőleg felmorzsolódóban vannak a még annak tekinthetők. Sajnálatos, hogy vizsgálatukra – különböző okokból – nem, illetőleg legújabbban is csak részben került sor.

6. A történettudomány, a néprajz, a nyelvtörténet és a dialektológia számára mindig izgalmas feladatot jelent egy-egy nyelvjárássziget vizsgálata, különösen akkor, ha a megoldásra váró problémák sokasága teszi változatossá a kutatómunkát. Az említett tudományterületek egymásra vannak utalva, nem nélkülözhetik egymás segítségét és eredményeit. Ha például hiányoznak a történeti dokumentumok a lakosság áttelepüléséről, akkor a történészek a nyelvjáráskutatóktól várják, hogy a nyelvi jegyek segítségével határozzák meg a valószínűsíthető anyanyelvjárást, legalább hozzávetőlegesen jelöljék ki azt a területet, ahonnan a telepítés történhetett. Viszont fordítva is igaz: megkönnyíti a nyelvjáráskutató munkáját az, ha a helytörténeti kutatások már föltárták a betelepítés, újranépesítés történeti hátterét. Például a török hódoltság utáni telepítések egy részéről vannak történeti dokumentumok. A jugoszláviai Piros református gyülekezetének alapító okirata pontosan rögzíti, hogy a lakosság Tiszaroff, Tiszanána és Tiszaderzs községekből érkezett, és megadja az átköltözés évét is.

ALAPFOGALMAK

kisebbségi nyelvjárásszigetek	nyelvjárássziget
kisebbségi nyelvszigetek	nyelvsziget
magyarországi nyelvjárásszigetek	nyelvjárásszigetek keletkezése

FELADATOK

1. Keressen *A magyar nyelvjárások atlaszának* térképlapjain olyan valódi és alaki tájszavakat, amelyek csak egyetlen kutatóponton fordulnak elő! Állapítsa meg, hogy ez utal-e a kérdéses település nyelvjárássziget jellegére!
2. Rajzolja meg *A magyar nyelvjárások atlasza* 8. szem térképlapjának felhasználásával az ő-ző nyelvterület határát! Keresse ki, hogy ezen kívül még mely kutatópontokon jelentkezik az ő-zés, és indokolja meg ennek létjogosultságát!
3. Írja le, milyen következményei vannak a török hódoltság utáni telepítéseknek a déli nyelvjárásterületen!

TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM

Balogh L. 1991; Balogh L. – Debreceni 1996; Benkő 1957, 31–32, 1961, 1967a., 1990; Hutterer 1982; Imre 1971, 366–371; Kálmán 1966, 23–24; Kontra 1990; Penavin – Matijevics 1978; Szabó J. 1990; Wiesinger 1973.

2. A nyelvjárási hangtani jelenségek

FODOR KATALIN

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK HANGRENDSZERE

Mivel az egyetemi és főiskolai hallgatók a fonetikai kurzus elvégzése után tanulják a dialektológiát, mi nem foglalkozunk fonetikai alapfogalmakkal. Csupán azt magyarázzuk, értelmezzük, ami oktatói tapasztalataink szerint kevésbé ismert a hallgatóság körében.

Természetesen nem tárgyalhatjuk a teljesség igényével a magyar nyelvjárások hangtanával összefüggő jelenségeket, kérdéseket. Célunk a leginkább jellemző vonások, jelenségek, összefüggések bemutatása. Teljességre ott törekszünk, ahol a strukturális szemlélet érvényesítése ezt föltétlenül megkívánja (a fonémarendszerek leírásában).

Bevezetés

A magyar nyelvjárások sajátosságai közül – a laikus, nyelvészetileg képzetlen hallgató számára is – a hangrendszer jellegzetességei a legkönnyebben érzékelhető és megjegyezhető jelenségek.

Ennek magyarázatát részben abban lelhetjük, hogy az elhangzó szöveg megértése (percepciója) során először a hangtani jellemzőket érzékeljük, fogjuk fel. A legtöbb, a hangrendszert érintő sajátosság viszonylag kis terjedelmű megnyilatkozásokban is általában többször bukkan fel, sokszori elhangzás esetén emlékezetünk rögzíti a jelenségeket (a köznyelvitől eltérő fonémagyakoriságot, a tipikus fonémarealizációkat, a szokatlan hangkapcsolódási törvényszerűségeket). Ez pedig azért van így, mert a hangrendszer változatosság tekintetében nagyjából középső helyet foglal el a szókészlet és a morfológia között: változatos és feltűnő, ugyanakkor jól tipizálható. Az ismétlődés mindig is, tehát már akkor lehetőséget adott egy-egy hangjelenség folyamatos megfigyelésére, amikor még nem állt rendelkezésre hangrögzítő berendezés. A finomabb fonetikai elemzés a technikai fejlettségnek a függvénye, de a fontosabb hangtípusoknak, a fonémarendszernek a meghatározására a dialektológia történetének korábbi szakaszaiban is sikerrel törekedtek a nyelvjárások kutatói. A nyelvjárásleírások már a 19. század utolsó szakaszában viszonylag részletes hangtani fejezeteket tartalmaztak, a századunkban megjelent munkák elemzései pedig több szempontból is felhasznál-

hatók a kutatásban. A századforduló óta a nyelvjárások osztályozásának is nagyrészt fonológiai-fonetikai sajátosságok szolgálnak alapjául.

A hangjelenségek megítélésében, nyelvjárásosságának minősítésében – más jelenségekhez hasonlóan – mindenki ösztönösen a saját nyelvváltozatát tekinti fokmérőnek. A tiszántúli ember azt mondja a dunántúliáról, hogy *í*-val beszél, amikor nagyon nyílt *e* (*ä*) hangot ejt a *hely*, *lep* vagy *kedves* szavakban, a dunántúli viszont úgy érzi, hogy a tiszántúli mindig *é*-t mond (a zártabban ejtett *e* fonémát így minősíti). Mindketten azonosan ítélik meg viszont a köznyelvi beszélők *é*-zését (*vén*, *néz*, *szép*), hiszen saját nyelvváltozatukat (a Tiszántúl és a Dunántúl jelentős részén) az *i*-zés jellemzi, azaz a köznyelvi *é*-ket érzik szokatlannak, a helyi normától eltérőnek. A köznyelv felől nézve viszont nyelvjárási jelenség a dunántúli nyílt *ä*, az *í*, de nem a tiszántúli *e*, mivel ez utóbbi azonos a köznyelv *e*-jével.

Az egymás mellett, egymással kapcsolatban levő, de sok ponton különböző nyelv-változatok többnyire azonos beszédhangkészletet használnak fel, de nem azonos módon. A magyar nyelv változataiban ugyanaz a hang más-más fonéma tartományának része lehet, s ahhoz, hogy biztosan elkerüljük az értelemzavaró tévedéseket, ezekkel az egyezésekkel-eltérésekkel tisztában kell lennünk. Tudnunk kell tehát, hogy a dunántúli nagyon nyílt *e* és a köznyelvi *í* röviden ejtett változata igen közel áll egymáshoz, ezért hallja a pesti vagy alföldi ember *Vászprém*nek a városnév dunántúli ejtését. Az igen nyílt *e*-vel beszélő dunántúliak számára viszont egybemosódik a nyelvterület más részein élő többféle, de az ő nyelvjárásuk jellemző hangjához képest mindenképpen zártabb ejtésű *e*-féle hangok sora.

A mai nyelvállapotot vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a köznyelviesedés elsősorban azon hangjelenségek előfordulását csökkenti, amelyek erőteljesen nyelvjárásiak és kis területen fordulnak elő. Így az archaikus, a köznyelvtől ma már többnyire feltűnően eltérő fonéma-realizációk előfordulása csökken. Jellemzőbb bizonyos nyelvjárási akcentus fennmaradása, bár jelenségenként, hangtípusonként eltérő intenzitással, például a dunántúli erősen nyílt *e* hang, a kelet-magyarországi enyhe diftongálása, a palócok kissé európaias illabiális *a* hangja. (Nota bene: nem véletlen, hogy a palóc nyelvjárás két jellegzetes magánhangzója, az *ā* és az *á* közül az utóbbi a maradandóbb! A palóc *ā* ugyanis hangszínben megközelíti [ha nem is tökéletesen azonos vele] az európai nyelvek többségére jellemző alsó-legalsó nyelvállású veláris, illabiális magánhangzót, amelyet némi modorosságként magyar köznyelvi beszélőknél is hallhatunk, főleg latin-görög, illetőleg más indoeurópai nyelvekből származó, többnyire nemzetközinek minősített szavakban: *akadémia*, *táxi* stb.). A nyelvjárásiasság fokának gyengülése leginkább érzékelhetően e fonetikai természetű átrendeződésben mutatkozik meg.

A köznyelvi fonéma-rendszertől kisebb vagy nagyobb mértékben szinte valamennyi területi nyelvváltozatban eltérést tapasztalunk, elsősorban a magánhangzók körében. Az eltérések jelentkezhetnek a fonémaállományban (hangtöbblet vagy -hiány formájában), a fonémák előfordulási gyakoriságában és a hangszínárnyalatokban. Ennek megfelelően bármely nyelv, illetőleg nyelvváltozat hangrendszerét – klasszikus strukturalista felfogásban – a következő szempontok alapján vizsgálhatjuk: a) Milyen a fonémaállomány (hány fonéma, azaz hány jelentésmegkülönböztető szerepű hang van

a rendszerben)? b) Milyen a fonémagyakoriság (gyakran vagy ritkán fordulnak elő az egyes fonémák az adott nyelvváltozatban)? c) Melyek a fonémarealizációk (milyen változatban jelennek meg a fonémák a beszédben), és hogyan hatnak egymásra a hangsorban?

A nyelvjárási fonémaállomány

A MAGÁNHANGZÓK

Ahhoz, hogy pontosan lássuk, hol s milyen különbségek vannak a köznyelv és a nyelvjárások között a magánhangzó-állomány tekintetében, közöljük a magyar magánhangzók rendszerbeli helyét is mutató hagyományos V-s táblázatot, félkövér betűtípussal jelölve a nyelvjárási magánhangzókat.

29. MELLÉKLET

A magyar magánhangzó-állomány

	Veláris			Palatális	
Nyelvállás	illabiális	labiális	labiális	illabiális	
Felső		u, ú		ü, ő	i, í
Középső		o, ó, ó₂	ö, ő, ő₂	ë	é, é₂
Alsó		á	a	c	
Legelső					

A táblázatból leolvasható, hogy a nyelvjárásokban fonématöbbletként jelentkezik a zárt **ë**, az **é₂**, **ó₂**, **ő₂** (magyarázatuk alább következik; már itt jelezzük azonban, hogy a mássalhangzók között egy fonématöbblet lesz csak, az **ly**). A fonémahiányokról alább és az egyes hangrendszertípusok bemutatásakor szölkünk. Az, hogy egy adott hang fonémának tekintendő-e vagy sem, csak a mindenkor i nyelvjárásnak a körütekintő vizsgálátával dönthető el.

A nyelvjárási magánhangzó-többletekről. Első helyen a középső nyelvállású palatális e-ről, a zárt e-ről szölkünk, jelölése: **ë**). Mégpedig azért, mert a **zárt ë** a mai magyar nyelv sajátos magánhangzója. Ugyanis a hangtani rendszerében jórészt az északkeleti nyelvjáráson alapuló írott köznyelv nem jelöli, jóllehet a mai beszélt nyelv változatainak jelentős részében s a magyar anyanyelvűek többségének a nyelvhasználatában megvan. Két nyelvjárási régió, az északkeletinek a nagy része és a mezősegi mellett az utóbbival rokon északi moldvai csángó nyelvjárás csoport mutat a köznyelvihez hasonló képet, az összes többiben hozzájuk képest plusz fonémaként jelentkezik a zárt **ë**. A zárt **ë**-zés főként az idősebb lakosság nyelvhasználatában több-

nyire markánsan jelentkező területi sajátosságok közül nemcsak nyelvjárási és regionális köznyelvi, hanem köznyelvi környezetben is megmarad. Másrészt a magyar anyanyelvűek jelentős része, akik nem zárt *ē*-zű területen élnek vagy nem onnan származnak, illetve csak a köznyelvet beszélik, él az *ā*-tól az *ē*-ig terjedő hangszínskála nyújtotta fonetikai lehetőségekkel. A zárt *ē*-zű nyelvjárások hang-, illetve fonéma-rendszerének változása sem abban nyilvánul meg, hogy az ún. köznyelvi, alsó nyelvállású *e* magánhangzó lesz az egyetlen *e*-féle hangtípus, hanem abban, hogy a kétféle *e* fonológiai, tehát jelentésmegkülönböztető funkciója megrendül. Gyakran találkozunk olyan beszélőkkel is, akik zárt *ē*-zű környezetben élnek vagy onnan származnak, még többé-kevésbé következetesen *ē*-znek, de saját nyelvhasználatukat már köznyelvinek, azaz nem zárt *ē*-zűnek érzik, és mások beszédében sem hallják, nem ismerik fel a kétféle *e* jelenlétét.

A zárt *ē* jelölése írásbeliségünkben jóval az egységes irodalmi nyelv kialakulásának lezárulása előtt megszűnt, annak ellenére, hogy például a 16. században, a könyvnyomtatás elterjedése idején több nyomda önálló jelet használt az *ē* kifejezésére. A zárt *ē*-t nem jelölő nyomdák, szerzők (Károli Gáspár!) szerepének, presztízsének növekedése, befolyása az egységes irodalmi nyelvi norma kialakításában viszont a 18–19. század fordulójára az *ē* eltűnésének folyamatát írásbeliségünkben már visszafordíthatatlanná tette. Többen megkísérelték, hogy ezen a helyzeten változtassanak. Például a harmincas években Kodály Zoltán indítványozta, hogy a tankönyvekben jelöljék a zárt *ē*-t. Találkozunk napjainkban is hasonló törekvésekkel (lásd Mészáros 1999), a próbálkozások azonban eddig még nem jártak sikerrel. A zárt *ē* évszázadok óta lényegében csupán a szóbeliségben élő fonéma, használatát a helyi normák határozzák meg, nincsen tehát kodifikálva. Sorsának alakulását lényegében ez a sajátos helyzet határozza meg.

A következő nyelvjárási magánhangzó-többletek meghatározott **kettőshangzók** vagy diftongusok: az *é2*, *ő2*, *ő2*. A magyar dialektológiai szakirodalomban Imre Samu (Imre 1971) kutatásainak eredményeként beszélünk *é1-é2*, *ő1-ő2*, *ő1-ő2* fonémákról, amelyek teljes rendszert csak az északkeleti nyelvjárásterület kisebb részén alkotnak (lásd alább). Gyakran halljuk, hogy például a *két* szavunkat egyes beszélők *kēit*, míg mások *kiēt* diftongusos alakban használják. Többé-kevésbé ismert az is, hogy az első, záródó diftongus leginkább a Tiszától keletre és Dél-Dunántúlon, a nyitódó diftongus pedig Nyugat-Dunántúlon hallható. A kétféle kettőshangzó fonológiai funkcióval, tehát jelentésmegkülönböztető szereppel ma már csupán bizonyos északkeleti nyelvjárásokban jelentkezik együtt. Példák: *ējg/fn.* – *iējg/ige*, *kēik* (= kellenék) – *kiēk* (mn), *fēil* (szn) – *fiēl*/(ige) stb. Imre Samu nevezte el az *e* területen záródó diftongusként ejtett fonémát *é1*-nek (*kéz* : *kēiz*, *két* : *kēit*, *ég* : *ējg/fn.*), míg a másik, nyitódó diftongusos *é*-változatot *é2*-nek (*szép* : *sziēp*, *nép* : *niēp*, *kék* : *kiēk*, *ég* : *iējg/ige*). (A kétféle hangmegfelelésnek nyelvtörténeti oka van, illőleg részben analógiával magyarázható, hogy a nyelvjárási beszélő az adott helyen *ējg* vagy *iējg*, *fēil* vagy *fiēl* alakot használ.) Kárpátalja egyes településein és néhol az északkeleti nyelvjárásterület keleti felén – a záródó és nyitódó diftongusos ejtés jelentés-megkülönböztető funkciójának lehetséges érvényesülésével, illetve bizonyos morféimákban való kötelező megjelenésével, pl. *luò*, *danuòl*, *sarjuò* – *küò*, *csüò*, *kesztyüò* stb. – megvan az ún. *ő2* és *ő2* fonéma is. (Arra

vonatkozólag, hogy a diftongusos ejtésű szó a diftongust nem ismerő számára félreérthető, egy idevágó példa: a Dunántúlon katonáskodó, északkeleti nyelvjárási hátterű fiatalember kólát kért a kantinban (ő persze *kaolát* mondott), mire a helybéli, e diftongustípust nem ismerő kantinos így válaszolt: „Sajnos, csak *Nivea* van.” A kantinos ugyanis teljes értékű magánhangzóknak hallotta a kettőshangzó elemeit: *kaola*, s erről azonnal a Caola jutott eszébe.)

Az úgynevezett *p o l i f o n é m i k u s* (többhangértékű) *m a g á n h a n g z ó k* elsősorban az *l, r, j* előtti magánhangzó megnyúlásával és a mássalhangzó kiesésével jönnek létre. A legtöbb ilyen hangkapcsolat helyén megjelenő hosszú magánhangzó a fonéma-rendszer tagja (*ó, ő, é*), kivételek az *a* és *e + l, r, j* helyén jelentkező *ē* és *ā*. Jelenlétük egyes nyelvjárásokban ma is általános, a többi magánhangzó-fonémával egyenértékűek, más nyelvjárásokban pedig (különösen ott, ahol erős a köznyelvi hatás) visszaszorulóban vannak. Nem tekintjük fonémáknak őket (vö. még Imre 1971, 160).

Ami a *n y e l v j á r á s i m a g á n h a n g z ó - h í á n y o k* at illeti: Bácskertes (Kupuszina, Jugoszlávia) nyelvjárásában nincsenek palatális labiálisok (*ö, ő, ü, ű*), a Nyugat-Dunántúl déli sávjában pedig hiányoznak a felső nyelvállású hosszú magánhangzók (*í, ű, i*).

A magánhangzórendszer-típusok

A magánhangzórendszer-típusokat összefoglaló szándékkal táblázatban s úgy mutatjuk be, hogy csak a köznyelvtől eltérő elemeiket, tehát csupán a fonématöbbleteket és -hiányokat vesszük számba. További tudnivalók a táblázat után (a megadott sorrendben) következnek.

30. MELLÉKLET

A magyar nyelvjárási magánhangzórendszer-típusok

a típus száma	a fonémaeltérések száma	a hiányzó magánhangzók	a többlet-magánhangzók
1.	–	–	–
2.	1	–	<i>ē</i>
3.	1	–	<i>ē2</i>
4.	2	–	<i>ē + ē</i>
5.	3	–	<i>ē2 + ő2 + ő2</i>
6.	4	<i>í + ú + ű</i>	<i>ē</i>
7.	5	<i>ő + ő + ü + ű</i>	<i>ē</i>
8.	7	<i>í + ú + ű + é + ő + ő + á</i>	–

Az 1. típus megegyezik a köznyelvi rendszerrel, a 2.–7. típus abban különbözik a köznyelvi rendszertől, hogy többletfonémái vannak, a 6.–7.–8. pedig abban, hogy fonémahiányok (is) jellemzik. Közelebbről:

Az 1. t í p u s: a köznyelvivel megegyező, 7 rövid és 7 hosszú fonémát tartalmazó rendszer. Jellemző a Mezőség nagyobb részére, a moldvai nyelvjárások nem székelyes

változataira és az északkeleti nyelvjárásterület azon részére, ahol nincs meg a kétféle *é* fonéma.

A 2. t í p u s: 8 rövid és 7 hosszú fonémát tartalmazó rendszer. Jellemző minden zárt *ë-ző* nyelvjárássra, amelyben a köznyelvhez képest egyéb eltérés nincs, tehát a nyelvterület legnagyobb részére. A rövid magánhangzó sor teljes értékű tagja az *ë*.

A 3. t í p u s: 7 rövid és 8 hosszú fonémát tartalmazó rendszer. Az északkeleti nyelvjárási régió jellemző magánhangzórendszere. Nem zárt *ë-ző*, de hosszú fonémáinak száma megegyezik a 4. típuséval, ám az ott jelentkező *ē* – *é* oppozíció itt diftongusok szembenállásában nyilvánul meg.

A 4. t í p u s: 8 rövid és 8 hosszú fonémát tartalmazó rendszer. Ma már csak nagyon kis palóc területen (például Medvesalján) előforduló változat. Többetként a zárt *ë* és a – bizonyos köznyelvi *é-k* helyén előforduló – hosszú *ē* jellemzi (*fēl* = *fél* főnév – *fēl* ige, *ēg* = *ég* főnév – *ēg* ige).

Az 5. t í p u s: 7 rövid és 10 hosszú fonémát tartalmaz. A középső nyelvállású hosszú magánhangzók kétféle diftongusos megvalósulása eredményezi az előző rendszerben rejlő lehetőségek teljes értékű felhasználását. Szigetszerűen jelentkezik az északkeleti nyelvjárási régióban.

A 6. t í p u s: 8 rövid és 4 hosszú magánhangzós rendszer. A zárt *ë-ző* nyelvjárások azon altípusa, amelyekben nem önálló fonémák a felső nyelvállású hosszú hangok – a Nyugat-Dunántúlon, Vas megye egy részében, Zalában és a Muravidéken teljesen hiányoznak e hangok, míg az északnyugat-dunántúli nyelvjárásokban a köznyelvi *ó*, *ő* és *é* helyén másodlagosan fordulnak elő.

A 7. t í p u s: 6 rövid és 5 hosszú fonémát tartalmazó rendszer. Ma már csak Bácskertes (Kupuszina, Jugoszlávia) nyelvjárásszigeten találkozunk vele, melynek telepesei valószínűleg a mai Nyugat-Szlovákiából, Nagyhindről kerültek a Bácskába. Nagy-hinden a fonémahiány mára már lényegében eltűnt, csak nyomai lelhetők fel, Bácskertesben azonban még a közelmúltban is hiányoztak a labiális palatális magánhangzók.

A 8. t í p u s: csak a rövid magánhangzókat tartalmazó rendszer. Az 1. típusal váltakozik a Mezőségen, ahol a magyar anyanyelvűek ma már mindenütt többnyire kétnyelvű környezetben élnek, s a magyar nyelvre oly jellemző időtartam-oppozíció szinte teljesen eltűnt hangrendszerükből.

A MÁSSALHANGZÓK

A mássalhangzórendszer jóval homogénabb képet mutat nyelvjárásainkban, mint a magánhangzórendszer. A legtöbb nyelvjárási típus ugyanis azonos a köznyelvvél: fonémahiány és -többlet csupán szigetszerűen – és nem egyértelműen megítélhetően – jelentkezik, és – nyelvjárási hiányként – csak a *ty*/*gy*, valamint az *s*, *zs*/*cs*, *dzs*, illetőleg – nyelvjárási többletként – az *ly* fonémát érinti. A bizonytalanság abból fakad, hogy a mássalhangzórendszernek a köznyelvtől esetleg korábban tapasztalt különbözősége eltűnőben van, illetőleg míg egyes jelenségek néhány évtizeddel korábban közölt tanulmányokban élő nyelvhasználati tényként szerepelnek, a mai nyelvállapot azonban (sőt, már a magyar nyelvjárások atlaszának vonatkozó adatai) nem igazolja ezeket a fonématöbbleteket/hiányokat.

A mássalhangzórendszer-típusok

Ugyanúgy mutatjuk be őket, ahogy főntebb a magánhangzótípusokat. Abból indulunk ki, hogy a köznyelvben 25 rövid mássalhangzó van (a *pech*, *kapj* szavakban ejtett szóvégi mássalhangzót nem tekintjük a magyarban fonémának).

31. MELLÉKLET

A magyar nyelvjárási mássalhangzórendszer-típusok

a típus száma	a fonémaeltérések száma	a fonématöbbletek	a hiányzó mássalhangzók
1.	–	–	–
2.	1	<i>ly</i>	–
3.	2	–	<i>gy</i> + <i>ty</i>
4.	4	–	<i>cs</i> + <i>dzs</i> + <i>s</i> + <i>zs</i>
5.	3	<i>ly</i>	<i>cs</i> + <i>dzs</i> + <i>gy</i> + <i>ty</i>

Az 1. típus megegyezik a köznyelvi rendszerrel, a 2. fonématöbbletet, a 3. és 4. fonéma-hiányokat mutat fel, az 5. vegyes típus, mert többlet és hiányok egyaránt jellemzik. Közelebbről:

Az 1. t í p u s: megegyezik a köznyelvvél. A palóc és a moldvai nyelvjárási régió egy részének (középpalóc és északi csángó) s néhány nyelvszigetnek (ezeket lásd alább) a kivételével az összes többi nyelvjárást jellemzi.

A 2. t í p u s: az egyetlen ma is élő, a köznyelvtől eltérő, 26 mássalhangzóból álló nyelvjárási mássalhangzórendszer. A középpalóc nyelvjárásokat jellemzi. Az *ly* azonban ezen a területen is erősen visszaszorulóban van a *j* javára.

A 3., 4. és 5. típus kihaltban levő, illetőleg kihalt mássalhangzórendszerek. Fonológiai és nyelvtörténeti fontosságuk miatt foglalkozunk velük itt, főként azonban gyakorlati okból, hogy ti. nyelvjárási szövegekben és hangtani leírásokban, illetőleg a szakirodalom különböző műfajaiban ma is gyakran találkozhatunk speciális elemekkel.

A 3. t í p u s: 23 mássalhangzóból álló rendszer. A burgenlandi nyelvjárássziget, Felsőőr (Oberwart) ma már eltűnőben levő mássalhangzórendszere. A mai állapot a köznyelvihez közelít.

A 4. t í p u s: 21 mássalhangzóból áll. Szlavóniában ma már nem adatolható, de a 20. század első felében még élt, ún. sziszegő nyelvjárás, amelyből hiányzik az *s*, *zs* és a *cs*, *dzs*.

Az 5. t í p u s: 24 mássalhangzóból álló rendszer, vegyes típus (az említettek kombinációja). A mai nyelvjárási szakirodalomban megítélése nem egyértelmű. Az északi csángó nyelvjárás e teljes változata *ly*-ező, sziszegő, és nincs meg benne a *ty* és *gy*. E két utóbbi sajátosság egy rendszeren belüli előfordulása eredményeként a *ty* és *gy* helyén egy módosult (néhány helyi nyelvjárásban palatalizált) posztalveoláris, *s* és *zs*-féle hang jelenik meg.

A nyelvjárási fonémagyakoriság

Fonémagyakoriságon a fonémák használatának, beszéd- illetve szövegbeli előfordulásának gyakoriságát értjük. (Ebben az értelemben használt korábbi kifejezés a *fonémamegterheltség*.) A fonémagyakoriságban mutatkozó eltérés a nyelvjárások közötti különbségek egyik fontos, laikusoktól is azonnal észlelhető tényezője. A köznyelv és a nyelvjárások, illetve a különböző nyelvjárások közötti gyakorisági különbségek egyik oka az előbbieken említett fonémaállománybeli és a fonémák hangsorbeli egymásra hatásának eltérése, a másik a különböző hangváltozási tendenciáknak az egyes nyelvjárásokban időben és intenzitásban eltérő érvényesülése. Láttuk, hogy például a mássalhangzórendszer összetétele tekintetében a nyelvetterület legnagyobb részén nincs eltérés, mégis nyilvánvaló, hogy a nyelvjárások a mássalhangzókat illetően is erősen különböznek egymástól. Tapasztaljuk, hogy ha egy nyelvváltozatban egy másikhoz viszonyítva kevesebb fonéma van, akkor a rendelkezésre álló nyelvi kifejezőeszközök, fonémák némelyike gyakrabban fordul elő, mint a rendszer más tagjai. Természetes például, hogy az *ö* és *ü* hangok hiánya a hozzájuk fonetikailag legközelebb álló *ő* és *í* gyakoribb előfordulását eredményezi, míg az *ë-ző* vagy *ly-ező* nyelvjárásokban kevesebbszer fordul elő az *e* és *j*.

A fonémagyakoriság megállapítása is szükséges tehát ahhoz, hogy árnyaltabb képet kapjunk nyelvjárásaink hangtani jellemzőiről. Ezek a gyakorisági mutatók olyan nyelvjárási jelenségekre utalnak, amelyek igen jellemzőek lehetnek egy-egy nyelvjárásra. Csupán a fonémaállomány összetétele alapján nem határozható el egymástól és a többi nyelvváltozattól pl. az *ö-ző*, *í-ző*, *l-ező* stb. nyelvjárások, hiszen pl. a Dél-Alföldön egymás mellett él az *ë* és az *ö*, vagy a Tiszántúlon az *é (ëj)* és az *í*, de az *ö* vagy az *í* ezeken a területeken lényegesen többször fordul elő, mint másutt. A szegedieket az *ö-zéssel*, a debrecenieket az *í-zéssel* jellemezni közhelyszámba megy. Általában nem gondolunk azonban arra, hogy mindegyik nyelvjárási hangtani sajátosság befolyásolja a gyakoriság alakulását: például a *ν* zöngésítő hatása szükségszerűen együtt jár az adott nyelvjárás zöngés mássalhangzóinak nagyobb, a zöngétlenek kisebb gyakoriságával, az *i* palatalizáló hatása növeli a *ty*, *gy*, *ny* előfordulási arányát stb.

Az *í-zés* jelenségét alaposabban körüljárva azt szemléltetjük, milyen fonémagyakoriság jellemez meghatározott nyelvjárásokat.

A kutatópontok:

1 = köznyelv	9 = F 22. Szeremle	17 = P 15. Hosszúpályi
2 = C 11. Izsap	10 = G 11. Old	18 = Szu 4. Salánk
3 = Au 2. Felsőőr	11 = H 11. Balaton	19 = Ro 8. Zselyk
4 = A 14. Sajtoskál	12 = J 10. Verpelét	20 = Ro 11. Lukafalva
5 = B 21. Hahót	13 = K 12. Algyő	21 = Ro 14. Csíkrákos
6 = C 12. Dad	14 = M 19. Dévaványa	22 = Ju 7. Kórógy
7 = C 22. Szentgál	15 = O 4. Pusztafalu	
8 = D 25. Kaposgyarmat	16 = O 9. Kék	

A Függelékben közölt 34. számú mellékletünkben méretarányos ábrázolásban mutatjuk be az *é* és az *í* gyakoriságát. (A melléklet kéziratos változatát Fodor Katalin készítette a főbb nyelvjárástípusokat és kisebb nyelvjárásszigeteket jellemző kutatópontok adatai alapján, a végleges ábra Sebők László munkája.) Látható: kiugróan magas az északnyugati és tiszántúli *i*-zű területeken az *í* gyakorisága, ugyanakkor például a zalai nyelvjárásban egyáltalán nincs, a Dél-Dunántúlon alig van *í*. A fonémagyakoriság illetően alakulásának okait azonban csupán a többi hangtani sajátosság vizsgálatával tudjuk megmagyarázni: Zalában a felső nyelvéllású hosszú magánhangzók hiánya, míg Kaposgyarmaton a köznyelvi *i*-k helyén gyakran jelentkező *é*-k (tehát a nyílt *é*-zés: *gyék, késér*) miatt jött létre ez az állapot.

A vizsgált morfémaállományon belül előforduló százalékos arányokat bemutató alábbi táblázatunkban éppen azért szerepel az *i* és az *é2* gyakorisága is, hogy az *é* és *í* gyakorisági mutatóival együtt erre a bővebb értelmezési lehetőségre is felhívjuk a figyelmet. A köznyelv és 21 kutatópont adatait közöljük Imre Samu nyomán (Imre 1971, 234–7.) A köznyelvinél lényegesen nagyobb (4,34) vagy kisebb (0,33) gyakoriságról így a nyelvterület nagy részéről érzékletes képet alkothatunk. Láthatjuk azt is, hogy a két monoftongus, az *é* és *í* mellett néhány dunántúli kutatóponton az *i*, Kórógyon és északkeleten, illetőleg a középpalócban az *é2* és az *e* is befolyásolja az arányok alakulását.

32. MELLÉKLET

Az *é* és *í* gyakorisága százalékos bemutatásban

Kutatópont	Összes adat	<i>í</i>	%	<i>é</i>	%	<i>i</i>	%	<i>e</i>	%	<i>é2</i>	%
Köznyelv	1453	19	1,3	109	7,5	81	5,57				
Cssz 11. Izsap	1572	83	5,43	55	3,6	99	6,48				
Au 2. Felsőőr	1398	28	2	47	3,36	144	10,3				
A 11. Sajtoskál	1455	44	3,02	60	4,12	115	7,9				
B 21. Halót	1460	–	–	111	7,6	101	6,92				
C 12. Dad	1473	64	4,34	57	3,87	110	7,47				
C 22. Szentgál	1507	5	0,33	113	7,5	109	7,23				
D 25. Kaposgyarmat	1500	4	0,27	116	7,73	114	7,6				
F 22. Szeremle	1494	30	2	111	7,43	97	6,5				
G 11. Old	1503	32	2,13	115	7,65	100	6,66				
H 11. Balaton	1451	31	2,14	84	5,79	87	6	7	0,4		
J 10. Verpelét	1440	34	2,36	91	6,32	87	6,04				
K 12. Algyő	1462	27	1,83	104	7,11	89	6,09				
M 19. Dévaványa	1475	78	5,29	51	3,46	92	6,24				
O 4. Pusztafalu	1449	28	1,93	96	6,63	91	6,28				
O 9. Kék	1468	8	0,54	50	3,41	57	3,89			57	3,89
P 15. Hosszúpályi	1460	82	5,62	51	3,49	94	6,43,				
Szu 4. Salánk	1522	66	4,34	65	4,27	109	7,16				
Ro 8. Zselyk	1391	40	2,88	64	4,6	107	7,69				
Ro 11. Lukafalva	1388	15	1,08	106	7,64	92	6,63				
Ro 14. Csíkrákos	1372	18	1,31	97	7,07	80	5,83				
Ju 7. Kórógy	1382	54	3,91	102	7,39	79	5,72			13	0,94

Teljesebb képet kapunk, ha valamennyi magánhangzó gyakorisági viszonyait vetjük össze. Most három í-ző nyelvjárás magánhangzórendszerét vesszük górcső alá, hogy megvizsgáljuk, az egyes hangok számának növekedése vagy csökkenése hogyan hat a rendszer egészére, illetőleg abban milyen arányváltozásokat hoz létre.

1. Az észak-mezőszégi nyelvjárás fonémaállománya – bár nem a teljes régióra jellemzően – a köznyelvvél azonosnak tekinthető, 7 rövid és 7 hosszú magánhangzóból áll. A nyelvjárás í-ző és a-zó, e két fonéma gyakorisága nagyobb a köznyelvinél, sőt, a terület egy részén o fonémahiány is tapasztalható, olyan mértékű az a-zás. Az í-zés erősségétől függően kisebb az é gyakorisága. Az e és i előfordulása is gyakoribb a köznyelvinél a nyelvjárásra jellemző illabiális jelleg miatt, ez viszont az ő és ü fonémák számát csökkenti.

2. A nyugat-dunántúli nyelvjárás északi altípusában az „eredeti” ú, ű, í megrövidül, a köznyelvi ó, ő és é helyén viszont gyakran jelentkezik egy fokkal zártabb magánhangzó, így a felső nyelvválású magánhangzók másodlagosan jelen vannak a rendszerben – a köznyelvhez képest gyakoribb az u, ü, i, kevesebb az ú, ű, í és az ó, ő, é. A nyelvjárás ë-ző és enyhén ö-ző, ezért a köznyelvhez képest gyakoribb az ö, de ritkább az e. Az í-ző jelleg miatt ez a magánhangzó gyakoribb, monoftongusos é viszont nem jelenik meg, helyén mindig ië diftongust ejtenek.

3. Bácskertes (Kupusztina) nyelvjárásszigeten hiányoznak a labiális palatális magánhangzók, és zárt ë-zés jellemzi. E két sajátosság következménye, hogy erősen megterhelt az ë és az í, valamint az é és az i. A köznyelvhez képest ritkább az e előfordulása, ugyanakkor valamennyi nyelvjárásunk közül itt van a legtöbb ë.

A NYELVJÁRÁSI HANGTANI JELENSÉGEK

1. A köznyelv és a nyelvjárások közötti hangtani különbségek egyik legfontosabb típusát és legtöbb tagot számláló csoportját az alaki tájszavak (például: *asztó, il, kégyó, tíiz*) alkotják. Azok a szavak, szóalakok tehát, amelyek megvannak mind a köznyelvben, mind a vizsgált nyelvjárás(ok)ban (ahogy az említettek is, köznyelvi formában az *asztal*, az *él*, a *kígyó* és a *tűz*), de amelyek a nyelvjárások egy részében más hangalakban használatosak, mint a köznyelvben. Amikor a lexémaszinten azonos köznyelvi és nyelvjárási szavakat, szóalakokat fonémánként szembesítjük egymással, akkor azt állapítjuk meg, hogy az adott szóalakokban mely köznyelvi fonémáknak mely nyelvjárásiai felelnek meg, vagy fordítva. Az említett példákból merítve: a köznyelvi *tűz* és a nyelvjárási *tíiz* esetében a *t* és a *z* azonosságát, illetőleg a köznyelvi *ű*-nek nyelvjárási *ü*-vel való megfeleltetését rögzíthetjük. A szóban forgó szembenállások a *h a n g m e g f e l e l é s e k*. A köznyelvi–nyelvjárási hangmegfelelésekről Imre Samu készített összeállítást a magyar nyelvjárások atlaszának gazdag anyaga alapján. Ezekből mutatjuk be az é megfeleléseit.

A *z é h a n g m e g f e l e l é s e i*: a) a köznyelv felől nézve (milyen fonémák fordulnak elő a köznyelvi é-k helyén a nyelvjárásokban):

Köznyelvi é: nyelvjárási é2 *v^lér, eb^léd*

í *szíp, kötí*

ű *fűsű, kiherűlik*

	ő	főstű, kőrőszik
	e	jég, kéz
	ü	büllög, fűrész
	i	kezibe, karalábi
	o	dérok
	ö	pönösz
	e	hetfü, nyelv
	ë	pënész, nëz
	á	nénám
	a	dërak
él:	í	díbe, beszísz
	i	beszisz, etti
	ę	nészte, lőjje
-nél	ná	Feriná

b) A nyelvjárások felől nézve (milyen fonémák fordulnak elő a nyelvjárasi é-k helyén a köznyelvben):

Nyelvjárasi é: köznyelvi	é	szép, ebéd
	í	kénozza, tanét
	ő	csé, teté
	ű	méhel, keserén
	e	hétet, zellér
	i	rébözli, véraszt
	o	abréncs, dorombél
	u	kódés, meggy ^u ógy ⁱ él
	a	elpazérol, kór ^a lábé
	ö	könyék
	á	gégog
	ü	kévő 'küllő'
	jú	sarië
	ju	éha
	el, ej (ely)	béső, késsé
	ej	fészí, té
	oj (oly)	péva, géva
	er (r)	mére, ëccé 'egyszer'
	-(sz)ör	ëccé 'ötször'
	öl	zéd
	üil	néké 'nélkül'
	-(h)ez	székhé
	-(h)öz	tíszhé

Megjegyzés: a fenti összeállításban egy nyelvváltozatnak, a köznyelvnek az adataival szemben több nyelvjárás egyesített adatai állnak. Ha a köznyelvet csak egy nyelvjárással vetjük egybe, akkor természetesen nem találunk ily sok hangmegfelelést.

2. A nyelvjárások jellemző hangtani arculatát meghatározó egyik legfontosabb, a köznyelvvél azonos fonémaállományú nyelvjárások esetében pedig a legfontosabb tényező a köznyelvtől eltérő hangmegfelelések. Az egy-egy nyelvjárást leginkább jellemző hangmegfelelések, tudniillik a köznyelvtől való, többé-kevésbé rendszerszerű s egyben számos azonos típusú eltérés alapján beszélünk *ö-ző*, *í-ző*, *l-ező* stb. nyelvjárásokról, azt fejezván ki ezzel, hogy az adott nyelvjárásban feltűnően, a köznyelvinél gyakrabban fordulnak elő e fonémák más köznyelvi hangok helyén olyan szavakban, amelyek mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásokban megvannak. Ha ezeket az azonos típusba (például labialitás, zártság, nyúlás) sorolható, a köznyelvtől eltérő hangmegfeleléseket egymás mellé állítjuk, kirajzolódnak előttünk a nyelvjárások jellemző hangtani tendenciái. A nyelvjárási hangtani tendenciák a nyelvjárás aktív, gyakori, a nyelvjárás hangtani arculatát megszabó, azonos fonológiai típusba tartozó hangmegfelelései. Beszélhetünk például zárt tendenciáról, azt fejezván ki ezzel, hogy bizonyos nyelvjárásokra az jellemző, hogy a megfelelő köznyelvi fonémák helyén a nyelvjárásban a köznyelvinél zártabb magánhangzók fordulnak elő számos esetben: az *o* helyén *u* (*mostoha*–*mustoha*, ez a zárt *u*-zás, lásd a függelékbeli 35. számú mellékletet; a forrás: Deme 1953, 116), az *é* helyén *í* (*kék*–*kík*, ez a zárt *í*-zés), az *ö* helyén *ü* (*piüföl*–*piüfiil*, ez a zárt *ü*-zés), stb. A nyelvjárási hangtani tendenciák nyelvföldrajzi megjelenítésére lásd Deme 1953, XIV. összesítő lap!

A következőkben több, elsősorban szinkrón szempontból fontosabb, másodsorban archaikus nyelvjárási hangtani jelenséget mutatunk be. Lehetőséget kívánunk ugyanis nyújtani a nyelvjárások jellemző hangtani jelenségei közötti tájékozódásra. Csoportosításunk két alappillére a hangok fonetikai helyzete (a hangkörnyezet befolyásolja-e a hangmegfelelést, vagy sem) és a hangképzést meghatározó tényezők (a fonetikai tanulmányokból jól ismert ajakműködés, hangszalagműködés, képzéshely és társai).

Magánhangzós jelenségek

1. A hangkörnyezettől függő (asszociatív) megfelelések

1) Gyakori (néhány szóban még a köznyelvi beszélőkre is jellemzően) az a) **á utáni és az b) á előtti o-zás**: *lábos*, *saláto*, *házbo*, illetőleg *vosánap*, *soláto*, *modár*.

2) Alaktani vonatkozású az a) **zártabb vagy b) nyíltabb előhangzó**: *házokot*, *szomjos*, illetőleg *látak*, *tudad*, valamint c) egyes toldalékoknak a köznyelvinél zártabb vagy nyíltabb magánhangzós alakja: *okoson*, *ablagbo*; *kezibe*, *könyvit*, illetve *házónk*–*házunk*, *szőtőnk*–*szőtünk*.

3) **Labialis-illabialis (ajakkerekítéses-ajakréses) megfelelések**

a) A legismertebb és leggyakoribb az **ö-zés**, azaz a zárt *ē* helyén ejtett *ö*. Valamilyen változata szinte az egész nyelvterületen előfordul, még az egyébként illabialis jellegű palóc nyelvjárásokban is fel-felbukkan. Legerőteljesebb válfaja a független *ö*-zés, a Dél-Dunántúlon és a Dél-Alföldön, Szenc környékén és Erdélyben, Udvarhelyszéken általános, itt bizonyos egyszótagú (*lē*, *nē*, *ēgy* stb.) és vegyes hangrendű (*dēsška*, *szērda* stb.) szavaink kivételével szinte mindenütt *ö*-t hallunk az *ē* helyén. A hangsúlyos *ö*-zés főleg a nyugati régióban fordul elő, jelentősége azonban jóval kisebb az előző típusénál (*csöpp*, *lökköm*, *öspörös*). A nyugati nyelvjárásterületen is általánosabb az úgynevezett

hangsúlytalan *ö*-zés (hangsúlytalan szótagban, toldalékban és toldalék előtt), de jellemző Abaújban, és kisebb gyakorisággal, elvétele a nyelvterületen egybeült is (*édös, lélöök, nézől* stb.).

b) Kevésbé gyakori az *i* helyén ejtett *ü*, de főleg a nyugati és erdélyi nyelvjárások egy részében előbukkan (*iüdő, ciipő, ümög* stb.).

c) E jelenségek ellentettje a köznyelvi alakváltozathoz képest illabiálisabb ejtés. Ez leginkább a palóc és a keleti-északkeleti nyelvjárás területre jellemző, bár a köznyelvi *ü* helyén *i* gyakran hallható az egyébként *ö*-ző nyugati nyelvjárás területén is (*setit, össze, pispek, tüker ~ tiker, izen, rihés*).

d) Kupuszina nyelvjárásának erősen illabiális voltára lásd a 7. magánhangzórendszer-típust (föntebb).

4) **Rövid-hosszú hangmegfelelések.** Az időtartameltérést mutató alakváltozatok nyelvjárásainkban többnyire a hangkörnyezet hatásával magyarázható hangmegfelelések.

a) A független megfelelések elsősorban a felső nyelvválású hosszú magánhangzók hiányából következnek (például Délnyugat-Dunántúlon általános *tüz, husz, víz* alakváltozatok, de hasonló jelenséggel találkozunk északkeleten is). A köznyelvi rövid felső nyelvválású magánhangzók helyett hosszút ejtenek viszont hangsúlyos helyzetben a Tiszántúli legnagyobb részén (*cúkor, tükör, hívatal*).

b) A rövidülés és a nyúlás érinti az alsó és középső nyelvválású *a*-á, /e/ë-é fonemapárt is, ennek (többféle keletkezési okkal magyarázható) változataival találkozunk a nyelvterület nagy részén, de főleg északkeleten-keleten (*szeke, level, vereb, tehen*). Nyugat-Dunántúlon pedig elsősorban egytagú szavakban (*nyel, szen ~ szeny*). Inkább a keleti nyelvjárásokban van példa (az egyes szám 3. személyű) *ád, hágy, lel ~ lél, ver ~ vér*-féle alakokra.

c) A hangkörnyezettől függő nyúlás számos nyelvjárásban jelentkezik az *l, r, j* más-salhangzók előtt (*sőt, gyakran találkozunk ezzel a jelenséggel a kevésbé választékos köznyelvben is*). A legegyszerűbb a magánhangzó félhosszú ejtése, ez Tiszántúlon és északkeleten általános (*embër, sòrba, fűrdik*).

d) Ennél összetettebb jelenség, ha a magánhangzó megnyúlásával egy időben a mássalhangzó kiesik (*vót, föld, küső, dógos*).

e) Ha a pótlónyúlás az *a* vagy *e* hangokat érinti, a keletkezett hosszú magánhangzó polifonemikus *ā* vagy *ē* (*bēső, reggē ~ rēggē, asztā, fāra*).

f) Nyugat-Dunántúl egy részén (a peremeken erősödő jelleggel) azonban az *l* kiesése nem jár együtt a magánhangzó megnyúlásával. Összefügghet ezzel, hogy a nyelvjárásban a középső nyelvválású magánhangzók (nemcsak *l* előtt) zártabbak, s a zárt hosszú magánhangzók gyakorisága e területen minimális (*gonduta, jász, konku, bagu, tilu és csipűnyí, tengü, kettü, idü*). Ez a rövidülési tendencia kiterjed az alsó nyelvválású hangokra is (*emegy*).

5) **Magánhangzóhiány – magánhangzótöbblet**

a) A hanghiány és hangtöbblet megjelenése a hangkörnyezettel magyarázható. A köznyelvhez képest szinte minden nyelvjárásunkban találunk kisebb eltéréseket, hiszen a területi nyelvváltozatok „következesebbek” a köznyelvnél: a Nyugat-Dunántúlon

gyakoribb a mássalhangzó-torlódás (*brázdo* = barázda, *gráblo* = gereblye), a keleti nyelvjárásokban gyakoribb a magánhangzó betoldása (*garádics* = grádics, *istrázsa* = strázsa).

b) Hasonló eredménnyel jár a két nyílt szótagos tendencia is (a második vagy harmadik nyílt szótag magánhangzója kiesik). Nyugaton-délnyugaton inkább előfordul a magánhangzó kiesése és a szóbelseji mássalhangzó-torlódás kialakulása, míg a keleti nyelvjárásokban ritkább ez a jelenség (*gabna* = gabona, *eszket* = ezeket, ill. *kamara*, *zabola* = zabra).

c) A *há* = hová, *ket* = kellett, *stét* = jóestét típusú hangkivetés, rövidülés inkább általános előbeszédbeli, mint nyelvjárási sajátosság.

d) Délnyugat-Dunántúlon a két mássalhangzóra végződő szótövek toldalékolása egy a tőhöz kapcsolt középső nyelvallású magánhangzó beiktatásával történik (*tartova* = tartva, *kertiöbe* = kertbe).

6) **Magas és mély hangrendű megfelelések:** a magyar nyelv egyik legjellemzőbb sajátossága a palatális-veláris kontraszt erőteljes volta. Éppen ezért a köznyelv és a nyelvjárás közötti ilyen típusú eltérés feltűnik. Így például a csallóközi *vészárnap*, *bérázda*, Moldvában, Dél-Erdélyben s egybeült pedig a *felu* = *falu*, *kepu* = *kapu*-típusú változatok.

2. A hangkörnyezettől független hangmegfelelések

1) **Magas (palatális) és mély hangrendű (veláris) megfelelések:** széles körben ismert a *tyúk-tik*, *lyuk-lik*.

2) Zártabb-nyíltabb megfelelések

Idetartozik a) a zárt *í*-zés (azért zárt *í*-zés, mert a köznyelvi középső nyelvallású *é*-nek a nyelvjárásban felső nyelvallású, tehát zártabb *í* felel meg). Erre bőven hallhatunk példát szinte az egész magyar nyelvterületen (*szíp*, *kík*, *níz*). b) A köznyelvinél egy fokkal nyíltabb magánhangzót találunk az *o* helyén az *a*-zó nyelvjárásokban (köznyelvi *o*-nyelvjárási *a*) a Mezőségen és Székelyföld nyugati részén (*mast*, *akas*, *abrans*). c) Kevésbé gyakori a fentebb már említett *é*-zés (ez voltaképpen a zárt *í*-zés fordítottja), amely Dél-Dunántúlra és Erdély egyes vidékeire (*gyék*, *késér*) jellemző. d) Jellegzetes palóc nyelvjárási sajátosság az *ú*, *ű* egy fokkal nyíltabb ejtése (*gyűrő* = gyűrű, *koszoró* = koszorú).

Mássalhangzós jelenségek

1. A hangkörnyezettől függő (asszociatív) hangmegfelelések

1) **Palatalizációs jelenségek:** a *t*, *d*, *n*, *l* dentális mássalhangzók elsősorban az *i*, ritkábban az *ü*, de más magas hangrendű magánhangzók előtt is palatalizálódnak (*kifizeti*, *gyisznó*, *tértyel*, *tyűz*). A jelenség legteljesebb körben a palócban, kisebb mértékben elsősorban Nyugat- és Közép-Dunántúlon ismert.

2) A *j* megfelelései és viselkedése mássalhangzó-kapcsolatokban:

a) A palatális *j* a Dunántúl szinte egész területén kötött fonéma, tehát bizonyos hangkörnyezetben egyáltalán nem fordulhat elő.

b) Az explozívák (*p*, *b*, *k*, *g*) és *a*, *f*, *v*, *r*, *l*, *m* után a köznyelvi *j* helyén *ty*, illetőleg *gy* jelentkezik (*aptya*, *várgyo*, *zsebgyc*). A *ty* és *gy* fonetikai kétarcúsága (ti. hogy besorolható

az affrikáták, valamint a mai, képzését tekintve „zárhangúsabb” jellege miatt az *explozívák* közé is) miatt a jelenséget a terminológiában két elnevezéssel is illetik: **explozív ty-zés, gy-zés**, illetőleg **affrikálódás**. Az *r + j* hangkapcsolat *rgy* ejtése a Dunántúl délkeleti és a Duna bal parti részén általános. Az *e* hangkapcsolatban ejtett *my* nemcsak a Dunántúlon, hanem néhány morfémában az Alföldön is elterjedt (*sarnyú, bornyú, varnyú*).

3) Időtartam-megfelelések:

a) A leggyakoribb jelenség az **intervokális**, azaz magánhangzók közötti **mássalhangzónyúlás**. Leggyakoribb a Dunántúlon, de sűrűn találkozhatunk vele a nyelvterület keleti részén is (*vállasztás, mandulla, tőükke, vakkondok, ruhájja*). Nyugat-Dunántúlon és Székelyföldön az *-ít* képzős, illetőleg *-t* végű igék *-t* mássalhangzója is megnyúlik két magánhangzó között (*lapított, tanított, fűttés, hűttés*).

b) Az **időtartamcserének** Dunántúlon inkább a rövid, keleten a hosszú magánhangzós változata fordul elő (*irott, lüttem, dínye, cukorépa, orvoság*).

4) Hasonulások jelenségei:

A *v* hangtörténeti-fonetikai sajátosságai következményeként a mai magyar nyelvjárásokban *e* hang részvétele a hasonulás zöngésség szerinti típusában elég nagy eltéréseket mutat. A Nyugat-Dunántúl északi részén a *v* – eltérően a köznyelvtől és a többi nyelvjárástól – nemcsak hasonul zöngésség szerint, hanem maga is

a) **zöngésíti** az előtte álló zöngétlen mássalhangzót (*ödven, Vaszvár*, mondatfonetikai helyzetben: *kéd villa, sog vuot*).

b) Zala megyében, a Hetés déli részén és Baranyában fordított irányú, előreható hasonulás, azaz **zöngétlenedés** a jellemző (*hafan, látfá*), de szóhatáron ez a hasonulás már nem következik be.

c) Szombathelytől délre Vasban és Zala északi részén, kisebb mértékben még a Közép-Dunántúlon is mindkét jelenség él, tehát fakultatív variánsként hol zöngés, hol zöngétlen mássalhangzó hallható ugyanannál a beszélőnél is (*hadvan–hafan, ködve–köjfe*).

d) A határozói igenév *-va, -ve* képzője **teljesen hasonul** a tövégi mássalhangzóhoz az Északkelet-Dunántúlon (*csukka ~ csukkal, kötötte ~ köttel*).

e) Sajátos példája a hasonulásnak a bukovinai (tolnai-baranyai) székelyek nyelvében a *b, p + v* hangkapcsolatban jelentkező **előreható hasonulás** (a rendelkezésünkre álló adatok úgynevezett mondatfonetikai helyzetben mutatják ezt a megfelelést: *szép pagy, küisseb bagy*).

f) A *-val, -vel* **határozórag** a palóc nyelvjárásban, Abaúj északi részén, a kárpátaljai Salánkon és Nagyszőlős környékén, a Székelyföld egy részén és a moldvai székelyeknél **nem hasonul** (*pamukval, kézvel, embervel*).

g) Nyugat-dunántúli nyelvjárást beszélőknél időnként előfordul az elől képzett **na-zálisok által indukált zöngésedés** is (*hád nem, kizsmiska*).

h) A *h* az előtte álló zöngés mássalhangzót néhány Nyitra környéki településen **nem zöngésíti** (*egyházé, meghalt, tyűzhö*). Ez a jelenség valószínűleg szlovák hatás következménye.

i) Az *r* és *l* egymás mellé kerülése a hangsorban a legtöbb nyelvjárásban (gyakran

még a köznyelvben is) hasonulást eredményez, amely területenként váltakozóan lehet progresszív vagy regresszív jellegű is.

j) Az **rl-rr** típusú hasonulás (*tarruo*, *tarró*) a Dunántúl nagy részére és Dél-Erdélyre, az **rl-ll** megfelelés (*talló*, *tollóu*) inkább a nyelvterület középső részére jellemző. Az **lr-rr** változat is ezen a vidéken gyakori (*asztarró*).

k) Az **rs-ss** hasonulás (*ossó*, *bossao*, *kossó*, *fassang*) a keleti palócban a legjellemzőbb, de az egész palóc régióban előfordul.

l) A **dn-nn** megfelelés főleg a nyugati és a dunántúli nyelvjárásokban fordul elő (*alunni*, *nyugonni*, *tunna*).

m) Két igekötő, a **meg** és az **el** mássalhangzójának a köznyelvitől való sajátos eltérése figyelhető meg két nyelvjárásban, a *meg* g-je a palóc nyelvjárásban, az *el* l-je a szlavóniai Kórógyében asszimilálódik az ige kezdő mássalhangzójához (*mëffog*, *mëttud*, *mëccsinál*, illetve *ettette* ~ *etette*).

A szövegen belül, úgynevezett mondatfonetikai helyzetben bekövetkező hasonulások legtöbbször (az eddig kiemelteken kívül) véleményünk szerint a kevésbé választékos, kevésbé gondosan artikulált beszélt nyelv (élnyelv) sajátossága, nyelvjárási kötöttségei feldolgozatlanok, ezért ezek tárgyalásától eltekintünk (*kics csikó*, *uhhogy*).

5) **A hangátvetés:** Alkalmanként (egy-egy morfémban) az egész nyelvterületen előfordulhat. Némiképp gyakoribb jelenségnek tűnik a palócok körében és a széke-lyeknél, illetve Moldvában (*döbön* = bödön, *csanál* = csalán, *bonc* = comb, *bong* = gomb, *ögyvez* = özvegy, *hedegű* = hegedű, *kalán* = kanál).

6) **Mássalhangzóhiány, mássalhangzó-többlet:** a) Szókezdő mássalhangzó kiesésére a mai nyelvjárásokban kevés példa van, elszórtan a dunántúli, palóc és kelet-erdélyi települések nyelvében fordul elő (*ipacs* 'pipacs', *érce* 'jérce', *őféj* 'vőfély').

b) Szókezdő és szóbelseji helyzetben is előfordulhat *többszörös mássalhangzó-kapcsolat* a hangkivetés. A mai magyar nyelvhasználatban azonban erre jóval kevesebb példa van, mint a történeti adatokban, vagyis nyelvünk fokozatosan „hozzászokott” a mássalhangzócsoporthoz, a beszélők számára ezek ejtése nem okoz problémát (*tesvér*, *kerbe*). Toldalékokban is gyakori – de nemcsak mássalhangzó-kapcsolatokban, hanem egyszerű magán-+mássalhangzó szerkezetű toldalékban is – a záró mássalhangzó kiesése (*házér*, *asztalho*, *kiderű*, *attú*, *háromszó* – az utóbbi példák a polifonemikus, l-, r-, j-kieséssel összefüggő alakváltozatok).

c) *Mássalhangzó-többletként* megjelenhetnek bizonyos hangok szókezdő és szóbelseji helyzetben is (*gerhíny*, *vakhand*, *kányha*, *haotalmennéjnek* = átalmennének, *buborka* = uborka, *blujz* = blúz, *haptájk* = hapták, *himpók* = inpók, 'a ló lábán levő daganat', *hinda* = inda).

d) Mássalhangzó-kapcsolatokban szórványosan arra is akad példa, hogy a nyelvjárásban *hármassalhangzó-torlódás* alakul ki hangbetoldással (*calstrok* = colstok, *stráncport* = transzport). Ez a ritka jelenség valószínűleg az egyébként gyakran megmaradt szókezdő *str* hangkapcsolat hatására alakult ki (*strázsa*, *strucc*).

7) **A hiátus megszüntetése:** a *hiátus (hanghiány)* akkor keletkezik, ha a hangsorban két magánhangzó kerül egymás mellé, tulajdonképpen „magánhangzó-torlódás” alakul ki. E hangtorlódást a magyar nyelv is „igyekszik” – többnyire mássalhangzó betol-

dásával – megszüntetni. A hiátustöltő hangok vizsgálata hangtörténeti feladat. Mivel a köznyelvi alakváltozatok is már többnyire valamilyen hiátustöltő mássalhangzót tartalmaznak, a hiátus kérdésköre inkább az egyszerű hangmegfelelésekhez lenne sorolható, a mai nyelvben ugyanis itt nincs magánhangzó-torlódás.

a) A hiátus kitöltése elsősorban *j*, *v*, *h* és *l* mássalhangzókkal történt, morfémanként és területenként eltérő módon (*fűves* ~ *fűjes*, *gyűvök* ~ *gyűhök* ~ *gyülök*, *hamuval* ~ *hamuje*, *osztováta* ~ *osztoláta*, *bivaj* ~ *bihaj/bihal* ~ *bijal*, *fuvar* ~ *fuhar*, *csalán* ~ *csójány* ~ *csóvány* ~ *csóhány/csihány*, de előfordul hiátusos, diftongusos ejtés is (*fűes*, *load*, *huos* 'havas'). A mai köznyelvi hiátusos alakváltozatok (ezekben írásban nem jelöljük a hiátustöltő hangot) kiejtésben többnyire *j*-vel hangzanak (*dió* ~ *dijó*, *mióta* ~ *mijóta*, *mienk* ~ *mijenk*), de nyelvjárási alakjuk ehhez képest eltérhet (*divuo*, *gyivó*, *mihóta*, *mihinkek*).

b) Alaktani szempontból is fontos szerepet játszik a hiátus kitöltésének módja, hiszen ige- és névszótöveink jellegzetes csoportja tartozik az úgynevezett *v*-s tövűekhez, ezeknek a köznyelvitől eltérő változatai ismertek (lásd a fentebb említettek közül: *ló*–*load*–*lohad* 'lovak', *fű*–*fűes*–*fűjes*, illetve *kő*–*kűjes*, *lő*–*liön*–*lűj*–*lül*, *nő*–*nyől*–*nyűn*, *lív*–*möklín*–*möklül*).

8) **Zöngésség** szerinti eltérés a nyelvjárási és köznyelvi alakváltozatok között: Elsősorban a *v* és *h* mássalhangzók határozzák meg e jelenséget, hiszen leggyakrabban a *v* zöngésítő hatása vagy pedig a *h* nem zöngésítő szerepének következtében jön létre.

9) **A képzésmód eltérése** szerinti változatok: Ide sorolhatók az *l*–*j* és *j*–*l* megfelelések, a spiránsok és affrikáták váltakozása, azaz a spirantizáció (deaffrikálódás) és affrikálódás (*baraszk*, *ficfa*, *camóca*, illetőleg *aptya*, *kargya* 'karja'), az *l*–*r*, *l*–*n* megfelelés (*taricska*, *hon*).

10) **A képzéshely** eltérése szerinti változatok: A legtöbb itt említhető hangmegfelelés a palatalizáció és depalatalizáció körébe sorolható (*mosakogyik*, *disznyó*, *vá-szony-görin*, *szegin*, *dészű* 'gyűszű'). Ilyen típusú megfelelés a *v*–*β* (*βan*, *βéllem*). A hiátustöltő mássalhangzók változatai is képzéshelyükben különböznek (*fűves*, *fűbes*, *fűjes*, *gyűhök*).

11) **Az időtartam** eltérése szerinti változatok: a) a magánhangzóközi mássalhangzónyúlás (*pirossat*, *szárazzak*);

b) a szóvégi *l*, *n*, *s* nyúlása (*röpiüll*, *okosann*, *rihess* = *rühes*);

c) az időtartamcsere (*óra* 'orra', *dúnye*, *vila* stb.) és

d) a rövidülés (*lábál* 'lábbal', *hozá*, *nézük* nézzük) sorolható e típusba. Ez utóbbival kapcsolatban: láttuk, hogy az időtartam-oppozíció az idegen nyelvi környezetben élő magyar anyanyelvűek körében egyre kevésbé ismerhető fel. Nyelvjárási jelenséggént az általános rövidülés a mássalhangzók körében Kassa környékén és Tállyán tapasztalható. A hangsúlytalan helyzettel magyarázható, hogy Bácskertesén (Kupuszinán) szó végén nem állhat hosszú mássalhangzó.

2. A hangkörnyezettől független hangmegfelelések

1) **A hangrendszer eltéréseiből következő hangmegfelelések** (azaz a nem köznyelvi hangok előfordulása):

a) Az *ly*-ezés (*selyem*, *ökölly*, *akoly*), amely ma már csak a középpalócban és az északi

és déli csángóban lelhető fel, azonban eléggé eltérő szinten, a palóc régióban erősen visszaszorulóban van, s nincs meg az úgynevezett székelyes csángóban sem.

b) A *cs-zés*, *dzs-zés* és az *sz-czés*, illetőleg

c) *sziszegés* néven ismert jelenség rendkívül ritka ma már. Az első Felsőőrben és Moldvában, egy-két mezősi településen, a második Szlavóniában és Moldvában ismert, de ma már lényegében csak az északi és déli csángó nyelvjárásokban lelhető fel, ott is falvanként eltérő módon és erősséggel.

d) Peremnyelvjárásainkban, főleg a nyelvjárászigeteken ma is gyakori a *ν* bilabiális ejtése, de előfordul a kevésbé periferikus nyelvváltozatokban is. Némileg összefügg a hangkörnyezettel is, mert a labiális magánhangzók mellett gyakrabban hallható. A *f-φ* megfelelésre is vannak adatok, bár csak szórványosan, kevés példát találunk rá (*φél*, *φa*, *φű*). Még ritkább, csak kivételesen előforduló mássalhangzónk a *ψ*, amely voltaképpen csak a *tűcsök* és a *tűsszent* szavakban bukkan fel a legarchaikusabb nyelvváltozatokban (*ψűcsök*, *ψűszkök*).

2) **A képzésmód megváltozásának következtében létrejövő hangmegfelelések:** e típusba sorolható

a) az affrikáta (zárhang): spiráns megfelelés, azaz a *spirantizáció-dezaffrikálódás*, illetőleg b) az *affrikálódás-zárhangúsodás*. A *j* és *gy* megfelelései inkább asszociatív változatban ismertek (az *r + j*, zárhang + *j* hangkapcsolatban), de független előfordulásuk sem ritka (*gyön*, *gyég*, *hagyít* - *hajma*, *kijó*). Az *sz-z*, *c-dz* megfelelés (és fordítottja) az egész nyelvterületen előfordul (*akászfá*, *baraszk*, *mazzag* - *fífa*, *camóca*, *meddzüő*).

A másik c) jelenségtípus a *likvidák*, illetőleg a *likvidák és nazálisok felcserélése* (*csűrök* = *csülök*, *taricska* = *talicska*; *kerbiün* = *kerbiül*, *reggeltün* = *reggeltül*).

3) **A képzéshely megváltozásának következtében létrejövő hangmegfelelések:** e típusba tartozónak vehetjük a *palatalizáció-depalatalizáció* nem magánhangzós környezetben tapasztalható eseteit, ez a jelenség főleg a Nyugat-Dunántúlon ismert (*gerebény*, *tehény*, *csinyál* - *legin*, *szivárván*, *tener*). A Nyugat-Dunántúlon a tőszóban és a toldalékolt alakban gyakran *n - ny* váltakozás figyelhető meg, ez a megfelelés tehát már alaktani jelentőségű (*rokon* - *rokonyok*, *asszon* - *asszonyok*).

4) **Szórványos független hangmegfelelések:** ezen alakváltozatok esetleges előfordulásúak, rendszerbe nem illeszthetők, helyhez nem köthetők (*liba* ~ *zsiba*, *jérce* ~ *gérce*, *tol* ~ *tom*).

5) A hangsúlytalan, **szóvégi** helyzetben bekövetkező **zöngétlenedés** és a **zöngétlen mediák** (*tűsz* = *tűz*, *kűszöB*, *váG*, *viZ*).

A nyelvjárási hangváltozatok

Nyelvjárásaink hangtani sokszínűsége elsősorban nem a fentiekben bemutatott fonémátöbblet vagy -hiány következményeként jött létre. A beszélt nyelvváltozatok igazi varázsát hangtani szempontból elsősorban a nagyszámú fonémavariáns, a beszédhangok változatossága, hangszíngazdagsága adja.

Tudjuk, hogy valamennyi beszélő kisebb-nagyobb, jól érzékelhető jellemző sa-

játosságokat produkál a hangképzés során. E vonások egy része az egyéni anatómiai felépítés következménye (ezek alapján ismerjük fel egymás hangját), de jelentős különbségek adódnak abból is, hogy egy-egy nyelvjárásban, a nyelvjárási normának megfelelően a köznyelvitől eltérő szerkezetű beszédhangot ejtenek. A mezőszegi nyelvjárás központi részén például annak ellenére, hogy ez sem a fonémaszámot, sem az egyes fonémák gyakorisági mutatóit nem befolyásolja, az *ö* helyett általában egy fokkal nyíltabb palatális labiális magánhangzót találunk: *oereg, oekoer, toer*. A nyugati nyelvjárási régióban és a keleti székelységben a másutt is meglevő alsó nyelvvállású *e* legalsó nyelvéllású *ä* lesz, szinte alig különböztethető meg az *á*-tól. Ezt a helyzetet fenntartja, illetőleg megerősíti, hogy a keleti székelységben és a vele összefüggő moldvai székely nyelvjárásban előforduló nyílt *e* (*ä*) hangot a román helyesírásban *a*-val jelölik: *Adjud* = Egyed, *Aiud* = Enyed, *Cleja* = Klézse, mert azt – a románban nincs a magyar nyílt *e*-t fonetikailag közelítő hangtípus – nyilvánvalóan saját nyelvük *a* hangtípusával azonosítják. Gyakran halljuk – hogy a mássalhangzókról is beszéljünk – a Dunántúli és a Tiszántúli középső területein a kemény, pattogó, ún. kakuminális *t*, *d* mássalhangzókat is.

E hangok nagy többsége bármilyen helyzetben, tehát a fonetikai környezettől függetlenül is előfordulhat. A nyelvjárások sajátos színezetének kialakulásában részben ezek a variánsok, részben pedig a köznyelvből is ismert hangelemek játszanak szerepet úgy, hogy a köznyelvitől eltérő hangkapcsolatokat alkotnak. Ezeknek az eltéréseknek egy részét nem tudjuk magyarázni, java részét viszont igen, ha fonetikai és történeti összefüggéseket vonunk be vizsgálataink körébe. A mássalhangzók hangváltozásnak leginkább kitett csoportjai a magánhangzó-közeli hangok (*υ*, *j*, nazálisok), illetve a likvidák (*l*, *r*), képzéshely tekintetében pedig különösen a dentálveoláris képzésű hangok (*t*, *d*, *n*, *l*, *r*, *sz*, *z*, *c*, *dz*) variációs gazdagsága nagy. Nem véletlen, hogy a mai magyar nyelvjárásokban a *υ* olyan jelentős szerepet játszik a hangtani rendszer változatosságának formálásában. Hangtörténeti előzményének, a *β*-nak fiziológiai-akusztikai sajátosságai az oka annak, hogy nyelvjárásainkban más-más módon viselkedik a *υ*. A *j* és *h*, kisebb mértékben az *l* és *r* fonetikai sajátosságainak és történeti fejlődésének a következménye, hogy a legszívesebb képet mutatják és a legtöbb változást indukálják a mai nyelvjárási hangrendszerekben. Részletes elemzésük a nyelvjárástörténet feladata, ám a szinkrón nyelvjárásleírást az összefüggések feltárásában segíthetik bizonyos történeti, fonetikai, hangtörténeti ismeretek.

A FŐBB TÍPUSOK

Az alábbi hangtípusok az egyes nyelvjárásokban többé-kevésbé rendszerszerűen jelennek meg. E jellegzetes fiziológiai-akusztikai szerkezetű hangok némelyike erősen kötődik egy-egy területhez, nyelvjárástípushoz, így az egyes dialektusok felismerésében segítségünkre vannak.

A magánhangzók

Velárisok (mély hangrendűek)

- ǎ* A köznyelvinél zártabb, főleg a Dunántúlon és a Székelyföldön előforduló *ǎ*-variáns. (*háǎz, váǎr, korǎn, akǎr*)
- ǎ* Előrébb képzett, az *e* irányába mozduló *ǎ*, leginkább a Dunától keletre, illetőleg a Duna mellett hallható, bár előfordul egy-egy nyugati helyi nyelvjárásban is. Gyakran jelenik meg az igénytelenebb köznyelvben is – ez az ún. *rikkancs ǎ* (*mǎn, láttam, sokǎ*).
- ǎ* Legalsó nyelvállású, illabiális magánhangzó, a palóc és a szlavóniai nyelvjárásra jellemző, a hangkörnyezettől függő variánsként más nyelvjárásokban is előfordul, például a Csalóközben (*háǎz, kǎpǎ, váǎláki – ǎpám [de ǎpǎ]*).
- ǎ* Tulajdonképpen hosszú *a*, a palóc nyelvjárás jellemző magánhangzója, illetőleg polifonemikus értékű hang, erősen zárt *ǎ*-zó, azaz a köznyelvinél jóval labiálisabb és magasabb nyelvállással képzett *ǎ*-t tartalmazó nyelvjárásokban (pl. a Nyugat-Dunántúlon, a keleti székelységben stb.), alkalmanként *ǎ* helyén is hallható (*vǎsǎr, ǎrok, téstǎtǎt, kǎlǎcs*)
- ǎ, ǎ* A magyar nyelvjárások néhány erdélyi szigetén, főként azonban a moldvai nyelvjárásokban előforduló hangok, elsősorban román kölcsönszavakban bukkannak fel, kötött helyzetben, szórványosan *a* helyén is (*fǎlu, gǎluska, tǎrisznya*).

Palatálisok (magas hangrendűek)

- ǎ, ǎ* Legalsó nyelvállású *e*-variánsok, jellemzőek a Dunántúl egy részén és a keleti székelységben, valamint a székelyes csángóban (*mǎlǎg, jǎlent, kǎrt*).
- e* A nyílt *e* jellemző variánsa, átmenetet képez a köznyelvi és az erősen nyílt *e* között. Elterjedése szélesebb körű, mint az *ǎ-é* (*ǎnnyi, legǎny, vǎszekedik*).
- ǎ* Bár a legtöbb magyar nyelvjárásban önálló fonéma is, előfordul a nem zárt *ǎ*-zó nyelvváltozatokban is, csupán mint az *e* fonéma realizációja (*ǎgy, embǎrǎk, szǎd*) az északkeleti nyelvjárásban
- ǎ* Főleg az *ǎ*-zó típusú nyelvjárásokban előforduló, ún. zárt *ǎ* (*szǎp, nǎz, kǎk ~ kǎkǎk stb.*), voltaképpen átmenetet képez az *ǎ* és *ǎ* között, gyakran váltakozik nyitódó, *ǎ* típusú diftongussal.
- oe* Főleg a Mezőségen és Moldvában, illetőleg a keleti székelységben előforduló, alsó nyelvállású *ǎ*-variáns. A keleti székelységben gyakran jelentkezik az előbbinél kevésbé, de a köznyelvinél nyíltabb *ǎ* (*ǎ*) is (*oerdoeg, toebb, ill. kǎrbe, kǎt*).

A kettőshangzók

Csak a legfőbb típusokat mutatjuk be. Kettőshangzó-állományunk az itt bemutatandónál jóval gazdagabb, színesebb, hiszen a kettőshangzót alkotó elemek külön-külön is igen sok hangszínváltozatot mutatnak.

Nyitódók

- ǎe* ^{*ǎe*}
uo ^{*uo*}
ǎo ^{*ǎo*}
Legjellemzőbb előfordulásuk a Nyugat-Dunántúlon, de archaikusabb nyelvjárásokban, nyelvjárásszigeteken gyakran hallhatók: a székely nyelvjárások régies keleti peremén, az orbai kiséregiban, Csík bizonyos falvaiban s a déli csángóban. Az északkeleti nyelvjárásban elsősorban az *ǎe*, de néhol az *uo* és *ǎo* is fonológiai ellentétben áll a záródó kettőshangzóval. (*szǎeǎp, vuot, fǎǎd, nǎǎgy, ǎǎra, teknyǎǎ*).
- oa* ^{*oa*}
Az *ǎ, r, j* nyújtó hatása következtében kialakult *ǎ* és *ǎ* helyén hallhatók (*M^oǎrgit, ^oǎsǎ, ǎemegy*).
- ǎe* ^{*ǎe*}
ǎe ^{*ǎe*}

Záródók

- $\underline{ei}$ e^i Uralkodó diftongustípus a Dunától keletre, a Dél-Dunántúlon, Székelyföld egy részén, a Tisza-Körös vidékén, Biharban, Kalotaszegen és a Szilágyságban.
- $\underline{uo}$ o^u
 $\underline{ij}$ i^j Szigetszerűen, Szlavóniában, Kelet Borsodban és a Dunántúl kis részén, általában illabiális $\underline{a}$ -t és zárt $\underline{a}$ -t tartalmazó nyelvjárásokban fordul elő (*vágszon, hágt, vá^or*).
- $\underline{ao}$
 $\underline{aa}$
 $\underline{aa}$ ao

A mássalhangzók

- t, d A dentális zárhangok körében gyakori a magyar nyelvjárások egy részében az úgynevezett kakuminális ejtés: az erős, pattogó t és d hangok főleg Dunántúlon, Pápa környékén, illetőleg a Tiszántúlon és északkeleten hallhatók, de előfordulnak más dialektusokban is, így a Tolna megyei Értény és ritkábban Koppányszántó nyelvjárásában (*tuđom, řalán, tanít*).
- t, d, n Úgynevezett posztalveoláris képzésű zárhangok; a köznyelvinél hátrább képzett hangok fonetikailag és az előfordulás helyét illetően is közel állnak a kakuminális zárhangokhoz. Előfordulnak például Balmazújváros és Nagyiván nyelvjárásában, a t változat pedig Értényben.
- t' A t hehezetes ejtése előfordul egyebek mellett Nagyiván, valamint a Tolna megyei Értény és Koppányszántó, a szlavóniai Kórógy nyelvjárásában.
- Ψ Bilabiális tremuláns. Archaikus beszédhangunk, amely ma már csak kivételesen hallható, főleg a peremnyelvjárásokban (pl. Moldvában, a Mezőségen, de északkeleten is vannak rá adatok). Helyette ma már a köznyelvben és a nyelvjárásokban is többnyire hangkapcsolatot *-pr, tr-* ejtünk. A korábbi hangalakra utal a *Ptűgy* településnév – újabban már ez is *Ptűgy*ként írandó (*Ψűszköl, Ψűcsök*).
- β (u) φ Bilabiális spiráns fonémapár, melynek zöngés változata (β) ma is bőven adatolható mássalhangzónk, főleg a peremnyelvjárásokban, nyelvjárásszigeteken jelenik meg a v helyén. Hangrendszerünk archaikus eleme, előfordulása ma elsősorban labiális hangkörnyezetben várható (*řot, řalaki, de řén, řirág* is; *řű, de řé^l* is.)
- sz, z, ς
 dz
 $\varsigma, z\varsigma$
 cs, dzs
 s', zs' Az ún. *sz-ező* (sziszegő) nyelvjárások jellemző mássalhangzói, amelyekben nem különböznek el a dentális és posztalveoláris hangok, hanem helyettük egy köztes hangtípust ejtenek.
- s', zs' A *ty* és *gy* helyén, tkp. a *cs* és *dzs* módosulásaként jelentkező hangtípus az északi, és másodsorban a déli csángóban (*kus'sa, zs'ors'a* 'gyertya').

ÖSSZESÍTŐ BEMUTATÁS

Az egyes magán- és mássalhangzók hangszíneltéréseinek mértéke, a jól hallhatóan, felismerhetően elkülönülő realizációk száma igen nagy lehet, különösen egyes magánhangzóknaál. Az alábbiakban a köznyelvi fonémák helyén leggyakrabban ejtett hangtípusokat foglaljuk össze. Egyértelműen kirajzolódik, hogy a legkevésbé a felső nyelvállású hosszú magánhangzók változatosak, míg a középső nyelvállású hosszú és az *e*-féle hangok színiskálája különösen gazdag. A mássalhangzók viszont a hangszínvariánsok tekintetében csupán csekély eltérést mutatnak a köznyelvi állapottól. A köz-

állapításon túl (mint például a magyar nyelvben a szóhangsúly mindig kötött, első szótagi) általában nagyon keveset tudunk anyanyelvünk mondatfonetikai eszközeiről. Bár kísérletek történtek a dallam és a hangsúly kutatására, mind a mai napig nem valósult meg még a köznyelv intonációs sajátosságainak teljes körű feltárása sem. A köznyelvben jellemző dallamformák leírására, rendszerezésére való törekvés eredményeként van ugyan áttekintésünk a magyar beszéddallamok főbb típusairól, a magyar nyelv általános intonációs szerkezetéről, számolnunk kell azonban azzal is, hogy itt különösen nagy módosító hatása van az egyéni beszéd-sajátosságoknak, a manírnak, az eltérő pszichikai adottságoknak, temperamentumnak. Nem olyan alaposak ismereteink általában a magyar beszéd intonációjára, dallamára, ritmusára stb. vonatkozóan, hogy biztosan külön tudjuk választani a szociális érvényű sajátosságokat a kis csoportra, sőt a csak egyénre jellemző vonásoktól. Különösen így van ez a nyelvjárások esetében. Mivel nincs pontos köznyelvi viszonyítási alapunk, a területi nyelvváltozatokban jelentkező sajátos vonásokról nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy azok valóban csak arra a területre érvényesek-e, vagy inkább csak az esetleg korábban kellőképpen nem kutatott élőbeszéd általános sajátosságainak tekinthetők.

A hanglejtés vizsgálatának módszereit illetően sem egységesek a kutatók: van, aki csupán a dallammenetet kíséri figyelemmel, mások rendkívül pontos, zeneileg is kifogástalan elemzést tartanak csak elfogadhatónak, van, aki alapos fonológiai jellegű leírást ad, sajnos azonban e kevés tanulmánynak is csak töredéke tér ki a területi nyelvváltozatok szupraszegmentális jellemzőire.

A magyar nyelvjárások beszéddallamának kutatói közül ki kell emelnünk Csűry Bálint nevét, aki anyanyelvjárásának, a szamosháti Egri dialektusának a lehető legteljesebb feldolgozására törekedett, s így figyelemmel volt a nyelvjárás szupraszegmentális sajátosságaira, elsősorban a hanglejtésre is. Vizsgálatai a nyelvjárás dallamformáinak a leírására irányultak, de azok az intonációs sajátosságok, amelyeket mint a szamosháti nyelvjárás jellemzőit említ, mai ismereteink szerint nem egyértelműen csak e vidéken ismerősek, hanem bármely magyar nyelvű beszélőnél előfordulhatnak, tehát a magyar élőnyelvi sajátosságok körébe sorolhatók (mint például a sokat idézett kétségbeesett „lamentálás”: „micsinájjak, uramisten, micsinájjak!” ún. „hullámozó” dallamvonala). Hanglejtésvizsgálataiban mindig a szamosháti nyelvjárás sajátosságairól beszél, de ez csupán annyit jelent, hogy valamennyi példája e nyelvváltozathoz való, minthogy arról nem esik szó, hogy van-e eltérés a nyelvjárás és a köznyelv hanglejtésformái között.

Magdics Klára úttörő jelentőségű tanulmánya ma is folytatásra vár, ugyanis a magyar nyelvjárások összehasonlító intonációs vizsgálatát még nem végezték el. Magdics kuttatta a bukovinai székelyek nyelvjárásának dallamsajátosságait is, s úttörő jelentőségű az imponáló mennyiségű nyelvjárás hanganyagra kiterjedő, a nyugati és dunántúli intonációs sajátosságok összevetésére irányuló kutatása. Megállapította, hogy a dallamformát tekintve csupán egy lényeges eltérés található a két terület jellemzői között, míg a hangközök, a dallam „kiterjedtsége” szempontjából már nagyobb a különbség. E vizsgálatok is felhívták a figyelmet arra, hogy az érzelmileg „telített” szövegek, mondatok dallama nagyobb hangterjedelmű lehet a nyelvjárásban, mint a köznyelvben. Ahhoz azonban, hogy a nyelvjárások intonációjának megismerésében tovább lehessen lépni,

feltétlenül szükséges a köznyelvi dallam, hangsúly stb. minél teljesebb, több szempontú feltárása.

Az első szótagi, kötött hangsúly nemcsak a köznyelvet, hanem a nyelvjárásokat is jellemzi. A területi nyelvváltozatok közül azonban néhol ettől eltérő jelenséget tapasztalhatunk. Ez a sajátosság figyelhető meg a dél-erdélyi Lozsádon (nyelvsziget) is, itt a hangsúly kettőnél több szótag esetén a másutt hangsúlytalan utolsó előtti szótagon van. Ez a szokatlan hangsúly vélhetőleg román nyelvi hatásra alakult ki. A nyelvjárásokban előforduló sajátos hangsúlyokról nagyjából ugyanazt mondhatjuk, mint a hanglejtésről: kevesen és keveset foglalkoztak e kérdéskörrel, s hiányzik a nyelvjárási sajátosságok megállapításának összehasonlítási alapja, a köznyelvi leírások (nemcsak a magyar nyelvtudományban).

A beszédtempó, a beszéd gyorsasága, a beszédritmus hasonlóképpen eltéréseket mutat a területi nyelvváltozatokban. Ennek a jelenségnek van kimutatható, objektív alapja is, hiszen például azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a hosszú hangok (akár magán-, akár mássalhangzókról van is szó) száma jóval kisebb a köznyelvinél vagy más nyelvjárásénál (lásd a nyugati nyelvjárási régióban a hiányzó felső nyelvállású hosszú hangokat, egyes felvidéki helyi nyelvváltozatokban minden hosszú hang rövidebb ejtését vagy a mezőségi és csángó nyelvjárásokat), természetesen pergőbbnek, gyorsabbnak tűnik a beszéd, mint ott, ahol inkább nyújtják a beszédhangokat (mint a Tiszántúlon). Megfigyelhető azonban az is, hogy nemcsak egy-egy helyi nyelvváltozatban, esetleg egyéni beszéd sajátosságként, hanem nagyobb területen is jellemző lehet például az úgynevezett tempós beszéd. A köznyelv felgyorsult, kevésbé tisztán artikulált hangjai mellett különösen feltűnik a lassabban, „ráérősebben” formált nyelvjárási beszéd.

Valamennyi szupraszegmentális sajátosságra vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy a magyar anyanyelvű beszélők azon részénél, amely kisebbségi sorban él, jelentős idegen nyelvi hatásnak van folyamatosan kitéve, e sajátosságok időnként nyilvánvalóan érzékelhetően eltérnek az általában megszokott magyarországi normától. Mivel e beszélőközösségek nyelvünknek többnyire valamilyen területi nyelvváltozatát használják, az intonációs differenciák, különösségek is e nyelvváltozatokhoz kötötten jelentkeznek, csakúgy, mint a hangrendszerben, grammatikában, szókészletben. A nyelvjárási intonációkutatásnak tehát ki kell térnie e sajátos dallamformák, a szokatlan hangsúlyok, a megszokottól eltérő beszédtempó vizsgálatára is, hogy megállapíthassuk, külső hatásról, vagy esetleg a nyelvjárásra jellemző, belső nyelvi fejlődés eredményéről van-e szó.

ALAPFOGALMAK

é gyakorisága	mássalhangzók
fonémagyakoriság	mássalhangzórendszer-típusok
fonémahiány	nyelvjárási hangtani jelenségek
fonématöbblet	nyelvjárási hangtani tendenciák
hangmegfelelések	nyelvjárási hangváltozatok
í gyakorisága	nyelvjárási szupraszegmentális
kettőshangzók	sajátosságok
magánhangzók	polifonemikus magánhangzók
magánhangzórendszer-típusok	zárt ẽ

FELADATOK

1. Olvassa el figyelmesen a Hajdú – Kázmér 1974 (*Nyelvjárási olvasókönyv*) 1. és 79. szövegét! Milyen közös hangtani sajátosságokat talál? Melyek azok a jelenségek, amelyek különböznek a két nyelvjárásban?
2. Tanulmányozza át az említett olvasókönyv 27., 33., 58., 62. és 78. szövegeit! Állapítsa meg, milyen gyakoriságú az ẽ fonéma az adott nyelvjárásokban! Próbálja meghatározni, milyen típusú ẽ-zés jellemzi az adott települések nyelvjárását!
3. Figyelje a rádió, a televízió műsoraiban megnyilatkozó emberek nyelvhasználatát! Igyekezze minél több hangtani jellegzetességet összegyűjteni beszédükből, s ennek alapján próbálja meghatározni, melyik nyelvjárási régió sajátosságait mutatják!
4. Olvassa el figyelmesen a már említett olvasókönyv 63–66. szövegét! Vizsgálja meg, a köznyelvi é helyén milyen hangok fordulnak elő, s milyen gyakorisággal! Ennek alapján próbálja megfogalmazni, az adott településen a régió jellemző vonása (az é1 és é2 fonéma megléte) milyen mértékben érvényesül!
5. Elemezze könyvünk szövegmutatványait hangtani szempontból! Válassza külön azokat a jelenségeket, amelyek több nyelvjárásban is jelen vannak, illetőleg azokat, amelyek általában jellemzik a magyar beszédet, és határozza meg, melyek azok a sajátosságok, amelyek csak szűk területen fordulnak elő, és ezért pontosabban utalnak egy-egy régióra!
6. A szövegközlések és a nagyatlász anyagából gyűjtsön ki minél több archaikus hangtani sajátosságot! Nyelvtörténeti tanulmányaihoz kapcsolódva próbáljon történeti párhuzamot vonni a régi és a mai jelenségek, illetőleg előfordulások között!
7. Gyűjtsön a rendelkezésére álló nyelvjárási anyagokból példákat a ı sajátos hangkapcsolódási viselkedésére!

- 8. Igazolható-e a palóc szövegek alapján az az állítás, hogy a palóc a legillabiálisabb nyelvjárás? Emelje ki azokat az adatokat, amelyek ezt a vélekedést alátámasztják, vagy amelyek ennek ellentmondanak!
- 9. Próbáljon fonetikai alapon magyarázatot adni arra, hogy hangsúlytalan helyzetben gyakrabban fordul elő ö-zés és zártabb magánhangzók ejtése, mint hangsúlyos helyzetben!
- 10. Igazolja hangtani kritériumok alapján, hogy Visk (Hajdú – Kázmér 1974, 73. szöveg) az északkeleti és a mezőszéki régió találkozásánál fekszik!
- 11. Figyelje meg a környezetében élők nyelvhasználatát! Ha van valamilyen nyelvjárási háttérük vagy kötődésük, határozza meg, milyen hangtani sajátosságokat őriztek meg s melyeket hagytak el! Próbálja kideríteni, milyen tényezők játszottak szerepet egyes sajátosságok megőrzésében, mások elhagyásában!
- 12. Készítsen környezetében felmérést arról, milyen hangtani jelenségeket milyen mértékben tartanak nyelvjárásiaknak vagy köznyelvinek! Ennek alapján rangsorolja a hangtani sajátosságokat a nyelvjárásiasság foka szerint! Kérdezze meg adatközlőit, hogyan minősítik azokat, akiknek a beszédére ezek a sajátosságok jellemzőek!
- 13. Végezzen el hasonló kísérletet magán is! Rangsorolja az alábbi jelenségeket az Ön számára leginkább elfogadhatótól a legkevésbé elfogadhatóig! Tudja-e valamilyen meghatározható okkal magyarázni ítéletét? A jelenségek: *a*-zás (*mast, pahár*), zöngésítő *v* (*mozs volt, Vazsvár*), nyitódó kettőshangzók (*füöd, szieþ*), hangsúlytalan ö-zés (*szépön*), á utáni o-zás (*árvo, lábom*), palóc illabiális á (*ápá*), rövid zárt magánhangzók (*husz, tiz, ut*), í-zés (*kíp, szíp*), sz-ezés (*mászkor, szok*), erősen nyílt *e* (*küzdi, mazuő*).
- 14. Olvassa el hangosan az idézett olvasókönyv 75. és 77. szövegét! Ha pontosan adja vissza a leírtakat, egy jellegzetes szupraszegmentális sajátosságot fedezhet föl bennük. Próbálja azt megfogalmazni és meghatározni, miért, illetőleg miben mutatkozik meg ez a különleges vonás!

TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM

Bolla 1983; DialHb. 23–28, 1042–1169; Deme 1953; Fodor 1998; Imre 1971a; Kálmán 1966.

3. A nyelvjárási alaktani jelenségek

HEGEDŰS ATTILA

A nyelvjárási alaktan tárgya a nyelvjárási morféimák, tehát a szótövek, a képzők, a jelek és a ragok.

Minden regionális jelenséget a köznyelvvél való összehasonlításban mutatunk be, mert így tehetjük nyilvánvalóvá a nyelvjárási részrendszerek különbözőségét. Szempontjaink: van-e különbség a nyelvjárási és a köznyelvi morféimák között a) állományi szinten, b) az előfordulási gyakoriságban, c) a megjelenési formában (realizációban) és d) a funkcióban (szerepkörben)? Példák: **állománybeli különbségek:** a családi helyhatározóragok (*-nott, -nól, -ni* = *-éknál, -éktól, -ékhoz*) csak egyes keleti nyelvjárásokban vannak meg, a köznyelvben ismeretlenek. Vagy: a *-suk/-sük* a beszélt köznyelv kevésbé választékos rétegében és a székely nyelvjárásokban megvan, a dunántúli nyelvjárások archaikus rétegében nincs meg. **Gyakorisági különbségek:** az *ó-t a*-val, az *ő-t e*-vel váltakoztató tőtipus a nyelvjárásokban sokkal gyakoribb, mint a köznyelvben (*adaja, disznaja*). **Realizációs különbségek:** a főnévi igenév képzője a köznyelvben *-ni*, több nyelvjárásban pedig *-nya*, illetőleg *-nyi*. **Funkcióbeli különbség:** a *-t, -tt* múltidőjel funkciója azokban a nyelvjárásokban, amelyekben több múlt idő is van (*láta, láta vala, látott*), többé-kevésbé más, mint azokban, amelyekben egyetlen múlt idő van, vagy például nem azonos az *űjjük lē ~ űjjön lē* igealakok szerepe több kelet-magyarországi nyelvjárásban.

A SZÓTÖVEK

A névszótövek

A névszótövek körében *állománybeli különbséget* találunk azokban a nyelvjárásokban, amelyek bizonyos magánhangzókat nem ismernek, vagy csak igen kis mértékben használnak. Így a köznyelvben többesjéi időtartamot váltakoztató tövek (*tűz-tűzet, víz-vizet*) a dunántúli nyelvjárások többségében hiányoznak. A kiegyenlítés azonban nemcsak a rövid, hanem a hosszú magánhangzó irányába is megtörténhet: *fűz-fűzes* a Tisza középső folyásának helyi nyelvjárásaiban vagy *nyúl-nyúlat* Felsőőrön. Eyalakúak – főként a peremhelyeztű nyelvjárásokban, de a középső pa-

lócban is – a *szekér, tehén* stb. tövek (*szeke*–*szekerek*). Mivel ezek a nyelvjárások ismerik az *é*-t, a jelenség magyarázata nem lehet a fonémahiány.

Ezen tövek kialakulására többféle történeti magyarázat elképzelhető. A *tehén*, a *szekér*, a *veréb* stb. ugyanis eredendően *e*-t tartalmaz, ennek (pótló)nyúlása *ē*-t eredményezett. A középső palóc néhány falujában ez az *ē* ma is fonémaként létezik (*fél–fél, szél–szél, ég–ég*). Az *ē* kétirányú fejlődése a köznyelvben *é*-t, az említett nyelvjárásokban pedig *e*-t eredményezett. Lényegében tehát egy egykori fonématöbblet (*ē*), s ennek kettős irányú fejlődése (*e*, ill. *é*) eredményezheti, hogy ezek a köznyelvben szintén többelseji időtartamot mutató tövek e nyelvjárásokban egyalakúak. További (s talán valószínűbb) magyarázat lehet, hogy e nyelvjárásokban egyszerűen elmaradt az egykori tövéghangzó lekopását kísérő pótlónyúlás.

Természetesen a köznyelvi analógia ezen a területen is érezteti hatását, és többirányú kiegyenlítődést hoz létre: a középső palócban a *keves–keveset kevés–kevesetre* változik, eközben napjainkban Vasban foltyszerűen a *kevés–kevésset* típusú változat alakul ki. A változatok tehát egymás mellett élnek, s a köznyelvi változat hatása csökkenti a regionális változat gyakoriságát. A *madar–madarat* típusú nyelvjárási egyalakú tő ugyan megvan az északi–északkeleti területeken és Csíkbán is, de sok ingadozó változattal, sőt megfigyelhető a *madár–madárt* kiegyenlítődés is.

A köznyelvben tövégi időtartamot változtató abszolút és relatív tövek (*fa–fát, keze–kezét*) helyi változatait részben a nyelvjárások hangkészlete (Tiszántúl középső része: *epe–epít*, a Rábától nyugatra: *eke–ekit*, Nyugat-Dunántúl: *fiöl–fiilit*), illetőleg a hangkészlet sajátos realizációja (palóc: *fā–fāt*) határozza meg, másrészt pedig az egykori kettőshangzó lehetséges fejlődési irányai (köznyelvi: *keze–kezébe*, nyelvjárási általános: *keze–kezibe*, északkeleten: *keze–kezíbe*). Egyes nyelvjárások bizonyos képzők előtt tartják meg a rövid magánhangzót, így Csíkbán, Háromszékben és a moldvai területeken a *-cska, -cske* előtt (*ruhacska, macskacska, gyengecske*), a Dunántúlon pedig az *-l* előtt (*mesel, kiherelik*) szórványosan. Palóc nyelvjárásaink zömében az *-ig, -ért* határozórag előtt a rövid váltóhang jelentkezik (*fā–fājig–fājé*).

Egyes fonémák fonetikai helyzet szerinti nyelvjárási *g y a k o r i s á g i* különbségei sajátos töváltakozásokat eredményezhetnek. Így főképpen a Dunántúl nyugati részében a köznyelvi *n*-t és *ny*-t tartalmazó szavak abszolút szóvégen és mássalhangzó előtt *n*-t, magánhangzóval kezdődő toldalék előtt pedig *ny*-t mutatnak (*illen–illenyék, asszon–asszont–asszonyok*, vö. még székely: *tehen*, mezősségi *teheny*).

Az *ó*-t *a*-val, *ő*-t *e*-vel váltakoztató tőtípus jóval gyakoribb a nyelvjárásokban, mint a köznyelvben. Bár az egész ország területén elterjedt, nyugati nyelvjárásainkban lényegesen gyakrabban találkozhatunk vele (a köznyelvben is meglevő *disznó–disznaja, erdő–erdeje* mellett Felsőőrön *korsuo–korsaja, cipűö–cipejé, szeretűö–szeretejé*, Mihályiban *adó–adaja, köpűi–köpejé* stb. található). A székely nyelvjárásban az *-ó, -ő, -ú, -ű* végű névszók egy része *ó/á, ő/é, ú/á, ű/é* váltakozást mutat (*forró/forrán, késő/késén, savanyú/savanyán, keserű/keserén*). Főképpen északi nyelvjárásainkban jelentkezik a rövidebb *diszna* alak. A magyar nyelvatlasz számos kutatópontja e tőtípusban is a köznyelvi behatolást, az egyalakú tő felé való fejlődést mutatja (*disznója, erdője*). A két forma (*disznó–disznaja*) között jelentéskülönbség nem tapasztalható.

A szóvégi *l* vokalizódása sajátos *r e a l i z á c i ó*t, speciális töváltozatot eredményez. Az *asztā-aszta*lön, *röggē-röggel*ig példákkal szemléltethető jelenség egy magánhangzós tövet mutat alapalakban és mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt, viszont egy *l*-es tövet magánhangzóval kezdődő toldalék előtt. A tötípus a legtöbb magyar nyelvjárásban megtalálható.

A *ν*-s változatú névszótövek nyelvjárásainkban nagyobb változatosságot mutatnak, mint a köznyelvben. Az abszolút szóvégi magánhangzó és a toldalékos alakban jelentkező *ν*-s tö mellett a Dunántúl nyugati részén alapalakban *-jj* is található: *fű-fűjj*, *kű-kűjj*. Az általánosan meglevő *ν* és a dunántúli *j* mellett Baranyában a *h* is megtalálható a töben (*lő-lohad*). Erős tendencia a *ν* tövű névszók fejlődésében főként a moldvai csángóban és a székely nyelvjárásban az analógia hatására bekövetkező egyalakúság: *hó-hót-hós-hója*, *tű-tűk-tűje* töve. A *ν*-s változatú névszótövekhez lásd még az 1. sz. feladatot!

Az igetövek

Állományszóbeli különbségek: a töbelseji időtartamot váltakoztató típus (*adok-ád*) elterjedt a nyelvjárásokban, bár az erős köznyelvi hatás (főként a középső északi területeken) ezeket is az egyalakúak felé nyomja (*adok-ad*). Főként a nyelvtérület keleti felén azonban máig erősen kitart. Ennek bizonyosságául közöljük a Szilágysági nyelvatlászból a *hagy*, *kel* adatainak a térképét a Függelék 37. számú mellékleteként (a térképet Hegedűs Attila készítette).

A hangzóhiányos tötípus megjelenése főként múlt idejű igealakokban jellemző (*fürdtem-fürdöttem*, *sepertem-sepertettem*). Fő jelentkezési területe nagyjából a Zagyva-Tisza-Sajó határolta terület. A hangzóhiányos változat megjelenését elősegítheti a múlt időn kívül más toldalék, pl. az igei személyragokban levő kettősség: a Kelet-Dunántúlon *söpörsz-söpröl* változatok élnek egymás mellett. Több keleti nyelvjárásban (Borsavölgy, Kalotaszeg) e típus két tőalakjának váltakozása szavanként más-más. Egyes szavakban inkább a szótári tövet használják (*csépel*, *hegyez*, *őröl*), más szavakban ingadozó a használat (*érez*, *őriz*, *seper*), ismét más szavakban pedig a hangzóhiányos tö van jelen (*botlik*, *romlik*, *ugrik*), pl. *csípelek*, *csípelsz*, *csípeltem*; *őrzök* ~ *őrizek*, *őrzöl* ~ *őrizel*; *ugrok*, *ugrossz*, *ugrik*.

A *ν*-s töveknek a köznyelvben is több megjelenési formájuk van. Ez a *r e a l i z á c i ó*s sokszínűség bővül ki a nyelvjárásokban az egyes szám harmadik személyben *j*, *l*, *n* végződéssel, főként a Dunántúl területén: *mékhin*, *mékhil*, *híj*. A *jő*, *nő* *l*-lel bővült alakja (*föl*, *nől*) népnyelvinek mondható, de túlnyomóan az ország középső területein jellemző. A Dunántúlon sajátos az *l* végű igék viselkedése: a köznyelvi *-ol/ -el l*-je (*parancsol*, *énekel*) nyelvjárásaink zömében eltűnik, megnyújtva a középzárt magánhangzót (*parancsó*, *énekő*). A Közép-Dunántúlon azonban *-ul* ~ *-ú* alakú: *parancsú* ~ *parancsul*, *morzsu* ~ *morzsul*, az északkeletiben *t* előtt: *parancsút*.

A SZÓKÉPZÉS

A magyar nyelvjárások mind az igeképzők, mind a névszóképzők területén többrendbeli különbséget mutatnak a köznyelvhez képest.

Állománybeli hiányt mutat a kicsinyítő képző Felsőőrben (*kis Samu, kis Juli* van helyette), továbbá a *-dos/-dös/-dös, -kos* gyakorító képzők a nyugat-magyarországi nyelvjárásokban (helyettük pl. Felsőőrben a *-doz/-döz, -koz* található: *fogdoz, köbdöz, futkoz*). Természetesen régióként sajátos többleteket is találunk, így Mihályiban pl. *-cskál, -cskol, -digál, -lat, -malék* (irocskál, mírëcskél; topicskul, kírëcsküil; ádigál, csurdigál; szoplat; gyurmálík, fajmalík); Nagykönyiban és környékén a *-galódik, -kuráll, -tergáll* (nézëgelódik, mondogalódik 'zsörtölódik'; baszkuráll; pisztërgáll), a Fekete-Körös völgyében az *-uca, -iice* (*giduca, rókuca, csirküice, menyecsüküice*).

Gyakorisági különbségeként említhetők a köznyelvben is meglevő *-ka/-ke -cska/-cske* kicsinyítő képzők. Ezek a palócban (*bugírka* 'bogárka', *puhírka* 'pohárka'), egyes erdélyi nyelvjárásokban (*szépecske* 'valóban szép', *ügyesecske* 'határozottan ügyes', *meredekecske* 'igen meredek') igen kedveltek. (Esetükben funkcionális bővülés is megfigyelhető.) Szintén gyakoribbak a köznyelvnél más kicsinyítő képzők is (így a *-csa/-cse, az -ika/-ike*). Ezek főként a székely és a csángó nyelvjárásokban, valamint Dél-Dunántúlon, illetőleg Szlavóniában járatosak (*fazëkcsa, székcse, sajtika, apika, tejike, rérike* 'sógorka'). Mind állományban, mind gyakoriságban kitűnik a keleti nyelvjárásoknak, a csángónak és a székelynek a kicsinyítő-becéző származékokban való gazdagsága. Ezzel bizonyára összefügg a gyakorító igeképzők nagyobb gyakorisága és állománybeli gazdagsága. Mindkét képzőtípus emotív funkciójú ugyanis, és ez erőteljesebb az archaikus peremnyelvjárásokban. A kicsinyítő-becéző származékok gyakoriságát a csángó nyelvjárásokban erősíti az aktív magyar-román kétnyelvűség abban az értelemben, hogy a moldvai román nyelvjárás ebben a tekintetben szintén nagyon gazdag. Az Őrségben és Hetésben több szóban az *-ás/-és* képző funkcióját az *-at/-et* látja el, például: *disznuölëtre, sorozatra*.

Realizációs különbségeként értékelhető pl. a Barslédecről adatolt *-tal/-tel* fosztóképző (*sajtal* 'sótalan', *mezëjtël* 'meztelenül'), és a *-ni* főnévi igenévképző *-nyi* alakja. Ennek *-nya* változata, mely a Dunántúl nagy részén, továbbá palóc és erdélyi nyelvjárásokban is megtalálható, azokhoz az egy szótagú *i*-t tartalmazó tövekhez járul, amelyekben az *i* eredetileg *j* volt (*innya, lúnya, rúnya, színya*). A *-nya* képzővariáns ma visszaszorulóban van, nemcsak a palóc, hanem az észak-dunántúli nyelvjárásokban is (de szórványosan újabb szavakban is megtalálható: *fociznya, spuriznya*).

Szintén realizációs különbség a nyugat-dunántúli hármas alakú határozóiigenévképző (*várva ~ várvo, vervë ~ verve, pökvö, lökvö*). Ugyanez a képző *l*-vel bővül (*adval*) főként a peremnyelvjárásokban, de a középső palóc vidék nyelvjárásaiban is.

A JELEZÉS

A névszói jelezés

A birtokos személyjelezés. A birtokos személyjelek, főként több birtok esetén a birtoktöbbséítő jel különböző változatainak beépülésével a köznyelvben is nagy alakgazdagságot mutatnak. Ez a realizációs változatosság még inkább megmutatkozik a nyelvjárásokban, ahol az előhangzók révén létrejövő hangtani különbségek alaktani különbségeket eredményeznek. Az egyes szám első és második személy birtokos személyjele nem mutat regionális különbséget, megegyezik a köznyelvével. Az egyes szám harmadik személy alakjai viszont erős területi tagoltságot mutatnak. Bár nyelvjárásaink zömében – főként az ország központi területei tartoznak ide – az alakok a köznyelvvvel egyeznek $[-(j)a, -(j)e]$, a peremnyelvjárásokban jelentős eltérést (többletet) találunk. Így az egyre terjedő köznyelvi változat ellenében/mellett jellemzően megtalálható nyugati nyelvjárásainkban az $-a$ ($\sim -o$) / $-ë$ ($\sim -e \sim -i$) / $ö$ (*ablaktya, házó, helë, fülö*) alaksor, a középső palócban az $-a$ / $-i$ ($\sim -e$) (*ablakja, heji, böri*), a keleti palócban pedig az $-a$ / $-ë$ ($\sim -i$) alaksor (*ablaka, hejë, fülë*). Az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelek nyelvjárási változataira lásd a Függelékben közölt 36. számú mellékletünket! A forrás: Imre Samu 1971, 18. sz. térkép.

A többes szám első személy $-unk/-ünk$ jele Somogy és Zala határterületein (de Tolnában is, vö. Nagykónyi) $-ank/-enk$ (*madarank, kertenk*). Ez az archaikus változat egyre inkább mellékváltozattá válik. A jel egyes középpalóc falvakban $-ónk/-önk$ (*madarónk, kertönk*), a nyugati palóc illabialitást ($ü > i$) képviselő Kupuszinán és Nagyhinden $-unk/-ink$ (*kertink, tehenink*).

A többes szám második személye nyelvjárásainkban zömében a köznyelvvvel megegyezően $-tok/-tëk$ ($-tek$)/ $-tök$. A hangtani különbségek azonban itt is alaki különbségeket hoznak magukkal, így az $ö$ -zö területeken hiányzik a $-tëk$, az erdélyi a -zó vidékeken a $-tok$ $-tak$ -ként realizálódik, a palatális labiálisokat nem ismerő Kupuszinán pedig $-tok/-tëk$ található.

A többes szám harmadik személy köznyelvvvel egyező $-(j)uk/-(j)ük$ (*fájuk, kertyük, fésűjük*) jele uralja a Dunántúl keleti részét, a kiskunsági és a dél-tiszántúli nyelvjárásokat. A háromalakú $-(j)ok/-(j)ek/-(j)ök$ (*fájok, kertyek, fésűjök*) toldalék szinte kivétel nélküli a nyugati nyelvjárási régió dialektusaiban, de ez jellemzi a Nyitra–Gyula képzeletbeli vonaltól északra levő nyelvjárásokat is. Jellegzetesen eltér minden nyelvjárástól az egy alakú $-(j)ik$ (*fájik, kertyük, fésűjik*) a Dunántúl déli részén, a székelység egyes nyelvjárásaiban, Kalotaszeg keleti, Nádas menti kistérségjében, a Fekete-Körös völgyi tájszólásban és a moldvai régió nyelvjárásaiban (*házik, kezik, ökrük, malmik*). Az erdélyi a -zó területek $-ak/-ek$ jele hangtani alapú (*fájak, kertyek, fésűjek*). További nagyobb területre kiterjedő változatot képvisel az $-ok/-ik/ök$ (*fájok, kertyük, fésűjök*), ennek a típusnak a kiterjedése közel azonos azzal a nógrád–hevesi területtel, amelyre az egyes szám harmadik személyű $-a$ / $-i$ ($\sim -e$) típusa jellemző.

A többes jelek. Állománybeli hiány az Órségben az $-ék$ homonim többesjel (helyén a $-k$ található, pl. *Sándorokho, Galambosokho, Bözsikná*). A több birtokot nyelv-

járásainkban általában az *-ai/-ei* ~ *-jai/-jei* toldalékcsoporttal fejezik ki. Eltérő sajátyságot mutat a felsőőri nyelvjárás, ahol az egy birtokra utaló jeles alakokhoz az *-ék* jel járul a több birtok kifejezésére (*tehenmiék, ludankiék*). A Dunántúl déli és délnyugati területein a *-k* többesjel újólag hozzájárul a birtoktöbbsesítő jelhez (*lovajinkak, ökrejikek*). Az északkeleti területeken és egyes palóc nyelvjárásokban, valamint több erdélyi helyi változatban (Kalotaszegen például) hiányzik a birtoktöbbsesítő jel. Ilyenkor a szövegösszefüggés mutatja meg, hogy az adott helyzetben egy vagy több birtokról van-e szó (*beteg az ökrötök – betegek az ökrötök*). A vágai nyelvjárás különleges sajátyságot alakított ki a birtokviszony jelölésére: a birtokos névmás mutatja a birtok hovatarozását (*tüjed ló 'lovad', enyim lovak 'lovaim', mijenk ökör 'ökrünk', tüjetek ökrök 'ökreitek'*).

A többes számú és birtokos személyjeles relatív tövek tárgyesetében az előhangzó a köznyelvi kétosztatúval szemben hámosztatú és középzárt a palóc nyelvjárasterület nagy részén és Erdély keleti felében (*azokat, háزامot, minkét, ököket*).

A fokozás

A fokjel nyelvjárásainkban általában a köznyelvvel egyezik, s szinte csak *r e a l i z á c i ó*s különbségek mutathatók ki. Az erdélyi Domokoson és a Dunántúlon *j*-vel (ill. ennek dunántúli kötött formájával: *ty*-vel és *gy*-vel) alakult változatot is mutat: *öregjeB* ~ *öregeB*, *öreg'gyeb* ~ *öregebb*, *deréktyabb* ~ *dérékabb*. A felsőfok több helyi nyelvjárásban is (Alföld, Csallóköz, Rábaköz) nemcsak a melléneveket és határozószókat, hanem bizonyos viszonyjelölő főneveket is érint (*legalla, lekhossza, legvígő*), tehát gyakorisági különbséget eredményez. A felsőfok *leg*- prefixuma középső és déli palóc nyelvjárásokban *let*- alakú (pl. *letinkább, letnagyobb*). A jelenség régiségét mutatja, hogy már Balassinál előfordul („Lettovább Juliát, s letinkább Celiát ezideig szerettem...”).

Az igei jelezés

Nagyrészt *r e a l i z á c i ó*s eltérések vannak. A feltételes mód egyes szám első személyű alanyi ragozású alakja a köznyelvben *várnék, néznék*. A veláris hangrendű szavak módjele több nyelvjárásunkban (nyugaton, délen, a palócban) az illeszkedett *-ná* ([én] *várnák*). A tárgyas igeragozásban használt többes szám első személyű *-nő/-nő* módjel ma már a köznyelvben ritka, választékos forma. Nyelvjárásaink közül is csak a keletiekben jellemző: a Szamos–Tisza vonaltól északra, Erdélyben és a csángóknál. Ám Kalotaszegen, Kolozsvár környékén, továbbá Udvarhelyszéken és Háromszéken olyannyira élő, hogy még az alanyi ragozású igealakban is ezt találjuk: *várnók–várnóknk, kérnők–kérnőnk*. A Szilágyság vidékén és a Mezőségen a *-nő/-nő* mint *-nu/-nü* él: *várnuk–várnunk, kérnük–kérnünk*. A felszólító mód többes szám első személyű tárgyas ragozású igealak az igénytelen köznyelvben terjedő *-suk/-sük*, amelyet (ugyan több esetben csak mellékváltozatként) a nyugati és a közép-dunántúli nyelvjárási régió kivételével minden más területről adatolhatunk (vö. MNyA. 486-os térkép; a székely-

ben általános nyelvjárási jelenségnek tekinthető). Míg a *-suk/-sük* esetében gyakorisági többletet tapasztalunk, egy másik, a felszólító módot illető jelenség a realizációban mutat különbséget: az *-ít* képzős igék a Dunántúl északi részén és a nyelvterület középső részein a *-jj* (*taníjja, meríjje*) alakot mutatják. Sőt számos *-jt* végű ige (*felejt, szalajt, bocsájt* stb.) is főleg az északi és középső területeken *-jj*-vel képezi a felszólító módot (*felejjed, szalajjam, bocsájjon*). A moldvai csángóban és Zala délnyugati részein viszont az *-ít* képzős igék felszólító módját is a magánhangzó + *t* végűek mintájára jelölik: *merissek, vigyissen, tanissa, segisseték*. A hangtani szabályok természetesen befolyásolják a felszólító alakok realizációit is. Így realizációs eltéréseket találunk a Dunántúl nagy részén: *dobgya, kaptya*, ill. *tanulla, üllön lē*.

A köznyelvben egyedüli *-t* jeles múlt idő mellett a keleti nyelvjárásokban (Tiszántúl keleti, délkeleti peremén és főként a székely és csángó nyelvjárásokban) megtaláljuk az *-á, -é* jeles múlt időt (*menének*) és a *volt*, illetve a *vala* igével alkotott összetett múlt időt is (*mennek/mentek volt, mennek/mentek vala*), s ez f u n k c i ó b e l i eltérést eredményez: az összetett múlt idő kijelentő módú igealakjaival utal a cselekvés, történés múlt idejű feltételeességére. A ma már archaikus múlt idejű igealakok megőrzésében a székely és a moldvai nyelvjárásokban az aktív kétnyelvűségnek is van szerepe: például Magyargyerőmonostoron egymást erősítik a párhuzamos magyar és román nyelvjárási igealakok. Realizációs különbséget mutat az előhangzó hiánya az egy szótagú *-t* végű igék múlt idejében (*süttem, iutte, nyittam*) az északi (palóc) nyelvjárási régióban, Somogyban, Baranyában, Erdély keleti felében.

A RAGOZÁS

A névszóragozás

A névszói határozóragokban eltérő módokon figyelhetők meg az állománybeli, a funkcionális, a gyakorisági és a realizációs különbségek. Jellemzően á l l o m á n y b e l i különbséget mutatnak azok a határozóragok, amelyek csak az egyes nyelvjárásokban találhatók meg (pl. csak a nyugat-dunántúli nyelvjárásokból adatolt a *-tint* módhatározói rag: *filtint* 'fültövön', *zablatint* 'zablánál fogva'). A legegységibb csoport közülük az úgynevezett családi helyhatározóragoké (*-nott, -nól -ni*). Jelentésük általában '-éknál, -éktől, -ékhoz', de az egyes helyi nyelvjárásokban ettől eltérő is lehet. Bár a nyelvterület jelentős részén megtalálhatók (középső és keleti palóc, Szatmár nyelvjárásai, Erdély több nyelvjárása, Moldva), izoglosszájuk nem azonos. Szintén nem azonos az egyes ragok jelentése sem: a *-ni (nyi)* '-ékhoz', illetve '-éknál' jelentést is hordozhat a keleti palócban, ám ugyanott az '-éknál' jelentésben a *-nott/-nett/-nött* is gyakori. Vannak átmeneti hibridformák is, például *Kovácsékni*. E ragok lassan átadják helyüket a velük többé-kevésbé azonos köznyelvi ragoknak, így az '-éktől' jelentésű *-nól/-nöl* rag a nyelv-atlasz szerint számos helyen köznyelvi alternánsával fordul elő: *bírónó ~ bírótó, Sándornó ~ Sándoréktó*. Átmeneti jellegű nyelvjárásokban pedig mintegy falucsúfolóként jelenik meg (arra a kérdésre, hogy a szomszéd falubeliek csúfolják-e őket valamely

nyelvi különlegességük miatt, Jászfákóhalmán a 90-es évek elején „mi már nem nyíhelünk, de a szüleink még nyíheltek” volt a válasz). A hová? kérdésre a Tiszántúl középső és délkeleti részén, továbbá egyes bihari és szilágysági nyelvjárásokban csupán az *-ék* többesjel áll a családi helyhatározórag funkciójában (*Sándorék megyek*). A *Sándorhoz*, *Sándorékhoz* szilágysági megfelelőit a Függelékben olvasható 38. számú mellékletünkben mutatjuk be (a térképet Hegedűs Attila készítette).

F u n k c i o n á l i s megoszlást mutat, hogy a Sajó–Szatmár vonaltól északra az *-ékhöz* helyén és jelentésében az *-éknál* használatos, és személyre vonatkoztatva (bár a nyelvatlasz még nem idézi) a *-hoz/-hez/-höz-t -nál/-nél*-lel helyettesítik (pl. Bodrogközben: *Szombat este mindig mentem a szeretőmnél; megyek apámnál*).

Nyelvjárásainkban igen ritka a *-ban/-ben* rag. Helyét a hol? kérdésre felelő esetekben a *-ba/-be* tölti be. Ebben az esetben az á l l o m á n y b e l i különbség g y a k o r i s á g i különbséghez vezet: a köznyelvhez képest a *-ba/-be* rag szerepe jelentősen megnő. Hasonló gyakorisági többletet tapasztalunk a *-nál/-nél* esetében is az északkeleti vidékeken (a *-hoz/-hez/-höz* rovására).

Határozóragjainkban számos r e a l i z á c i ó s különbséget is tapasztalunk. Ilyennek tekinthetők az illeszkedési hiányok. Ezek elsősorban a nyelvterület délnyugati nyelvjárásait jellemzik (szlovéniai magyar nyelvjárások, Őrség, Hetés), és a következő morfémákat érintik: *-hoz* (*sziékho*), *-nál* (*kertná*), *-vel* (*hamuve*, Felsőőrben: *botje* 'bottal'), *-szēr* (*háromszēr*). Szintén nem illeszkedik a *-ra* Nyitra környékén (*Nyitrārē, krumplirē, fārē*), továbbá az eredményhatározó ragja több déli palóc nyelvjárásban: *hamujé vālik, habé verte*. A realizációs különbségek között legjellemzőbbek talán a *-hoz/-hez/-höz* regionális megjelenési formáinak eltérései: egyalakú (*-ho*) például nyugaton, a köznyelvvvel megegyezők (*-hoz/-hez/-höz*) a Tisza–Sajó vonaltól északra és Tolna–Baranya határán. Ugyancsak háromalakúak (*-ho/-hē/-hő*) a Dunántúl északi részén, a Fekete-Körös völgyében és a Salgótarján–Duna vonaltól északra. Ettől délre a kétalakúság jellemző: a nyugati és déli palócban *-ho/-hő*, a Dunántúl jelentős részén pedig *-hő/-hő* a fő változat. Az erdélyi *a-zó* részekben *-haz/-hez*, az abaúji ő-ző vidéken pedig *-hoz/-höz*. Elszórtan megtalálható a *-hol/-höl* (Baranyában) és a *-hon/-hön* (Szeged környékén) is.

Az igeragozás

A különböző típusú regionalitásra az igeragozás területén is számos példát találunk. Á l l o m á n y b e l i eltérést mutat kijelentő mód alanyi ragozásban a keleti nyelvjárásainkban megtalálható *-n* egyes szám harmadik személyű igerag néhány jellegzetes igén (*teszen, megyen*), és r e a l i z á c i ó s különbséget a *lāti, tūdi, mondi* stb. példákkal illusztrálható, a köznyelvi *-ja, -ják* tárgyas ragozású harmadik személyű alakoknak megfelelő nyelvjárási *-i, -ik* rag (a kérdés tanulmányozására lásd a 4. feladatot). Ez az *-i, -ik* azonban az egyes területeken különbözőképpen tart ki: erősebben a peremvidékeken: északkeleten (*mondi, adik, tartik, akaritok* – Pusztafalu), a szlavóniai nyelvjárászigeten (még a többes szám második személyben is gyakran megtalálható: *váritok*,

látitok), és erősen jelen van a moldvai csángó sz-ező változatában: *akarik, bírík, írík* 'írják', *tudík*, de pl. a Sárközben, ahol a század elején még élő jelenséggént jegyezték fel, napjainkban alig hallható (viszont a Duna másik partján levő Szeremlén igen: *mékfogik a disznót, lészúrik*). Állománybeli különbség és g y a k o r i s á g i különbség együttes meglétére jó példa, hogy a Tiszántúlon ikes és iktelen igékben is az egyes szám harmadik személyű felszólító módú alak *-ék* (~ *-ik*) ragját halljuk. Mivel az említett területen megvan az *-n* igerag is, az alakok gazdagsága bizonyos alkalmazási, tehát f u n k c i o n á l i s megoszlást mutat: az ikes alak (*íjjik lő*) kedveskedő, bizalmas jellegű, míg a *jőjjön, íjjön* alak érzelmileg közömbös.

Az egyes szám második személyben mind a kijelentő, mind a felszólító módban találunk sajátos, a köznyelvtől eltérő nyelvjárási megoldásokat. Így az *-sz* és *-l* ragok használata kijelentő módban eltér a köznyelvtől: *óvass* 'olvasol', *dohányossz* a nyugati nyelvjárásokban, *léssz, téssz, keressz, ássz* a székely nyelvjárásokban, de ellenkezőleg: *ado, járo, kötő* északkeleten, *mondú, kenyű* Csallóközben és a Szigetközben, *mondó, beszélő* az ország középső és keleti (pl. Szilágyság) területein. Vö. még: székely *hozz-hojsz*, Mezőköbölkül: *mensztek*, szatmári *mondol*.

A felszólító módban a rövid és hosszú alak kettőssége (*járj-járjál*) a köznyelvben funkcionális megoszlást mutat: a rövidebb a határozott felszólítást, a hosszabb, személyragos alak pedig a kérő jellegű felszólítást jelöli. Nyelvjárásainkban nemcsak f u n k c i o n á l i s, hanem területi is a különbség: a rövidebb alakot inkább a Dunától nyugatra, a hosszabbat pedig inkább a Dunától keletre hallhatjuk. A feltételes mód egyes szám harmadik személyében a tárgyas ragozásban a köznyelvi Ø-val szemben Hetésben *-jē/-ja* (*-jo*) az igerag: *rávēnnejē, kötnejē, megvárnájō, innájō*. Lényegesen nagyobb területen (a Dunántúl nyugati-délnyugati peremén) elterjedt az igerag használata a többes szám harmadik személyben (*rájigvēnnejik, megvárnájik, mondonájik*).

A többes szám első személyű tárgyas ragozású igealakok r e a l i z á c i ó s sokfélesége jellemzi mindhárom viszonylatban a magyar nyelvterületet. Példaként álljon itt egy csokor a MNyA. *nyomjuk* (893) és *megnézzük* (863) térképlapjának változatos alakelőfordulásából: délnyugaton *nyomgyok, megnézzék*, Baranya északi részén *megníziink* (a múlt időben egész Baranyában jellemző: *Eszt a fonalat ... mekfehéritöttünk*). De megtaláljuk Baranyában és Somogyban a *-junk/-jünk* alakot is: *nyomgyunk ~ nyomjunk*, a középső és keleti palócban az *-uk/-ük* a használatos: *mennéziük, nyomuk*, és ugyanez a Mezőség néhány archaikus kirajzásában: *megníziük, nyamuk*.

AZ IKES RAGOZÁS

Az ikes ragozás irodalmi nyelvi alkalmazási szabályait a köznyelv jobbára csak a kijelentő módban tartja be. A felszólító és feltételes módban nem: műveltebb emberek nyelvhasználata is megengedi az iktelen változatot. Nyelvjárásainkban a rendszer a maga egészében csupán a székely nyelvjárásokban található meg, de a bomlás tünetei már ott is érzékelhetők. Egyes nyelvjárásokban (vágai helyi nyelvjárás, Kassa–Rozsnyó területe) még a kijelentő módú egyes szám harmadik személyű alakot is iktelenül használják (*alkud, megdohosod, gondolkoz*). Az *-ik* rag megléte természetesen az adott szótól is függ: jobban kitart a mássalhangzótorlódást mutató igékben (*csuklik, villámlik*)

és az egytagúakban (*eszik, iszik*). Egyes további igék (*esik, folyik, gyónik*) nyelvöldrajza szintén az *-ik* elhagyását mutatja szélesebb területen is.

Az ikes–iktelen igealakok használati arányára, tehát gyakorisági különbségeire erdélyi nyelvjárásokból vett statisztikai adatokat mutatunk be. A számok azt mutatják, hogy Alcsík, Felcsík, Gyergyó, Gyimes és Kászon nyelvjárásai közül a gyergyói nyelvjárások különülnek el e tekintetben legjobban, másodsorban pedig a gyimesi nyelvjárások. A forrás: Gálffy 1969, 33.

	Kászon	Alcsík	Felcsík	Gyimes	Gyergyó
ikes	8,71	7,29	8,73	9,00	5,61
iktelen	1,00	1,50	2,56	1,00	3,61

ALAPFOGALMAK

állományi különbség	ragozás
funkcióbeli különbség	realizációs különbség
gyakorisági különbség	szóképzés
jelezés	szótövek

FELADATOK

1. Keresse ki a magyar nagyatlasz 968. (*kő*) és 969. (*kövek*) térképlapjait! Vizsgálja meg a *kő–kövek* szembenállást az egyes kutatópontokon! Állapítsa meg az egyes régiókra jellemző típusokat!
2. Hangtani és alaktani ismeretei alapján gyűjtsön érveket a következő kijelentés mellett vagy ellen: „A Dunától nyugatra gyorsabban beszélnek (= gyorsabb a beszédtempó) mint a Dunától keletre”. Hogyan lehetne ezt az állítást kísérletileg ellenőrizni?
3. Gyűjtse össze a MNyA. 795, 796, 797, 798, 799, 800, 917. térképlapjai segítségével az *szik* ige tőváltozatait! Csoportosítsa régióként! Vonja le a tanulságokat!
4. A MNyA. *adja* (831), *mondja* (853), *tanítja* (861), *átkozza* (891), *várják* (896) térképlapjai alapján állítsa fel a veláris hangrendű szavakon előforduló tárgyas ragozású egyes és többes számú *-i*, *-ik* igeragok térképét! Az összetett térkép alapján foglaljon állást, hogy több gócból terjedő újabb jelenség vagy pedig megőrzött régiség lehet-e az *-i*, *-ik* jelentkezése.
5. Feltételezése szerint azonos eredetű-e a *-hoz*, *-nál*, *-vel*, *-szer* ragok délnyugat-magyarországi és a *-ra* rag nyitrai illeszkedési hiánya? Nemleges válasz esetén: milyen eltérő okokra vezethető vissza az illeszkedési hiány?

■ 6. Helyneveink jellemző sajátossága, hogy a hol? honnan? hová? kérdésre külvizonyragot vagy belvizonyragot használnak-e. E kérdésben részletes vizsgálat még nem mérte a regionalitás jelentőségét. Vizsgálja meg és hasonlítsa össze százalékosan ebből a szempontból Somogy és Komárom megye földrajzi neveit a megyei helynévgyűjtemények alapján (ezek ugyanis a regionális használatú toldalékolást adják). Sejtethünk-e nyelvjárási hatást a toldalékolás különbségében?

■ 7. Hasonlítsa össze két vagy több nyelvjárás azonos szerepkörű képzőit (pl. a gyakorító és a kicsinyítő képzőket)! A különbségek alapján milyen következtetést von le?

■ 8. A rábaközi archaikus *érëssz* 'érzel', *hossz* 'hozol', *óvass* 'olvasol'-féle igealakok hogyan magyarázandók?

■ 9. A köznyelvi *utóda*–*utódja*, *virága*–*virágja*-féle kettősségek bizonyos nyelvjárásainkban jóval nagyobb számban fordulnak elő. Próbálja meg kideríteni, mi lehet ennek az oka! A feladat megoldásához hívja segítségül *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei 273–276. lapjait!

■ 10. Milyen következtetést vonna le a határozói igenév azonos típusú képzéséből az alábbi két szövegrész alapján: 1. „*Akkor piszkágtatták, hogy mēg nē ég'gyēn a disznó. Mer vót eset, hogy talám mēg is égēt ēty kicsit, de akkor hóva szokták mindig, hóva szokták mindig, akkor asztám bedörgűték hóval, ahum mēgégēt esetleg. Mikor asztán ez mēktörtént, akkor szépēm vitték a meleg vizet az asszonyok. Akkor mēg lēt mozsval.*” (Szabó J. *A nagykovácsi nyelvjárás*. Szekszárd, 1986, 285). 2. „*nemykoron lewlyuala ewtet fewldrewl fel emeltettettuel bykfa kewzepiglen*” (JókK 42).

■ 11. Ugyanazon nyelvi egység (Kalotaszeg) két szélső falujának igeképző-használata lényeges eltéréseket mutat. Számolja össze a nyelvjárási igeképzők számát a régió nyugati szélén levő Ketesd és a keleti szélén levő Méra adatközlőjének nyelvhasználatában. Mi lehet az oka annak, hogy a nyelvjárásterület nyugati szélén mintegy kétszer annyi nyelvjárási képzésmódú ige-képzőt használnak, mint a keleti szélén? (Az adatok megtalálhatók: Szabó Zoltán *A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere*. Bp., 1965, *NyudÉrt.* 48. sz. 101–102.)

TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM

DialHb. 1170–1255; Imre 1971b; Kálmán 1966; Kiss J. 1982a; Márton 1974; Szabó G. 1980; Szabó J. 1986; Szabó Z. 1965; Vámszer 1972.

4. A nyelvjárási mondattani jelenségek

HEGEDŰS ATTILA

A nyelvjárási mondattan és szövegtan a nemzetközi és a magyar dialektológiának legkevésbé művelt és ezért legkevésbé kidolgozott területe. A századelő nyelvjárási monográfiáiban a mondattani fejezet volt a legsoványabb, modern dialektológiai mondattani tanulmányunk is csupán néhány helyi nyelvjárásból íródott. E hiány oka elsősorban az, hogy a nyelvtudományi érdeklődés periferiáján volt a szintaxis, illetőleg az, hogy a mondattani jelenségeket nehezen lehetett gyűjteni: amíg nem állt rendelkezésre magnetofon, a hosszabb mondatok, szövegegységek lejegyzése csak hozzátétőleges hűségű lehetett. Továbbá, hogy a hang- és alaktanban jól használható, az aktív gyűjtést elősegítő kérdőíves módszer a mondattani jelenségek gyűjtésére alig használható (jól mutatja ezt a nehézséget, hogy a magyar nyelvatlasz kérdőfüzetébe mindösszesen 16 mondattani jelenségre irányuló kérdés került be, s egyetlen mondattani természetű térképlap sem jelent meg). Való igaz, hogy a nyelvjárások mondatai sok tekintetben megegyeznek a köznyelv mondataival, ám ez a megállapítás – főként a század első felének monográfiáiban – zömében nem összehasonlító vizsgálatokon, inkább csak intuíción alapult. Köznyelvi és nyelvjárási mondatok lényegi szerkezeti azonossága azonban kétségkívül igazolható: a nyelvjárási egyszerű mondatokra ugyanúgy jellemző, hogy logikai alanyra (topik) és logikai szerepű igei csoportra tagolhatók, akárcsak a köznyelv mondatai: *It küivü e szomszidba vót három lán* (Velem), *És akkor édesapám vót neküm csokit* (Hévizgyörk). Az igei csoport a nyelvjárásban is fókuszra és egy szűkebb igei csoportra bontható: *Akkor még mik hazánok e kezüingbe husztok e száraz ágot, e gynyjót!* (Velem), a balra való kihelyezés ugyanúgy működik a nyelvjárásokban is, mint a köznyelvben: *Legjobban asztán paprikát szoktak benn szárogatni* (Kisszékely). Az operátorok (pl. kérdőszó, tagadószó, kvantorok) a nyelvjárási mondatokban is az igei csoport élén találhatók: *Nem tuttuk, hogy mit rakjunk a szekére; S akkor újra irt levelet; Réggel mēnyék anyámékni* (Andrásfalva [Kakasd]).

Az egzakt nyelvjárási mondattani vizsgálatokat nehezíti még egy tény, amely jelenleg alig küzdhető le: az, hogy nyelvjárásaink (illetőleg valamennyi beszélt nyelvi jelenség, szöveg) mondatai az elhangzott beszéd mondatai, szövegmondatok, nem pedig rendszermondatok. Ezért tehát – hogy azonos minőségeket mérjünk össze – valójában a köznyelv beszélt nyelvi (élőnyelvi) mondataival kellene összevetnünk őket, nem pedig az írott nyelv többnyire teljes struktúrájú, jól szerkesztett mondataival. Számos, a

szakirodalomban nyelvjárásnak minősített mondattani jelenség ugyanis nemcsak a regionalitás, hanem a beszélt nyelvviség általános jellemzője is. Akik tehát például az inkongruenciát, a hiányt, a redundanciát, a töltelékszavakat, a mondatátszövődést stb. nyelvjárás mondattani jelenségeként értékelték, nem tették hibásan, csupán egyoldalúan: valójában a regionalításban is megtalálható, ám általános beszélt nyelvi jelenségeket írtak le. A nyelv alapvető létformája ugyanis az élőbeszéd. Ha egy regionális mondattanban valóban csak a tájnyelvre jellemző vonásokat kívánnánk leírni, akkor ki kellene gyomlálni belőle mindent, ami a beszélt nyelvviségre (így a beszélt köznyelvre is) általában jellemző: az intonációs lezáratlanságot, a szintaktikai rosszul szerkesztettséget (egyeztetési hiányok, inkongruencia), a töltelékszavakat (*hát, szóval, izé*) és a bevezető szavakat (*kérem szépen*), az elliptikus (= hiányos) szerkesztést, a közlés foghatósága érdekében alkalmazott redundáns elemeket tartalmazó mondatokat, a mondatátszövődést, stb. Nem speciális nyelvjárás jelenség az sem, hogy a nyelvjárás mondatokban (is) ritkák az igeneves szerkezetek, viszont gyakoriak az ismétlések, a félbeszakított szavak és mondatok, a közbevetések, az ismétlődő alanyváltások, a szerkezetbomlás. A kötőszók gyakorisága, önálló mondat szerepben való megjelenése, a névmások (megszólításokban) és a határozószók gyakorisága, a magas igei arány szintén a beszélt nyelv általános jellegzetességei. Az élőbeszéd sajátága a sokszor túlzott tömörség, az ultrarövid mondatok gyakorisága, melyeket a közlésben a nekik megfelelő szupraszegmentális elemek kísérhetnek.

Az egzakt dialektológiai vizsgálatokat is nehezíti továbbá az a körülmény, hogy a lejegyzett szövegek tagolása során néha nagyon nehéz eldönteni, meddig tart egy mondat. A mondathatár-elkülönítés ugyanis gyakran önkényes: az élőbeszéd folyó szövegét az értelmező olvasó (többnyire nyelvész) tördeli mondatokba a mondat tartalmi-logikai viszonyainak és megjelenési formáinak (beszédszünet, hangsúlyviszonyok, hanglejtésformák) figyelembevételével. Ez a tény elsősorban a nyelvjárások szövegtani vizsgálatát befolyásolja, mivel az elemzőkben többnyire nincs meg az a fokú nyelvjárás kompetencia, ami a köznyelvi mondatokat vizsgáló, köznyelvi kompetenciájú kutatókban megvan.

Önellví nyelvjárás mondattannak nincs tehát sok értelme: nem volna ugyanis informatív. Ez esetben nagyrészt köznyelvi grammatika szerepelne nyelvjárás példákkal, ahol a mintegy 5% különbség mellett 95% egyezés lenne (legalábbis a magyarban). Ahhoz persze, hogy megállapíthassuk, mi különbözik egy adott nyelvjárás és a köznyelv mondattanában, ismernünk kell az egyezéseket is. Amikor pedig strukturális vagy generatív vizsgálatokat végzünk, akkor az adott (rész)rendszert a teljesség igényével kell kutatnunk, akár közöljük az egyezéseket, akár nem.

ÁLTALÁNOS MONDATTANI JELENSÉGEK

Az aspektualitás

Az aspektualitás egy-egy jellemző szintaktikai szerkezetben megnyilvánuló jelentéstani minőség.

Nyelvjárásaink egy része (főként az északkeleti területeken, így a Szamosháton) a folyamatosság érzékeltetésére a *fele, felé* szót használja. A szó a sok esetben befejezettséget hozó igekötők mellett állva a folyamatosság érzetét kelti: *Galgóci pedig irt ety kis cédulát fele le...*; *De mikor a kóródi legelőn ment ot keresztűfele*; *Mikor az öregek beszéték eszt efele* (Szatmárceke), *Épen csináta mőkfelé, mikor az apja mēg'gyütt*; *Szēdēgette összefelē a magokot* (Kiskunfélegyháza), *Odaér a másnap, hát jönnek a böllérők, és vágják a disznót lēfele* (Algyő).

Szintén a tágabb értelemben vett folyamatosság kifejezésére használják nyelvjárásaink a *szokik/szokott* igét. A mihályi nyelvjárásban a jelen idejű alak a cselekvés, történet bármikori, akadály nélküli előfordulhatóságát mutatja, a múlt idejű pedig mint a múltban szokásszerűen ismétlődő folyamatot jelöli a cselekvést (*főkelis után én ki szokok szellősztetynyi, akár hideg van, akár meleg; rígebbenn a lakodalmas nípek a hintóri szokták szórnyi a kalinkót*). Az ige jelen és múlt idejének efféle kettős használata az egész Dunántúlon általános. A Tiszántúlon ez kevésbé szokásos, Szatmárban inkább a felszólító mód sajátos felhasználását találjuk a gyakori és szokásszerű cselekvés általános kifejezésmódjaként: *...Mikor ez mekfőtt, tőpször megmozgassuk...*; *...de esztet rentszerint a külföldi vadászok tilcsák; ...van ecs csoportvezető...Az ossza be hogy máma te gyalog sétálsz, holnap te lőfogattal* (Tiborszállás). Ugyanezt az eljárásmodot találjuk az abaúji nyelvjárásban is: *...Akkor elvessük a kendert...*; *Akkor félkössük kēvēgbe, elvigyük a tóra* (Ricse); *Tyúkot hoty szoktak?* [Igen, tavasszal.] – *Hát, ha van kotlós, fészket csinájjunk neki...*; *leborítja az ember*; [Kenyeret hogy szokott sütni a néni?] *...először is beasztassa a párt...*; *kor bedagassza...*; *Az után oszt b... kiszakíjjuk...* (Berzék). A jelenség a középső palóc vidékeken is megtalálható: [disznóöléskor] *Először a vékony belet boncsuk, azután a vastagot* (Kisnémedi). Más palóc vidékeken a *szokik/szokott* használata általános, de az északi területeken az *-ál, -él* igeképzőt is megtaláljuk a folyamatosság kifejezésére: *...má ha mēnétem Csitárra öreganyámékho, ottan szokot sokszor lēkváros kalács lēnnyi...*; *Lagzikor is csak ijek vótak. Pacalleves lagzikor, pacalleves lívít [=levélt 'volt'], mēg, mi is lívít valamiko...* (Nyitragerencsér).

Szintén a folyamatosság érzékeltetésére, a még tartó állapot kifejezésére használják több helyen, főleg Erdélyben és Moldvában a határozói igenév + létige kapcsolatát: *Mán harmadik éve meg van halva. A fíjam el van memve a erdőre*. Ez részben kontaktusjelenség is.

Múltbeli tartósságot, folyamatosságot fejez ki a romániai magyar nyelvjárásokban hallható *vár vala, kér vala* igealak-típus: *Az imént jár vala itt. Az gondolom vala, hogy it vagy.*

A modalitás

A mondat modális alapértékét a mondatfajta hordozza. A köznyelvi mondatfajták (kijelentő, kérdő, felkiáltó, óhajtó, felszólító) mind megtalálhatók a nyelvjárásokban is. A nyelvjárások mondatainak modális különbségét nem is az alapérték különbsége jelenti, hanem a modális kiegészítő érték helyi, regionális sajátosságai. Ide tartozhatnak egyes sajátos szerepű igék (*segít, akar, talál, muszáj, kell*), melyek a szükségességet, feltételeességet, lehetségességet, valószínűséget, véletlenséget jelölik. Közös tulajdonságuk, hogy főnévi igenévvel együtt használatosak: *Szíjfel segítém szédni* (Doboz); *még akar döglényi a lú* (Mihályi); *Ha e talának mihozzánk izz gyünnyi a gyerekek, jó vóna készűnyi rá* (Nagykónyi); *muszaj vót dógóznyi betegn is* (Gyöngyös). A jelenség nem egy-egy helyi nyelvjárás sajátja, hanem általános népnyelvi jelenséggé értékelhető.

A még ide tartozó *kell* ige nemcsak alkalmazási területében mutat regionális különbségeket, hanem alaki megjelenésében is. Általános nyelvjárásainkban – akár csak a köznyelvben – a ragozatlan *kell* + főnévi igenév forma: *El kéne menni a borbíjho* (Püspökladány), de a nyugati és a dunántúli régióban a *kellt* gyakran ragozzák, s ezen értékében főigeként szerepel: *mas té köllesz együnnyi mihozzánk* (Mihályi). Északkeleten és számos palóc nyelvjárásban ha általánosan, szokásszerűen kötelező cselekvésről van szó, a *kellt* helyett a *kelletik* múlt idős alakjait használják: *körül-körül kellett hajkászni...*; *akkor oszt elkesztünk fonni, majd január utójig, február közepiig mán mők kellett, ugy igyekesztünk, hogy mekfonni, mer akkor mán oszt eljött a szűvésnek az ideje* (Ricse); *...és akkor, mikó réggel fölkelünk, mer eszt este kellett csiná[ny]* (Kisnémedi); *de asztán a gróf kicserélte, hogy ne kellessen messzire járni a népeknek* (Balsa). Erdélyben és a keleti nyelvjárásokban a *kell* ragozatlan, de helyette az ige ragozódik: *el kell mennyek*. A jelenség az utóbbi időkben már kikerült a regionális használatból, és többé-kevésbé a köznyelv részévé vált (kettős állítmány).

Vannak sajátos regionális határozószók is, melyek a mondat modalitására hatnak. Ilyen a bizonytalanságot kifejező *formán* északkeleten (*Még ugy efele dült formán*), az 'esetleg, talán' jelentésű *utyfordu* a Dunántúlon: *...akkor mekfaraktuk innend a fát, amonnan mekfarakta utyfordu a másik szomszéd* (Nagykónyi), az erősítést, nyomósítást kifejező *kivált* Szatmárban: *Oszt akkor kivált, ha má ety kis eső is vót...* (Csenger), az erőt Moldvában és a Székelyföldön: *Erőt lármázott a bíró*.

A modalitás különbségei az igealakokban is kifejeződnek. Az irodalmi nyelvben is meglevő *várni fog, kérni fog* alakok a nyelvjárásokban a jövő időre való utalás mellett igen gyakran a cselekvés, történés valószínűségét jelzik: *Ithon fog lenni* (valószínűleg itthon van), *Fogja ő asz tunni* (valószínűleg tudja). Főként a székely nyelvjárásokban hallható a *vár lesz, kér lesz* típusú igealak, mely szintén a valószínűsége utal: *Várnak lesz engem. Követ hoztak lesz*. Kijelentő módú igealakkal utal a cselekvés, történés múlt idejű feltételelességére a székely nyelvjárás a *vár vala, kér vala*, illetőleg a *vára vala, kére vala* igealak-típussal: *Ha én ide nem jövök vala, még most ős alunnátok. Bár zárt veténk vala a kasra!*

A kongruencia – inkongruencia

Az írott köznyelv következetes egyeztetés gyakorlatához képest az egyeztetési hiányok előfordulása a beszélt nyelv egyik jellegzetessége. De bizonyos nyelvjárásokban, főként a palóc régió nyelvjárásai körében a beszélt nyelvi jelenségeken túlmenő egyeztetési különbségeket is találunk: határozatlan számnév után többes számú névszót: *Sok emberek átak a kőssékháza elé mise után* (Kupusztina; ez megvan Erdélyben is, s kontaktusjelenség ott is), egyes számú állítmányt többes számú alany mellett: *hamar elműt az ünnepük; gyönyörű az a szép tájak* (Gyöngyös), kijelölő jelző és jelzett szó számbeli inkongruenciáját: *el kellene fűrészelni aszt a gallyfákat* (Gyöngyös). Tápén és néhány keleti nyelvjárásban az *ez*, az kijelölő jelző a számbeli inkongruencián kívül esetben sem egyezik a jelzett szóval: *Az a gyermeket láttam mán*. Élő és élettelen inkongruenciáját (*amely, amelyik helyett aki*) mutatják a palóc nyelvjárások: *Há azokat a ruhájit vitte, akibe járt* (Gimes); *olgya szalmábú, aki nem kérges* (Kisnémedi) és a szatmári régió nyelvjárásai: *Oszt a szobrot, aki it van kinn az udvaron...* (Szatmárcseke), de a jelenség a Tiszántúlon (Püspökladány) is megfigyelhető. Szintén inkongruenciának tekinthető, ha a határozott tárgy mellett a nyelvjárás a határozatlan igeragozást használja: *Eszet a fonalat, akkor mēG mēkfehériöttünk, mēkpárotunk, szép fehérre* (Old). Ez a jelenség egész Baranyában elterjedt (az inkongruencia alaktani szintű érvényesülésére vö. az északkeleti vidéken gyakori *ökrötök* 'ökreitek' alakot).

A hiány és a redundancia

Bár a hiány különféle esetei a mindennapi beszédet (beszélt köznyelviség) is jellemzik, a nyelvhasználat néhány területén egyes nyelvjárásokban rendszerszerű sajátosságokat mutatnak a hiányjelenségek. Így a székely nyelvjárásokban élénk elbeszélésben elmaradhat az igei állítmány, jelentését az igekötő veszi át: *No, én se valék rest: le a szekérről s neki! Ahajt mēkszöke magát a tehen, bé a sándzba, onnét ki, keresztül a kertén, s neki a ódalnak!* Az élőbeszéd sodrásában az összetett mondatokban más nyelvjárásokban is kimaradhat az állítmány. Ezért – bár nyelvjárási szövegeken dokumentálható – nem tarthatjuk kifejezett regionalitásnak pl. ...*mellettē mēg dógoznyi köllöt, uh hogy én mēk pujkás izz vótam, pujkanevelő, pujkákke kezdett a tēeszcsē, no de hát abba osztán én nēmīgēn [dolgoztam], nagyon n izz lét jó...* (Kőszegdoroszló). A *kell* állítmány esetenkénti hiánya jellemzi a nagykovácsi nyelvjárást: *Akkor uty kihuznyi a vesszőt, hogy legalábbis kéd bimbaja érgyēn ki a földbű, a határozott névelő gyakori hiánya a palóc, a szlavóniai és a csallóközi nyelvjárásokat: Ész osztam padho vót kötve, ahho karos padho, tudod?; ...de asz csak ojan termíszetēs vót, ahugyan erdőbő koma lēhoszta* (Alsócsitár); *Később iskolába a ki mit tudok alkalmával mindig énekéltem; Hát, asztán osztán tizēnkēt éves korába, nam mikor, ugyē, kimaratt az iskolából, akkor mēntünk határba dolgozni* (Hévízgyörk); *Utyhogy a ... ot ... kórházba is monta a nővér hoty tuggyák hoty hoty kell tēját mēksinálni* (Csernely). Hiányzik több palóc nyelvjárásból az *és* kötőszó, helyén többnyire a *meg* áll: *A anyám mēg a apám sē tudot sēmmit errí* (Kupusztina); *Ki münő gazda vót, annyi inge vót. Hugyan tudot szērēznyi, mēk hugyan tudot tūntetnyi a gazdag-*

ságba (Gimes); *Hájas pogácsát is szoktunk sütnyi, mēk tőtöt káposztát is* (Kisnémedi); bár az és a fiatalabbak nyelvhasználatában már megfigyelhető (Gyöngyös, Nyitra vidéke, stb.). Az élőbeszédjelleg következtében megfigyelhetjük nyelvjárásainkban, hogy esetenként egész mondategység marad ki, a gondolat megmarad gondolatnak, nem ölt nyelvi alakot: *De már mēguntá oszt a koncsorgást, [azt gondolta] hogy ő már nēm mēgy* (Csernely).

Az ellentett jelenség, a redundancia (a megértés szempontjából felesleges elemek) használata az élőszóbeli közlésben általános és szükséges. Bár az eddig elvégzett vizsgálatok nem mindig azonosan ítélik meg a beszéd-töltelék fogalmát, mégis állítható, hogy a nyelvjárásban beszélők több (egyes vélemények szerint mintegy k é t s z e r a n n y i) redundáns elemet használnak, mint a köznyelvet beszélők. A nyelvjárási közlések a redundancia számos elemét mutatják, így a szemantikailag üres, úgynevezett töltelékiszavakat: *Hát régen vot it fuvós zenekar* (Kisszékely); *Akkor, ugyē felē sē vót ez a falu* (Nárai), a szó-, illetőleg szerkezetisméltást: *Ara fō, amere mēnnek, ara fō od van ē kis kétablakos ház* (Velem), a szinonimaisméltást: *...meg volt mindem módóm és lehetőségem* (Szekszárd), a szemantikailag „üres” mondatot: *Hát, visszatérve, mongyuk az idősekké kapcsoladba tán annyit, hogy a környező falvagba Únyon van a lektőbb idős korú (Úny)*. Külön ki kell emelnünk mint általános beszélt nyelvi és nyelvjárási jellegzetességet a témaisméltó szerkezeteket: *Udvarlójim példaul ilhaGYtak szó nélkül mindēnki lēköszönt mert a Bírō Ilonka az tiüdbajos volt tudod* (Csernely); *A jahak mellē amiko csak tehettek azak mellē* mindég jó pakulárt fagadtak (Marosmagyaró); *De ugyi a tōtyfa az* azēr nem jó rudnak, ojasminek, hogy *az* mek tōrik; *Mer a kű a megszi a szánat* (Szamosszeg).

A szórend

A modalitást befolyásoló *talál, segít, muszáj, kell, akar* stb. igék, ha igekötős főnévi igenév vagy igekötős határozói igenév követi őket, az elváló igekötő és a főnévi vagy határozói igenév közé ékelődnek, megszakítva így a szórendet. Ez a jelenség általánosnak, népnyelvinek mondható. Hangsúlyosabban mutat regionális eltérést az -e kérdőszócska szórendje: palóc vidékeken, az Alföldön és a Dunántúl egyes részein az állítmány tagadásakor a tagadószóhoz járul: *Kérdēzte, hogy nem-ē láttad esētleē Pistát* (Kiskunfélegyháza); *jöttek keresni, hogy nem-ē láttuk* (Petőfiszállás); *nēm-ē gyīn el, kérdēzzütēk mēg* (Mihályi). Igekötőkhöz járulása erőteljes jelenség a palóc nyelvjárásokban: *Nem tudom, hogy ki-ē szētték má a hajmájukat* (Kupuszina); *Nem tom, mēg-ē fōt má az ebéd* (Kisnémedi), megvan, de már kihalóban a Rábaközben, alkalmi, de nem jellemző a Tiszántúlon. A szórendi inverzió kontaktusjelenséggként is gyakori.

Kassától keletre a palóc nyelvjárásokban az állítmány gyakran kerül a mondat végére: *Ki eszt így intēszte? Nem jut eszēmbe, hogyan aszt kell*. Hasonlóan a mondat végére kerül a tagadott összetett állítmány igei része Kiskunfélegyházán: *Ez nem érdekes vót*.

A fatikus elemek

Szinte minden magyar nyelvjárásban hallani olyan tartalmatlan, a beszéd, a beszélgetés kezdetét vagy folytatását segítő szavakat, kifejezéseket, mint: *Hát akkor, igaz-é, hát vótak ojan vallásosabbak* (Cserépfalu); *Hát, iskolába, aranyoskám, vót nekik ijén hátitáská...* (Hévízgyörk); *Akkor neki köllött álloni a hatfani vasutvonal megípittísihő, értéd* (Nárai). A gyöngyösi nyelvjárásban (és más palóc nyelvjárásokban is) sokszor még a köszönést is megelőzik, ill. helyettesítik bizonyos válaszra késztető, a beszélgetést elindító kifejezések: *De kiátá! Félfele? Van-é még?*

AZ EGYSZERŰ MONDAT

A lényegi különbség köznyelv és nyelvjárások között az egyszerű mondat esetében abban fogható meg, hogy szerkezetes mondatrészek a nyelvjárásokban ritkábban fordulnak elő, mint a köznyelvben. A mondat szint alatti, bővítménnyel rendelkező szabad mondatrészek száma ugyanis – főként az idős nemzedék nyelvhasználatában – nagyon alacsony, és csak a fiatalabb és iskolázottabb nemzedékek nyelvhasználatában növekszik meg. Az ezt a tényt megállapító vizsgálatot ugyan csak egy helyi nyelvjárásban (Nagykónyi) végezték el, de a más nyelvjárások mondat szerkesztésére vonatkozó megfigyelések (Mihályi) megerősítik ezt a tapasztalatot.

Az alany

Általános alanyként a nyelvjárásokban az *ember* használatos (*Az embër csak dógozik, oszt a vígin maj félbukik* – Püspökladány) a nyelvterület egészén. A Kisalföldön az *embër gyerékë*, déli palóc vidékeken és az Alföldön a *népek*, Kórógyon a *csilid* (= *cseléd*) használatos még általános alanyként (*Akkor föszték egy jó naty fazék káposztát a népek, ugyë, egygyik, másik, hát, kinek mënnyi családgya vót...* – Hévízgyörk, *Úgy gyünnek a népek, hocs csuda*), a székely nyelvjárásokban pedig az egyes szám második személyű igealak (*Akarmennyi a baj, mégës kell élnöd, hotyha el nem akarod magadat posztittani*). Erdélyben ez a jelenség kontaktusjelenség is: ez a leggyakoribb kifejezésmód az erdélyi magyar regionális köznyelvviségben is (Péntek 2000). A Mátraalján, a Székelyföldön a cselekvés határozatlan alanyát az *-ódik*, *-ődik* képzős állítmány tartalmazza (*készítőgyik-ë má a vocsora*).

A tárgy

Nyelvjárásainkban a jelölt tárgy az általános. Megvan viszont több nyelvjárásban is – bár erősen visszaszorulóban – a jelöletlen tárgy: *Ez a bat jó dijo verni* (Magyaró); *híttak vóna éngemet szalmahordani* (Biharnagybajom); *... s mindënhol kendër szëdni, s zab aratni ... aszt mind nekëm köllët csinálni* (Andrásfalva [Kakasd]), *Mék a gerengy verni* (Kórógy).

A nyelvterület nyugati részeinek sajátága, hogy a *bennünk*, *benneük* határozószók tárgyként ragtalanok (*Bennünk* *nő sziggyanak*).

Országszerte elterjedt, sőt az igénytelenebb köznyelv jelenségévé is vált az általános népnyelvi jelenségnek tartható raghalmozásos *asztat*, *esztet* szóalak (*Tészém asztat*, ... – Csanádpalota), s a tárgy elemismétléses alakját mutatják a kismémedi *meszetét*, az albertirsai *banántot* alakok is.

A határozó

A határozót nyelvjárásaink a köznyelvhez hasonlóan határozószóval, névutós névszóval és ragos névszóval fejezhetik ki. A különbség a köznyelv és a nyelvjárások között nem is a felhasználás technikájában van, hanem a felhasznált nyelvi jelek állományában, jelentésében és gyakoriságában. Számos olyan határozószó él az egyes nyelvjárásokban, amely a köznyelv számára ismeretlen: *ittendék* 'itt', *karikára* 'körben, körös-körül' (Nagykónyi); *körbe-karikára* 'körös-körül' (Kiskunhalas); *elsőbe* 'először', *érgyavó* 'ferdén' (Mihályi).

A névutók közül állományi többletet mutatnak a nyugati és dunántúli területekről adatolt *hëgyëtt*, *hëgyé*, illetőleg a továbbragozott *hëgyibe* névutók. Jelentésük: 'fölött, fölé ~ körül, köré': *Osztá méksë haltunk mëg, pedik hát meleg vót, mer markot szëttiünk, mëgis ebirtok mëg ë ruhánk hëgyëtt aszt a nam mula vászonszoknyát is* (Velem); *A fák fölé hëgyi, föl a zégbe* (Acsád); ... *azok az ágok mëg azok a bokrok gyüttek hëgyibénk* (Nagykónyi). A Dunántúl több nyelvjárásából, továbbá palóc és székely nyelvjárásokból is ismert a *fölött*, *föle*, *föliül* névutóknak a köznyelvi -*n*, -*on*, -*en*, -*ön*, -*ra*, -*re*, -*ról*, -*röl* ragok és a *túl* névutó szerepét betöltő funkciója: *Ott ál a kazal fölött* (Acsád); *Az a kis földem a szőlők fölött is aratlan még* (Lovászipatona); *a bivalokat felhajigálta az estálló fölé, hogy ott jó szénában jóllakjanak. Mikor jóllaktak, leszedte az estálló föliül* (Sepsibesenyő). A jelentésbeli különbségre a határozószók között is találunk példát: *azomba* 'időközben' (Nagykónyi).

A nyelvterület nyugati részén a -*nak*, -*nek* raggal nyomatékosítják az irányhatározót: *Mënek arra benek. Arra lënek mëniünk a Káposztáskerdbé*. A palóc, az északkeleti, a mezősegi és a székely nyelvjárásokban hová? kérdésre a -*hoz*, -*hez*, -*höz* helyett gyakran -*nál*, -*nél* kapcsolódik személyt jelentő főnevekhez: *ha elgyüssz nállunk, én is elmëgyëk ténállatok* (Gyöngyös); *Mëgyek apámnál* (Bodrogköz). Szintén eltér a köznyelvtől a hasonlító határozó ragja: a köznyelvi -*nál*, -*nél* helyett több nyelvjárásban, az északkeletiben s ennek a határon átnyúló részén -*tól*, -*től* áll (a történeti Erdélyre: a Mezőségre és a székely nyelvjárásokra, illetőleg Kalotaszegre nem jellemző, új fejlemény: Péntek 2000): *valamivel kissebb a bátyjátú* (Gyöngyös). Jászfényszaru előfordul a részelő határozó: *mer kó mëksiüttük a kënyeret, aszt míg benne tartott az öt kënyérbe, addig aszt ëttük*. Nyelvjárásonként eltérő sajátást mutatnak az állandó határozók (vonzatok). A *bízik* ige a nagykónyi és a gyöngyösi nyelvjárásban -*hez* ragot vonz, Nagykónyiban és Mihályiban előfordul ez is: *könyörög valamin*, Püspökladányban *álmodik valamivel*. Mihályiban *rokon valakihë* és *csodálkozik neki* is található.

AZ ÖSSZETETT MONDAT

Mai, számadatokra is hivatkozó mondattani vizsgálataink (gyöngyösi, mihályi, nagy-kónyi, rumi) szerint a nyelvjárásokban az összetett mondat használata éppoly gyakori, mint az egyszerű mondaté. (Sőt, Nagykónyiban az arányuk 2:1, Rumban 2,5:1.) Az összetett mondatok közül hozzátétőlegesen egyenlő arányban találunk alárendelő és mellérendelő mondatot (arányukat árnyalja ugyan az elhangzó szöveg jellege, de lényegileg nem változtatja meg). Lássunk statisztikai adatokat a nyelvjárási alá- és mellérendelő kapcsolásokról nagykónyi korpusz alapján! Forrásunk Szabó J. 1986, 220.

33. MELLÉKLET

Alá- és mellérendelő kapcsolások nyelvjárási szövegcsoportokban

I. szövegcsoport

Mellérendelő kapcsolások			Alárendelő kapcsolások		
Kapcsolásformák	Szám	Arány %	Kapcsolásformák	Szám	Arány %
+	476	69,27	á	3	0,38
≠	62	9,02	a	84	10,88
v	24	3,49	t	52	6,73
←	24	3,49	h	569	73,70
→	49	7,13	jm	64	8,29
↳	52	7,57	jb	0	0,00
Összesen:	687			772	

II. szövegcsoport

Mellérendelő kapcsolások			Alárendelő kapcsolások		
Kapcsolásformák	Szám	Arány %	Kapcsolásformák	Szám	Arány %
+	504	66,84	á	2	0,28
≠	90	11,93	a	63	8,86
v	8	1,06	t	164	23,06
←	13	1,72	h	434	61,04
→	88	11,67	jm	48	6,75
↳	51	6,76	jb	0	0,00
Összesen:	754			711	

(A táblázatban használt jelek magyarázata: + = kapcsolatos viszony, ≠ = ellentétes viszony, v = választó viszony, ← = következtető viszony, → = okadó magyarázó viszony, ↳ = kifejtő magyarázó viszony, á = állítmányi mellékmondat, a = alanyi mellékmondat, t = tárgyi mellékmondat, h = határozói mellékmondat, jm = minőség- vagy mennyiségjelzői mellékmondat, jb = birtokos jelzői mellékmondat.)

Mind a mihályi, mind a nagykónyi vizsgálat megállapítja, hogy a mellérendelők között a kapcsolatos, az alárendelők között pedig a határozói mellékmondatok számottevően gyakoribbak a többinél. Ezek ugyanis grammatikailag és logikailag egyszerűbbek.

A nyelvjárási összetett mondatok a köznyelvtől legfeltűnőbbben a kötőszókban különböznek. Ez a különbség több szinten is megfigyelhető. Megmutatkozik először is abban, hogy a kötőszók szerepe és alkalmazása bonyolultabb, mint a köznyelvben. Ennek következtében az alá- és a mellérendelés nem különül el egymástól oly mértékben, mint a köznyelvben: a *hogy* és a *mert* mellérendelő kötőszóként is szerepelhet: *útyhogy aszt mikor ősz vót, ott asztán tüzet is köllött rakni, hogy melegöttiunk a kocsi mellett* (Tápé); *És akkor asztat lecöveketék még ugyis, mert egymást érte így, mint ez it van* [mutatja], *a másike meg it vót* (Szamosszeg). A *hogy* feladatköre kibővül: esetenként a *mert* szerepében jelenik meg: *...a két hót földet azé hatyta ram, hogy nem fizetett tartászdíjat* (Petőfiszállás). A nyelvjárások az összetett mondatokban használnak sajátos, a köznyelv számára ismeretlen kötőszókat is. Ezek a kötőszók a köznyelvben is létező szavak (kötőszók, utalószók, határozószók) összetételével alakultak (*ezérosztán, ígyosztán, merazérhogy, holihát, hogynéhogy* stb.), de találni önálló, a köznyelvben ismeretlen kötőszót is: a kizáró ellentétes mondat kötőszava Nagykönyiban a *hanem* helyett a *halom*: *Akkor aszt monta: Jóska nē ájjatok így mind a ketten egy rendbe, halom ketten ájjatok egy rendbe*. Sajátos a nyelvjárási kötőszóhasználat abban is, hogy a kötőszók egy része alakjában azonos a köznyelvével, de jelentésük, alkalmazási körülményük más. Ide tartozik a már említett *hogy* és *mert*, a Mihályiban a *ha* helyén jelentkező *mikor* (*mikor* rendessen dúgozik, pínze is van ölig), az *ezért* helyén használt *uhhogy* (*ebeszigetté az üdöt, uhhogy azonnal indúnyi köllöttö*). Sajátos szerepe van a *ha* kötőszónak: az Alföldön és több palóc nyelvjárásban a *hanem* helyén jelentkezik (*Nēm vizet adok, ha piros bort*), a vágai nyelvjárásban a *mikor* helyén találjuk (*ki engem esküttetét, ha nősütem*), palóc és abaúji nyelvjárásokban a *vajon/talán/-é* funkciójában: *Valamikor vótak ezék a szakajtók, ha emlékszik?* (Zsére); *kíváncsi vónék, ha még meri-é ténnyi* (Gyöngyös); *Utánna osztán nincs üdnap, csak má megint ha pünkösikor, akkor meg nincs ép ujan naty különös sēmni* (Pusztafalu).

Jelentős a különbség az előfordulási gyakoriság tekintetében is: számos kötőszó elmaradhat a nyelvjárási használatban (lásd korábban az *és* kötőszót). Így elmarad a palóc nyelvjárásokban a feltételes mellékmondat *ha* kötőszava (*Menne innen vonat, jó vóna*), ezzel szemben az *osztán* és a *meg* nagyon gyakori a nyelvjárásokban (nemcsak kötőszóként, hanem töltelékszóként is): *Hát, ugyé, eszt is főrobbantották, hát osztánnék akkor még osztá ennek állottunk neki csinányi; Hazagyüttem, osztá még még nem alakút a téesz...* (Nárai).

A MONDATTANI VÁLTOZÁSOK

Nyelvi részrendszerek változását csak összevető vizsgálattal tanulmányozhatjuk. A mondattan területén az ilyen vizsgálatoknak még az alapjai is hiányoznak: míg a hangtan, alaktan és szókincs területén történő elmozdulások a korábbi, századeleji, majd a *Nyelvatlasz* anyaga és a jelen kori felmérések összevetésével elvégezhetők, a mondattani változások – mivel a *Nyelvatlasz* sem közölt mondattani jelenségtérképeket – csak igen nagy nehézséggel kutathatók, az ez irányú kijelentések bizonyíthatósága jobbra kismértékű. Okkal feltételezzük azonban, hogy a regionális mondatalkotást is jellemzi a változás, s ha ez így van, a változás a következő okokra vezethető vissza:

- a) idegen nyelvi hatásra
- b) köznyelvi hatásra
- c) a nyelvjárás belső (a köznyelvtől és más nyelvjárásoktól független) újításaira.

Az idegen nyelvi hatással elsősorban azokban a nyelvjárásokban számolhatunk, amelyek vagy a magyar nyelvterület peremén, vagy idegen nyelvi környezetben (sziget-helyzetben) éltek és/vagy élnek. A felsőőri nyelvjárás *Mit kapsz?* (= Mit kérsz?) mondata minden bizonnyal a német *Was kriegst?* mintáját követi. Az ugyanitt hallható *Nëm tész sëmít* 'nem bánt (pl. a kutya)' szerkesztési befolyásolója a környezetben gyakran hallható német *Es tut nichts* lehetett. Valószínűnek tarthatjuk, hogy az idegen nyelvi környezet a mondatalkotás szupraszegmentális elemeire (hangsúly, hanglejtés, beszédtempó) is hatással van. Román nyelvi hatásra gondolhatunk a moldvai csángónak a magyar köznyelvtől és a többi magyar nyelvjárástól eltérő hanglejtésformái hallatán, szintén feltehetően román hatásra utal a Mezőségen a magánhangzók rövid-hosszú viszonyában lezajlott mozgása vagy a sajátos lozsádi szóhangsúly. A hangsúly átrendeződése és a magánhangzó képzési idejének megnyúlása jellemző a kórógyi nyelvjárásban, további kutatás derítheti ki ennek esetleges délszláv összefüggéseit.

A köznyelvi hatás a nyelvjárási mondatalkotás változásában elsősorban a nemzedéki nyelvhasználat különbségeként értelmezhető. A fiatalabbak nyelvhasználatában a többszörösen összetett mondatok gyakorisága növekszik az egyszerű, illetőleg a két tagmondatból állók rovására – állítja már 1975-ben egy vizsgálat (Szabó J. 1975, 65). Szintén generációs különbségként értékelhető a mihályi *velem van* 'nálam van' szerkezet gyakoriságának csökkenése, a személyes névmás visszaható névmásként való megjelenésének csökkenése (*a kiviiszöm velem a kapát* helyett *a kiviiszöm magammal a kapát* szerkezet válik gyakoribbá), a *doktorék kapujok* szerkezetet felváltó *doktorék kapuja* szerkezet. Megjelennek ugyanakkor a hetvenes évek közepétől bizonyos szervesetlen mondatok, betoldások (*tuggya, hogyan van; mi a dörgís* stb.), terjednek a *mivel, devíszont, tehát, tudniillik, miután, mielőtt* stb. kötőszók, *az alapján, ellenében, következtében, kapcsolatban, terén* stb. névutók.

A köznyelvben megfigyelhető általános gyorsulás (melyet a médiumok is terjesztenek, és amely sok esetben szinte hadarássá válik, vö. a *turbónyelv*nek nevezett nyelvhasználatot) kisugárzódik a nyelvjárásokba is. Közvetve ezt bizonyítja az a mondatserkesztésben megfigyelt jelenség, hogy a fiataloknál gyakoribb a hosszabb, több tagmondatból álló összetett mondatok használata (czek kimondására ugyanis az egyén relatíve rövidebb időt használ fel).

A köznyelvi hatás nem közvetlenül, hanem áttételesen sugárzódik a nyelvjárásba: a köznyelvi szerkesztésmód a kevésbé igényes nyelvhasználatban sajátosan átalakul, s ezt további (például hangtani) változások követik a nyelvjárásban. Jó példa erre az *úgy, hogy* szerkezet változása: az eredetileg a többnyire módhatározói mellékmondatot bevezető szerkezet egybeolvadva kötőszóként (már az ómagyar korban) a 'tehát' és 'ezért' jelentését vette fel, majd a pongyola köznyelvben eljutott oda, hogy ma már gyakran nem vezet be semmit, ehelyett mintegy töltelékszóként vagy a mondanivalót megerősítő nyomatékosító módosítószóként működik (e szerepét a megváltozott intonáció is erősíti). Az átalakulásra példaként álljon itt először egy únyi adatközlő mondata 1982-

ből: Az észtergomi maróégébggyárba szabadultam, akkor még szérszámégébggyár vót a neve, nagyon szerettem ott, úgyhogy még mikor bevonútam katonának, onnan vonútam be, oda is mentem vissza, majd egy hévízgyörki adatközlő 1985-ből: Útlyhogy azért is kerültem talán vissza az asszonykóruzsba; Ő eldöntötte, hogy a Sanyi asz focizik, ém még az asszonykóruzsba járok. Útlyhogy... [!] De a férjém is annyira természetesen vetté ...

Nem lehet egyértelműen eldönteni sok esetben, hogy a köznyelv hatása vagy a nyelvjáráson belüli változás hozza-e létre egyes szerkezetek megváltozását. Ilyen bizonyult jelenség a *-ni* – (ék)hoz – (ék)nál – ék(ø) ragok alkalmazása a *megyek valakihez*, illetőleg *megyek valaki családjához* szerkezetben a nyelvterület északkeleti és keleti nyelvjárásaiban. A latívuszi *-nit* és *-nált* egyre inkább kiszorítja a köznyelvi *-hoz*, de a Ø-ragos *megyek Feriek* típust nem köznyelvi hatással magyarázhatjuk, sokkal inkább a nyelvjárás belső fejlődésének kell tartanunk.

ALAPFOGALMAK

aspektualitás	modalitás
egyszerű mondat	mondattani változások
fatikus elemek	összetett mondat
hiány	redundancia
kongruencia-inkongruencia	szórend

FELADATOK

1. Vizsgálja meg az alábbi szöveg szerkesztettségét az ismert szövegtani kategóriák segítségével! (MNYj. 1974, 168.) Minek tulajdonítható véleménye szerint az erős kohézió?

— [Hát Jakab néni, a kalács receptjét mondja el, hogyan kell jó kalácsot sütni!]

— *Este bekovácsolom az élesztővel. Abba cukrot nem teszék a kovázba. Réggel akkor megmelegítém a tejet, belé éty kis s^óót, ész belé a tejbe a cukrot. Esz mékszűröm, ész úgy ráöntöm a kovászra. De nem szabad nagyom melegét a kovászra, csak ojan jó langyosat, mer akkor a kelésit elvész, a... a tészának a kelésit. És azután éggy *óraig én esztet | dagasztom, vaty ké'ccör, mikor mán fél időnyit | dagasztottam, ké'ccör bekeném zsírral. Akinek van vája, denekém nincs, én zsírral bekeném, és úgy asz lédagasztom. Ettül lesz foszlós a kalács. Akkor, ha én esz kidagasztottam éggy apraig, akkor belisztélém kicsikét, akkor léterítém, melegét rá, beterítém, akkor mékkel.⁵ Má mikor telikel, mikor gondolom, hogy mán eléendő a kelési, akkor kiöntöm gyú... dészkára, nyútódészkára, és akkor elvagdalom kicsigbe és asztat négy mék három... három águsra befonom. Ez a csupasz kalács. Azután a mákosnak is ammenyit gondolok, hogy éty hajtotnak hívuk. Íty, hoty hajtotnak elég a tészta, asztat elnyútom síkálóval, és a mákod belékeném arval a jó... jó elkészítet cukros, citromos mákkal. Asz' összehajtom, ész belérakom tepsibe. Az abba mégint mékkel, és csak ezután még a kémencé'be, abba mék kel. Az egész kalács is, még a hajtottak is. Ez a kalácsnak a sora.*

■ 2. Mi lehet a nyelvi és gondolkodásbeli háttere a következő újszászi szöveg azótátú fogva szerkezetének? „Zsáskoltam. Tizenkét éves koromba, mer othattunk hégy gyereket. Elmént, otmara hégy gyerek, hát annak kényér kellett fíjam. Píz nem vót. No most akkó kijártam napszámiba a zsidóho, Gőbej járázsba. Azótátú fogva húzom. Mindécs csak asz, hod dolgoz még dolgozz.” (Magyar Nyelv 1986, 229.)

■ 3. Horger Antal véleménye szerint nyelvjárásainkra a köznyelvben „szokásos alárendelő szerkezetek helyett mellérendelő szerkezetek használata” jellemző (1934, 170). Gyepes János 1938-ban a következőt írja: „A nép nyelvében általában kedveltebbek az egyszerű mondatok. Az összetett mondatok közül is az egyszerűbb mellérendelő összetétel a gyakoribb” (30). Mennyiben módosul ezen állítások igazsága Szabó József fentebb közölt táblázata alapján? (1986, 220.)

■ 4. Az alább következő szövegekben megtalálható az *oszt* szó. Milyen funkcionális sokszínűségben jelentkezik?

„A kőhídná ugye a hovát bēhánták az árogbá. Alatta mējjég vút. Hát én azon a jégēm mēccsúsztam, oszt így estem ódalt ě, de még avvót a szerēncsēm, hogy gyiitt ěty katonamotor.” (Patak)

„Mond, Jézus, oszt dögő!” (Ágyban sokáig rendetlenkedő kisgyerek alvásra utasítása az Ipoly-mentén)

(Nehéz munka volt, ugye?) „Asz hiszem, hogy nehéz. Nehéz bizony, mer mikor aszt a kis tajicska, csak ęty kis kereke ment. Oszt hámot vetiünk, csinátunk, oszt avva segítet rajtunk.” (Tiszaakóród)

„Példájul itten belű van ěggy rosz pince, oszt abba lakot, laktak a girinděk, és onnan átjöttek a kerbe, még nappal is měkfokta, tyúkot is, nemcsak a csibét.” (Kisnémedi)

„Asztán keszték ótani a tiizet. Gyüitt a falusi tűzoltóság, de oszt csak nem tutták elótani a tiizet, a házat amyira, hanem leégött egészem földig, leégött a csűr is.” (Pusztafalu)

„Akkor ojan anyagokot gyártanak, hogy öt pěrc alat kinövi a gyerek, de akkor még el is használja ugyě, vagy nem is használja el sě, oszt kinövi, de nem is jó anyagbul.” (Jászfényszaru).

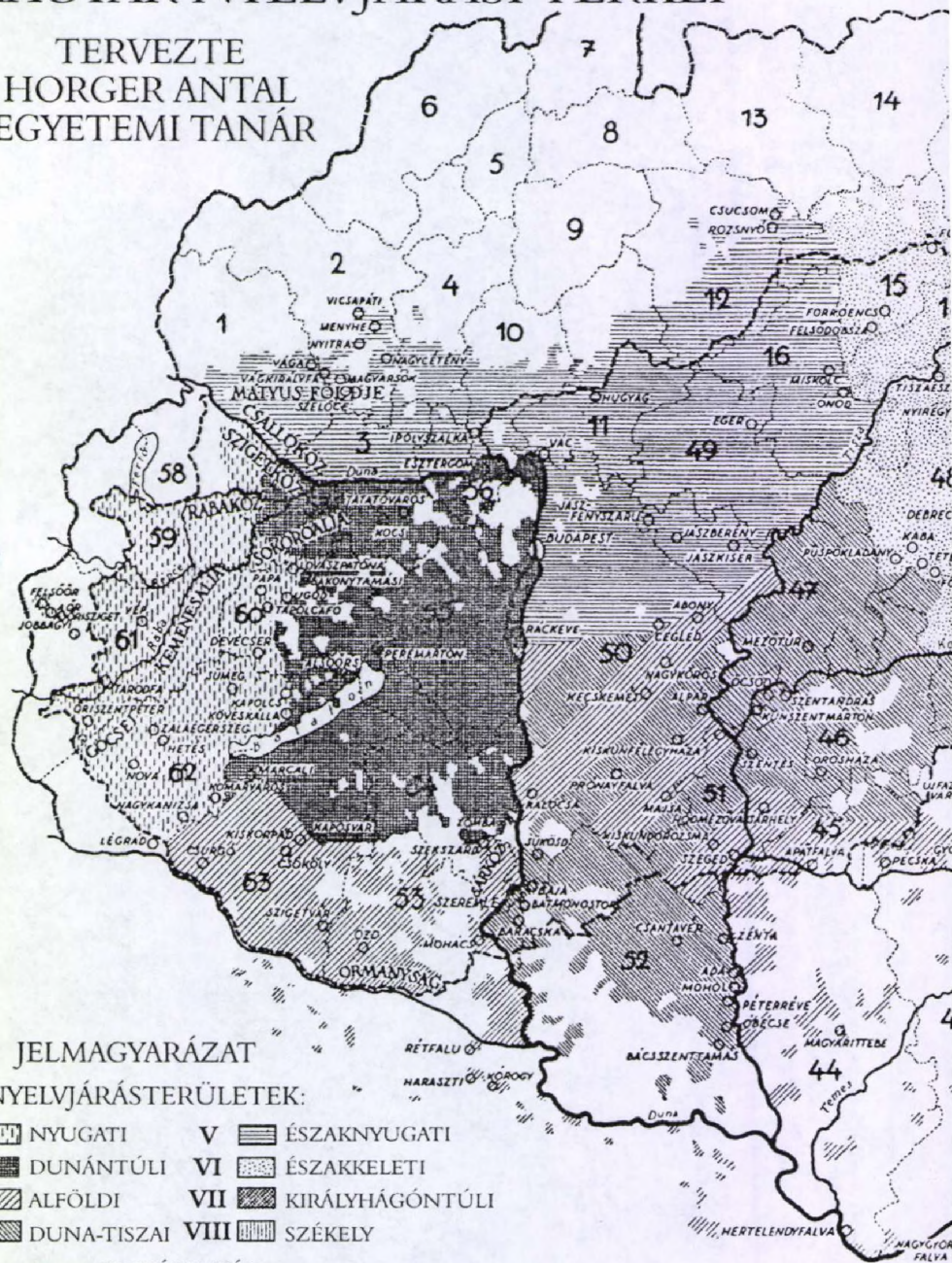
■ 5. Személynevek előtt a köznyelvben általában nem használunk névelőt (amennyiben mégis, annak stilisztikai funkciói vannak – vö. *Nyelvművelő Kézikönyv*). Igazolja-e ezt a szabályt az Ön közvetlen nyelvhasználata? Van-e tapasztalata arról, hogy az ország valamely részén a személynevek előtti határozott névelő szerepeltetése szokásban van? Eléri-e ez ez(ek)en a hely(ek)en – az Ön értékelése szerint – a regionális norma mértékét?

TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM

DialHb. 1255–1281; Kálmán 1966; Kiss J. 1982b; Szabó G. 1980; Szabó J. 1983b és 1986.

MAGYAR NYELVJÁRÁSI TÉRKÉP

TERVEZTE
HORGER ANTAL
EGYETEMI TANÁR

A fehérre maradt területek túlnyomórészt nem magyar lakosságúak.

VÁRMEGYÉK NÉVMUTATÓJA

1 Pozsony	12 Gömör és	22 Máramaros
2 Nyitra	Kishont	23 Szatmár
3 Komárom	13 Szepes	24 Szolnok-Doboka
4 Bars	14 Sáros	25 Beszterce-
5 Turóc	15 Abaúj-Torna	Naszód
6 Trencsén	16 Borsod	26 Maros-Torda
7 Árva	17 Szabolcs	27 Csík
8 Liptó	18 Zemplén	28 Udvarhely
9 Zólyom	19 Ung	29 Háromszék
10 Hont	20 Bereg	30 Brassó
11 Nógrád	21 Ugocsa	31 Fogaras

